

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
İ. NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

İSMAYIL ORUC OĞLU MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCAN DİLİNİN
ETNOQRAFİK LEKSİKASI

M O N O Q R A F İ Y A

BAKI - «ELM» - 2008

Nəslimizə dayaq olmuş ilk müəllimim, özümü hər zaman borclu bildiyim ağbirçək anama – **Züleyxa Allahverdi qızına** ithaf edirəm.

Monoqrafiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 26 noyabr 2008-ci il tarixli qərarı ilə çap olunur.

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov, filologiya elmləri doktoru, professor. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. «Elm», 2008.

Elmi redaktor: Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Ağamusa Axundov

Rəyçilər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Kazımov
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bayram Əhmədov

Fil.e.d., professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədovun bu əsərə qədər bir çox monoqrafiya, lüğət və dərs vəsaitləri nəşr olunmuşdur.

«Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası» onun 12-ci kitabıdır.

Dilçi və etnoqraflar ümumən azərbaycanşünaslar üçün gərəkli ola biləcək bu monoqrafiya Azərbaycan dilinin ən qədim leksikologiyasının etnoqrafik söz və ifadələrinin yaranması və inkişaf tarixi, xalqımızın soykökü, maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinə həsr olunur. Onun xalqımızın dili, tarixi, etnoqrafiyası ilə maraqlananlar üçün də faydalı olacağına inanırıq.

Ö N S Ö Z

Hər bir dilin leksikası müəyyən sahə leksikalarından ibarətdir. Doğrudur, bütün sahə leksikaları dilin ümumi leksikası əsasında formalaşmış inkişaf edir. Lakin hər bir sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri də var. Ayrı-ayrı sahə leksikalarının tədqiqi ümumilikdə dilin leksik sisteminin öyrənilməsinə böyük xidmət göstərir. Buna görə də dilçilikdə, o cümlədən də türkologiyada bu problemin şərhinə dair çoxlu əsərlər, dissertasiyalar yazılmışdır. Sahə leksikaları arasında etnoqrafik leksika mərkəzi yer tutur. Etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi xalqın mədəniyyətinin, onun adət və ənənələrinin, müəyyən mərasimlərinin izahına xidmət edir. Bu əsərdə Azərbaycan dilində işlənən etnoqrafik leksikaya aid sözlər tədqiqata cəlb olunmuş, onlar müəyyən məhələlər üzrə qruplaşdırılmış, yaranma üsulları qeyd olunmuşdur. Monoqrafiyada nəzər- diqqəti cəlb edən əsas cəhət budur ki, etnoqrafik leksikaya aid sözlərin təhlilini vermək üçün bu sözlərin arxasında duran varlıqlar, hərəkətlər də izah edilmişdir.

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti, məişəti ilə əlaqədar tarixi və müasir planda yazılmış bir çox əsərlərin tarixi, etnoqrafik araşdırmalar kimi əhəmiyyəti böyükdür. Lakin Azərbaycan dilçiliyində etnoqrafiya terminləri hələ də indiyə kimi tədqiq olunmamışdır. Məhz buna görə də. Həmin məsələnin həlli leksikologiyanın sahələr üzrə öyrənilməsi, həm də termin yaradıcılığının dilimizin imkanlarına əsasən aparılması baxımından təqdirəlayiqdir. Heç də təsadüfi deyil ki, türkologiyada terminoloji leksikanın da tədqiqinə böyük diqqət yetirilmiş, xüsusən də etnik-mədəni tarixi aspekt haqqında, ictimai- siyasi terminologiyanın formalaşması və inkişafı, daha sonra isə terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri barədə geniş bəhs edilmişdir.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının sahələrinin araşdırılması, bu leksika əsasında söz yaradıcılığının / termin

yaratıcılığının/ aparıcı mövqeyinin öyrənilməsi və etnoqrafik leksikanın tematik, struktur- semantik, funksional- üslubi sinxron / qismən diaxron/, habelə etnik- mədəni tarixi planda da linqvistik təhlili monoqrafiyanın əsas məqsədi olmuşdur.

Leksikologiya və terminologiya sahəsində etnoqrafik leksikanın tədqiqat obyektini kimi seçilməsi, şübhəsiz ki, dilçiliyimizin bəzi məsələlərinin həlli üçün faydalı ola bilər.

- Dilin müasir və tarixi leksikologiyasının, terminologiyasının öyrənilməsində;

- Azərbaycan dilinin qohum və qohum olmayan dillər ilə əlaqəsini aşkar etməkdə;

- Azərbaycan xalqının tarixi/ maddi və mənəvi mədəniyyəti və etnoqrafiyası/, dili haqqında qiymətli materialların aşkara çıxarılmasında;

- Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, izahlı, etnoqrafik, dialektoloji, tarixi, etimoloji, frazeoloji və s. lüğətlərinin tərtibində;

- Türk dilləri leksikasının konkret və ümumi-nəzəri məsələlərinin şərhində;

- Türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətlərindəki eyni, yaxın və oxşar cəhətlərin aşkarlanmasında;

- Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun, təbiətinin ümumən açılmasında, səciyyələndirilməsində;

- Söz yaratıcılığında dilimizin milli imkanlarını fəallaşdırmaqda, aşkarlamaqda.

Etnoqrafiya xalqımızın tarixinin, dilinin özgünlünlüyünü, qədimliyini əks etdirən bir güzğüdür. Maddi və mənəvi mədəniyyət leksikasının öyrənilməsi, iəqdimi tarixşünaslıq, /soykök, folklorşünaslıq və dilçiliyə aid bəzi məsələlərin həllində vacibdir. Etnoqrafik leksikanın tədqiqi həmçinin Azərbaycan xalqının mənəvi dünyası ilə maddi mədəniyyəti, məişəti arasındakı vəhdəti, təbii mühitin və yaşayış tərzinin mənəvi varlığımızda əksini, dünyabaxışı və tefəkkür tərzinə münasibət məsələlərini açıb göstərməyə imkan verir.

Tədqiqat zamanı araşdırıcı aşağıdakı məsələlərə də diqqət yetirmişdir:

- Etnoqrafik leksikaya aid söz və terminləri müəyyənləşdir-mək, müxtəlif mənbə və məxəzlərdən / habelə ayrı- ayrı bəl-gələrdən/ toplamaq;

- Etnoqrafik leksikanı ayrı- ayrı sahələrə, tematik qruplara bölmək, təsnifat aparmaq;

- Leksik materialı qohum türk dilləri ilə, habelə başqa sis-temli qonşu dillərin lüğət materialları ilə müqayisə etmək;

- Etnoqrafik sözlərin izahlı, etnoqrafik, habelə ikidilli lüğət-lərdə verilməsinin prinsip və üsullarını müəyyənləşdirmək;

- Bütövlükdə dilin leksik sistemində müxtəlif nitq hissələ-rinə məxsus etnoqrafik mahiyyətli sözlərin, lüğəvi vahidlərin müəyyənləşdirilməsi;

- Klassik və müasir bədii ədəbiyyatda, folklor nümunə-lərində etnoqrafik leksikanın neytral və üslubi mövqeyini göstərmək;

- Etnoqrafizmlərin leksik, morfoloji, orfoqrafik normalar mövqeyindən təsbit olunması / kodifikasiyası/;

- Etnoqrafik sözlərin terminoloji sözyaratma prosesində mənzərəsini göstərmək;

- Etnoqrafizmlərin yaradılmasının üsul və yollarını / leksik, morfoloji, sintaktik/ tədqiq etmək.

Əsərin tədqiqi zamanı dilçiliyin nəzəri və təcrübəsi, ümumi və konkret sahələrinə aid elmi nailiyyət və təcrübələrdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın nəzəri əsasını dil və dilçilik barədə mülahizələr, sinxronik və diaxronik aspektə əsaslanan müqayisəli- tarixi metod təşkil edir. Müəllif monoqrafiyada tematik, təsviri, müqayisəli metoddan, təsnifat, sistemləşdirmə, qarşılaşdırma üsullarından istifadə etmişdir.

Monoqrafiyanın nəzəri əsası kimi Ə. Dəmirçizadə, M.Ş. Şirəliyev, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Ə.Ə.Orucov, C.V. Qəh-rəmanov, A.M.Qurbanov, A.A.Axundov, T.İ. Hacıyev, V.İ. Aslanov, Ə.M.Cavadov, Ə.Z.Abdullayev, A.Q.Ələkbərov, M.İ.İslamov, R.C.Məhərrəmova, M.Ş.Qasimov, M.İ.Adilov, Z.Əlizadə, K.N. Vəliyev, H.Ə.Həsənov, E.İ.Əzizov, N.M. Xudiyev, Q.İ. Məşədiyev, N.Q.Cəfərov və b. Azərbaycan dil-

çilərinin, V.V. Radlov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N. Kononov, V.A. Qordlevski, A.M.Şerbak, E.R.Tenişev, A.A.Yuldaşev, N.Z. Hacıyeva, K.M.Musayev, R.Q.Axmetyanov kimi türkoloqların əsərləri, mülahizələri tədqiqatçının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası bu günə qədər monoqrafik yolla Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır. Müəllifin müşahidələrindən belə bir qənaət hasil olur ki, hər bir xalqın varlığını, təbiətini onun dili, adət-ənənələri maddi və mənəvi mədəniyyəti, həyat tərzi və məişəti, peşə və təsərrüfat məşğuliyyəti sahələri ilə də ölçməliyik. Əsərdə sənət, peşə və məşğuliyyət növlərinə, mənəvi mədəniyyət / mərasim və adət-ənənələrə, folklorla, oyun adlarına/toxunulmaqla bərabər, həmçinin xalçaçılıq, papaqçılıq, dərzilik və s. sənətlərin xalqın mənəvi dünyası, təfəkkürü, estetik-etik dünyagörüşləri ilə əlaqəsi el-ulusumuzun mənəviyyatının, zövqünün burada əksi kimi məsələlərdən də bəhs edilmiş, bu sahələrlə bağlı bir çox ifadələrin, terminlərin yaranış təcrübəsinə. Yeri gəldikcə etimologiyasına da səy edilmişdir. Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində ən çox etnik milli cəhətləri əks etdirməkdə vacib qədim leksik təbəqələrdən biridir. Bu leksikanın toplanılıb təhlil olunması ən təxirəsalınmaz elmi problem kimi dilçiliyimizdə öz tədqiqini gözləyir. Araşdırmada geyim, yemək, oyun, mərasim adları, məişət, xalq təbabəti leksikası təhlil edilir və habelə etnoqrafiyanın başqa sahələrinə də müraciət olunur. Təbii haldır ki. Müəllif Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasından - adət – ənənələrindən, mövsüm və mərasimlərdən danışmaqla onların ictimai, xəlqi, bədii mahiyyətinə, xalqımızın qədim tarixli inamlarına, tapınışlarına geniş yer vermiş, maddi və mənəvi mədəniyyət leksikasının Azərbaycan xalqının soykökünün, bu gün yaşadığımız ərazidə və tarixi Azərbaycan torpaqlarında da aborigenlər olmağımızı öyrənmək, qətiləşdirib təsdiqləmək işində ölçüyəgəlməz faktlar kimi rolunu göstərmişdir. Tədqiqatda nəzər-diqqəti cəlb edən

cəhətlərdən biri də söz yaradıcılığı prosesində etnoqrafik leksikanın bütünlükdə lüğət tərkibini zənginləşdirmə işində mərkəzi yer tutması faktının aydınlığı ilə, incəlikləri ilə çatdırılmasıdır. Əsərdə toy və yas mərasimlərinə aid leksika, oyun, geyim, yemək adlarını bildiren sözlər, həmçinin maddi mədəniyyətin toxuculuq, xalçaçılıq, çörəkçilik, atçılıq kimi peşə və sənət. Təsərrüfat növlərinin adlarına aid bəzi leksik vahidlər, terminlər əsasında Azərbaycan dilinin leksikologiyasından tematik söz qrupları şəklində bəhs edilir.

Etnoqraflar və dilçilər üçün gərəkli ola biləcək bu əsər Azərbaycan xalqının soykökü ilə, qədim maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə, eləcə də ana dilimizin lüğət tərkibinin milli cəhətdən mənzərəsi ilə maraqlanan mütəxəssislər üçün də faydalıdır. Tədqiqat Azərbaycan dilinin leksikologiyasına aid xüsusi kurs kimi universitet və başqa ali məktəblərdə dərs vəsaiti funksiyasını da yerinə yetirə bilər.

Müəllif Azərbaycan dilinin etnoqrafik sözlərinin tədqiqi ilə 15 ilə yaxındır ki, səmərəli şəkildə məşğuldur.

Müəllif uzun illərdir ki, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda leksikologiyap. Lüğət və terminologiya, üslubiyat sahəsində tədqiqat işləri aparır. Araşdırmanın obyektini Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasıdır. Bu leksikaya aid sözlər, ifadələr. Terminlər etnoqrafiyaya / eləcə də tarix və arxeologiyaya/ aid elmi və bədii ədəbiyyatdan, folklor nümunələrindən, dialektoloji, orfoqrafiya, izahlı və ikidilli lüğətlərdən, başqa türk dillərinə aid elmi əsərlərdən, Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarından / Şəki-Qax-Zaqatala, Lənkəran, Qarabağ, Gəncə-Qazax, Göyçə, Naxçıvan və s./ bölgələrindən toplanmış etnoqrafik faktlar və arxiv və muzey materiallarından götürülmüşdür.

Müəllif tədqiqat zamanı tematik, təsviri, müqayisəli metoddan istifadə etmiş, elmi cəhətdən dolğun bir əsər yazmışdır.

GİRİŞ

Bu gün bizə həll olunmuş kimi görünən problemlərə, məsələn, elə leksikaya aid bir çox araşdırmalar yazılmışsa da, buna qayıtmağa yenə də ehtiyac yaranır. Bir həqiqət də şəxsizdir ki, dilçilik elmi özünün bütün nəzəri- elmi problemlərinin tam mənada tədqiqat edib qurtarmayınca həm ana dilinin tədrisində, həm də elə bu elmin özündə çətinliklər aradan qalxmayacaq. Bəllidir ki, leksika dilin ən mütəhərrik, dəyişən, dinamik sahəsidir. « Dilin leksik sistemində dəyişkənlik tez müşahidə olunur»- desək yanlışdır. Leksika dilin lüğət tərkibinin barometridir. Bu mənada da Azərbaycan dilinin müxtəlif amillərlə bağlı leksikasındakı dəyişiklikləri, yeniləşməni izləmək vacibdir. Dəyişmə deyərkən biz burada lüğət tərkibində yeni- yeni mənalar qazanan sözləri, yeni mənaca inkişaf, mənə daralmasını, yaxud ictimai- siyasi quruluşla, eləcə də başqa amillərlə bağlı müəyyən sözlərin köhnəlməsi, passiv lüğət fonduna keçməsi kimi məsələləri nəzərdə tuturuq. Ümumən leksikaya aid edə bildiyimiz mənaca inkişaf problemini, söz yaradıcılığı və b. problemləri etnoqrafik leksika əsasında da izləməyə böyük ehtiyac duyulur.

Etnoqrafiya xalqın tarixi, soykökü, məişəti, təsərrüfat, peşə-sənət, fəaliyyət və məşğuliyyət sahələri ilə, onun mənəviyyəti, yaradıcı zəkası, təxəyyülü və s. ilə bağlı bir elm sahəsi olduğu üçün təbiidir ki, bu sahə etnoqraflar, tarixşünaslar, folklorşünaslar, dilçilər, musiqişünaslar, dilçilər,

musiqişünaslar və sənətsünasların müştərək tədqiqat obyektii sayılır. Bir cəhəti də nəzərə almış olsaq ki, etnoqrafiya elminin sahələri olduqca zəngin, geniş və çoxşaxəlidir, onda biz konkret məsələlər əsasında daha çox söz deyə bilərik.

Etnoqrafiya tarix elminin xalqları / etnosları/, onların məişəti, adət və ənənələrini, etnik birliklərin yaranması və inkişafı prosesini, xalqın etnogenezini və etnik tarixini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki mütərəqqi ənənələri öyrənən bölməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası çox zəngindir. Dünyada ilk yaşayış məskənlərindən olmuş qədim doğma diyarımızın yaşı minilliklərlə ölçülür. Ellərimizin mənəvi və maddi dünyasını, mədəniyyətini, peşə və sənət, məşğuliyyət, həyat təzi və fəaliyyət sahələrini öyrənən etnoqrafiya elminin sirlərinə varmaq, əlbəttə, bu gün mütəxəssislərin, eləcə də bütün ziyalıların ürəkdən gələn arzusudur.

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin təməl daşları ən gecii Mezolit dövründən qoyulmuşdur. Azərbaycanda əkinçiliyin, maldarlığın, bağçılığın, sənətkarlığın və s. sahələrin çoxəsrlik tarixi var. Qobustan, Gəmiqaya, Dəlidağ və dicər qayaüstü rəsmlər də həmin dövrün canlı şahidləridir. Qobustan qayaüstü təsvirlərində ovçuluq, maldarlıq, xalq yaradıcılığı / yallı rəsinin təsviri, qavaldaş və s./ və digər sahələr böyük əksəriyyət təşkil edərsə, Dəlidağ qayaüstü rəsmləri, təsvirləri bitkiçiliklə əkinçiliyə də onun ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmişdir. Neolit, xüsusilə eneolit dövründə Azərbaycan xalqının məşğuliyyət sahələri genişlənmış, oturaq həyat təzinə keçmiş azərbaycanlıların təsərrüfatında əkinçilik maldarlıqla yanaşı, bağçılıq və üzümçülük də əsas yer tutmaba başlamışdır. «Azərbaycan etnoqrafik baxımdan ölkəmizin / burada söhbət keçmiş SSRİ ərazisindən getmişdir, daha dəqiqi isə dünyanın –İ.M./ ən zəngin və maraqlı guşələrindən biridir. Xalqımız minilliklər boyu Qafqaz və qədim Şərqi xalqları ilə iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuşdur. Yaranan böu qarşılıqlı təmasda

xalqımız çox şey əxz etmiş və faydalanmışdır. Xalqımız də öz növbəsində həmin xalqların tükənməz təsərrüfat həyatına, maddi və mənəvi mədəniyyətinə çox şeylər bəxş etmiş, onu daha da zənginləşdirmişdir.¹

Rus alimi P.M.Jukovski məşhur « Kulğturnie rasstenie i ix sorodoçi» əsərində bildirir ki, hələ Xett konfederasiyası zamanı / yeni təxminən 4500 il öncə- İ.M./ Azərbaycanın sarı heyvası Kiçik və Ön Asiya ölkələrinə ixrac edilirdi.² Bəhs olunan həmin dövrdə artıq inək, öküz, qoyun. Keçi, it və toyuqdan başqa, əcdadlarımızın həyatında ev atı da xüsusi rol oynayırdı. Axı Azərbaycan dünyada yalnız sarı heyvanın deyil, eləcə də ən qədim atçılığın vətənlərindən biridir. Bu dəyərli faktlar isə özlüyündə Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin özəyini təşkil etmiş göstərilən gərəkli etnoqrafik amillər kimi, ayrı-ayrı etnoqrafiya terminlərinin yaranması tarixini xatırladan minilliklərin və yüzilliklərin məhsulu olmasına etibarlı dəlillərdir.

Azərbaycan xalqının qədim maddi və mənəvi mədəniyyəti, həyat tərzi, geniş mənada tarixi, etnoqrafiyası barədə verdiyimiz giriş xarakterli məlumatlar ana dilimizin lüğət tərkibinin qiymətli qədim bir layı olan xüsusi adların-onomastik adların da zənginliyi və özünəxaslığı kimi keyfiyyətlərini təsdiq edir. Onomatik adlar tək-cə xüsusi adlar olaraq qalmır, onlar Azərbaycan xalqının və onun etnoqrafiyasının qədim tarixi salnaməsinin ən maraqlı səhifələridir, «toxunulmaz müqəddəsləri»dir /B.Budaqov/. Belə sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin qızıl fondunu yaratmış və qədim söz yatırırlarıdır. Tarixin xoş, əmin-aman çağlarında da, dolanbac yollarında da xalqımızın ictimai- siyasi, iqtisadi-mədəni, ədəbi əlaqə və münasibətləri öz qüvvəsini saxlamışdır. Şübhəsiz ki, dilin lüğətində bu münasibətlə sözlər milli tərkibcə, formaca, sayca artmış, bülurlaşmış, müəyyən tematik qruplar halında sabitləşmiş və hər sahənin özünə uyğun lüğət materialı

¹ Азярбайъан этнографийасы.3 ылддя,Ы ылд,- Бакы: Елм-1988,с.5

² П.М.Жуковски. Культурные расстения и их сородочи. Л.,1971, с.463.

yarandıdır. Etnoqrafizmləri toplamaq üçün mənbə, qaynaq rolunu aşıq yaradıcılığı, ümumən folklor, elmi-tarixi mənbələr, bədii ədəbiyyat, dialekt və şivələr, arxeoloji qazıntılar oynamışdır.

Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətləri. Keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirən əsas qədim leksik təbəqələrdən biridir. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması, toplanıb təhlil olunması ən təxirəsalınmaz elmi problem kimi dilçiliyimizdə öz tədqiqini gözləyir.

Əlbəttə, bəlli həqiqətdir ki, etnoqrafik leksika üçün ən qiymətli qaynaqlar, mənbələr folklor materialları, qayaüstü, qəbirüstü yazılar, rəsmlər, şifahi xalq yaradıcılığı, elmi-tarixi, ədəbi-bədii mənbələr, şivə materialları, arxeoloji qazıntılar sayılır.

Bir cəhəti də əlavə etmək istərdik ki, orta əsrlərə aid hekayə janrında olan bir çox ədəbi mənbələr /məxəzlər/-qaynaqlar da tarixi- etnoqrafik məlumatlar da bu günümüz üçün etnoqrafiya baxımından az əhəmiyyət daşımır: « Narədu s arxivnim materialom bolğşoe znaçenie dlə vsəkoqo roda Kavkazovedçeskix issledovaniı imeöt povestvovatelğnie literaturnie istoçniki. U nas inoqda nedooüenivaöt gti istoçniki, sçitaöt, çto-esli istoçniki opublikovani, to oni uje kak bı terəöt svoe znaçenie, svoö noviznu i stanovətse vsem izvestni. Gto, odnako, doleko ne tak literaturnie povestvovatelğnie istoçniki / burada həmçinin – İsvestie inostrannıx evropeiskix pisatelei zanimaöt qlavnə mesto/ bili i budut odnim iz osnovnıx vidov istoçnikov dlə istoriçeskix i gtnoqrafiçeskix issledovaniı. Priçem v rəde sluçae v gti istoçniki əvləötse ne zamenimimi. Oni osobenno vajni dlə izuçeniə tex istoriçeskix periodov, kotorie slabo osveşeni dokumentalğnimi i inimi materialami, xranəşimsə v arxivax, ili sovsem ne otrajeni v nix». ¹

¹ Адыги, Балкарцы и карачаевцы в известиях Европейских авторов ХЫЫЫ-ХЫХвв. Составление, редакция переводов, введение и вступительные статьи к текстам В.К.Гарданова. Нальчик. Книжное издательство «Эльбрус». 1974, с.5.

Təbiidir ki, etnoqrafiya elmi hər bir xalqa məxsus özümlü cəhətləri, məişəti, həyat tərzini, maddi və mənəvi mədəniyyət, adət-ənənə və s.-ni öyrəndiyi üçün, araşdırdığı üçün burada lüğət tərkibindən söhbət gedərkən birinci növbədə həmin xalqın qədim milli söz və deyimləri, onomastik ad sistemi nəzərdə tutulmalıdır. Lüğət fondu milli tərtib cəhətdən, əsasən, Azərbaycan dilinin sözləri əsasında yaranır.

Azərbaycan xalqının tarixinin, soykökünün və eləcə də dilinin tarixinin əsaslı şəkildə, sistemli öyrənilməsinə bu günədək ləngidən səbəbləri araşdıranda etnoqrafiyamızın, həmçinin ədəbi dil tariximizin lazımı qədər tədqiq olunmaması da yada düşür. Bu fikrə eynilə etnoqrafiya ilə bağlı bir çox sahələri hələ lpyiqincə aşkarlanmamasını da aid etmək olar. Etnoqrafik leksikanın bütövlükdə müasir tədqiqatlar içərisində hələ də tamam-kamal öyrənilməməsi, təsnif edilməməsi, etnoqrafik materialların tam halda cəmlənməməsi hələ bu sahədə görməli olacağımız işlərin vacibliyini xatırladır.

Həç şübhəsiz, «Azərbaycan etnoqrafiyası»nın /Azərbaycan etnoqrafiyası» adlanan 3 cildlik etnoqrafiya kitabı nəzərdə tutulur – İ.M./ meydana çıxması çoxcildlik Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, memarlıq və incəsənət tarixi, dil tarixi, habelə xalq təsərrüfatı tarixinin yazılmasına xeyli kömək edəcək, həmin əsərlərin daha da dolğunlaşmasına və zənginləşməsinə səbəb olacaqdır.¹

Belə bir acı həqiqəti etiraf etməliyik ki, etnoqrafik leksikanın, etnoqrafiya terminlərinin dilçilik baxımından tədqiq olunmaması bir yana dursun, bu günə qədər Azərbaycan etnoqrafiya elmi bütövlükdə /özü də ən vacib sahələri – etnoqrafik və etnik tarix problemləri nəzərdə tutulur/ araşdırıb son söz deyilməmişdir. Təsədüfi deyil ki, etnoqrafik-tarixi tədqiqatlarda dönə-dönə bu məsələyə işarə olunur: «Etnoqrafiya elmi münasibətlərin öyrənilməsində, xalqların etnogenezinin, etnik psixologiyanın tədqiqində xüsusi

¹ Азәрбайҗан этнографийасы, ЫІ ь.,с.7.

əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, tarixşünaslığımızda Azərbaycan xalqının etnogenezisinin və etnik tarixinin sistemli şəkildə və xüsusi problem kimi öyrənilməsinə hələ də başlanmamışdır.¹ (Əlbəttə, son 10-15 ildə müstəqillik qazandığımız dövrdə ürəkaçan araşdırmalar yazılıb nəşr olunmaqdadır).

Milli zəmində termin yaradıcılığı da prinsip etibarilə ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrindən kənarında olan proses deyildir. Belə termin yaradıcılığının əsasını təşkil edən fəaliyyət sahələri, hər şeydən əvvəl, etnik təfəkkürün məhsulu kimi meydana çıxır. Etnik təfəkkür qaynaqlarından qidalanan fəaliyyət sahələri isə hər hansı bir xalqın özünün həyatından, həyat tərzindən doğur. Hər bir xalqın həyatı nə qədər qədimdirsə, onun fəaliyyət sahələri də bi o qədər qədimlərə gedib çıxır. Müəyyən fəaliyyət sahəsinin formalaşmasında ən zəruri şərtlərdən biri yeni informasiyadan ibarətdir. Məhz yeni informasiya sayəsində fəaliyyət sahələrinin fərqləndirici əlamətləri meydana çıxır. Bu fərqləndiricilik, hər şeydən əvvəl, fəaliyyət sahələrinə məxsus sözlərdə özünü göstərir. İnformasiya intensivliyi həmin sözlərin mənasını xüsusiləşdirir, konkretləşdirir. Beləliklə, hər bir fəaliyyət sahəsində özünəxas informasiya prosesinə uyğun olaraq, xüsusi terminlər formalaşmağa başlayır. Terminologiyada intensiv informasiya zəiflədikdə onun sahə hüdudları da dağılır. Başqa sözlə. Xüsusi sahə təşkil edən terminlər öz semantika və anlayış xüsusiyyətlərinə görə ümumişlək leksikaya qarışır. Bu cəhətdən milli mənşəli terminlərlə əcnəbi dillərə məxsus terminlərin öz funksionallıqları var. Belə ki, intensiv informasiyanın zəifləməsi nəticəsində xalqın etnik təfəkkürü və məişət həyatı ilə bağlı olan milli terminlər etnoqrafik leksikaya çevrilir, əcnəbi terminlər isə ümumişlək leksika tərkibində alınma sözlər layı təşkil edir. Məsələn, milli mənşəli həvəngdəstə, ilmə, arğac, əriş kimi xalçaçılıq, cəhrə, daraq, iy, pilə, dükcə, iplik kimi qədim əyiricilik terminləri etnoqrafik leksikaya daxil olan vahidlərdəndir.

¹ Халийяддин Хялилов. Тарих сифаришля йазыландя. «Улдуз» ж., 1990, №6, с. 49 /49-54/.

Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirməkdə əsas qədim leksik təbəqələrdən biridir. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması, toplanıb təhlil olunması və təxirəsalınmaz elmi problem kimi dilçiliyimizin qarşısında durur.

Bu mövzunun genişliyini, əhatəliyini, çoxşaxəliliyini nəzərə alıb biz ancaq maddi mədəniyyət leksikasının müəyyən bir qismini təşkil edən yemək, geyim, ev avadanlıqlarının, mətbəx əşyalarının /qab-qacaq adlarının/ adlarını, mənəvi mədəniyyət leksikasını /oyun adları, mərasim leksikası – toy, yas, sünnət mərasiminə aid sözlər, mifoloji. Dini leksika/, xalq təbabətinə aid leksikanı, habelə xalqımızın adət-ənənəsi, təfəkkür və mənəviyyatını, etiqad, inam və tapınışlarını özündə yaşadan, onu daha çox səciyələndirən bəzi peşə-sənət növlərinə, təsərrüfat məşğuliyyətinin daha xarakterik sahələrinə aid termin və sözlərin bir hissəsini tədqiqatımıza cəlb etmişik. Bütünlüklə etnoqrafiya elmini təmsil edən maddi və mənəvi mədəniyyət, sosial münasibətlər sahələrinin, bütün peşə-sənət, təsərrüfat məşğuliyyəti sahələrini bildiren leksikanı əks etdirmək üçün təbiidir ki, neçə-neçə ciddi, cild-cild elmi-tədqiqat əsərləri, eitablar yazılmalıdır ki, bu da gələcək araşdırıcılarını gözləyir.

* * *

Biz dissertasiyanın ilk səhifələrində göstərdik ki, leksikanın ayrı-ayrı sahələr üzrə tematik qruplara ayırmaqla tədqiqat işi son dərəcə perspektivli bir elmi istiqamət kimi qiymətlidir. Heç də təsadüfi deyil ki, son zamanlar türkologiyada da ayrı-ayrı sahələr üzrə terminoloji leksikanın tədqiqinə böyük diqqət yetirilmiş, xüsusən də etnik-mədəni- tarixi aspekt haqqında, ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşması və inkişafı, daha sonra isə terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri barədə geniş bəhs

edilmişdir.¹ Bundan başqa özbək dilçiliyində şivə materialları əsasında adət-ənənə ilə bağlı sözlər, birləşmələr onomasioloji tədqiqata cəlb olunmuşdur.²

Dilçilikdə, xüsusən də türkoloji əsərlərdə etnoqrafik leksika və etnoqrafiya terminologiyası terminləri paralel işlənir. Etnoqrafik sözlərin lüğətlərə. O cümlədən, Türk-rusca lüğətlərə daxil edilməsi zərurətini A.A.Yuldaşev də vacib hesab etmiş, maddimənəvi leksikanın/ etnoqrafik leksikanın/ işlənmə incəliyini. Bu leksik təbəqənin türk dilləri materialları əsasında demək olar ki, heç araşdırılmamasını da göstərmişdir. Tədqiqatçı yazır: «...birincisi, bu sözlər /etnoqrafik sözlər – İ.M. /Həmin dildəki/ tərcümə olunan dil nəzərdə tutulur – İ.M./ başqa məna bildirməyən realiyaları ifadə edir. İkincisi, xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir, üçüncüsü, bu terminlərin sırasında daha çox tarixi dəyəri olan, nadir, əvvəllər qeydə alınmamış sözlərə təsadüf olunur, dördüncüsü. Ən əsaslı isə bu leksika istər öz tərkibi və xarakteri etibarilə, istərsə də ədəbi normaya mənsubluğu baxımından, demək olar ki, bütün türk dillərində hələ az öyrənilmişdir».³

N.A. Baskakov «Gtnoqrafiçeskaə leksika i terminoloqie v naüionalğno-russkix slovarəx / na materiale törskix əzikov/» adlı qiymətli bir əsərində etnoqrafik leksikaya və terminologiyaya aid tematik söz qruplarını müəyyənləşdirmiş və aşağıda göstərdiyimiz təmnifatı vermişdir. Müəllif yazır: «Etnoqrafik leksika və terminologiyanın milli-rusca lüğətlərdə əksini tapmalı olan əsas sahələri aşağıdakılardır:

a/ sosial münasibətlər sahəsində:

¹ Н.А.Баскаков,Н.З.Гаджиева, П.И.Кузнецов,с.А.Соколов, Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию рекомендуемые для докторских и кандидатских диссертации.Ж. «СТ»,1981, №2,с.32-37.

² Зульфия Хусаинова. Ономаσιологическое исследование названии свадебных обрядов в узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1984.

³ А.А.Юлдашев. принципы составления тюркоко-русских словарей. М., 1972, с.87.

feodal-inzibati və patriarxal-qəbilə titulları, vəzifələri, həmçinin sosial və silki terminologiya, torpaq güququ münasibətlərilə əlaqədar olan terminlər, vergilər, biyar və b.

b/ maddi mədəniyyət terminləri:

ailə və dini mərasimlər, etiqad və dinlər /şaman, islam, xristian, budda dinlərinə aid və buna bənzər terminologiya/, xalq təbabəti terminləri və s. daha sonra N.A.Baskakov evfemistik leksikanı və eləcə də tabu sözləri də nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edir: «Evfemizmlər və tabu sözlərin də xüsusi leksikoqrafik tərtib üçün milli-rus, xüsusən yazısı yeni yaranan xalqların lüğətlərinə daxil edilməsi zəruridir».¹

Etnoqrafik leksika termini əvəzinə dilçilik ədəbiyyatında «etnoqrafizm» termininin də işlənməsi müşahidə olunur.

Biz özümüz də yeri gəldikcə geniş mənada etnoqrafik leksika terminindən istifadə edirik. Etnoqrafik sözləri dar mənada dialekt sözləri kimi məhdudlaşdırmaq heç cür olmaz, çünki bu leksik vahidlər bütünlüklə xalqla, onun təsərrüfat məşğuliyəti ilə bağlıdır. Onlar məhz buna görə də həm izahlı lüğətimizə düşür, eləcə də ikidilli lüğətlərə /Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğətlərə/ daxil edilib işlənir. Biz dissertasiya boyu etnoqrafik sözlər və ayrı-ayrılıqda götürülmüş bir etnoqrafik lüğəvi vahidi bildirən termin kimi etnoqrafizm terminini işlədirik.

N.M.Şanski «etnoqrafizm»lər adı ilə yalnız dialekt sözlərindən bəhs edir.² B.R.Məmmədova da N.M.Şanskinin etnoqrafizmlərə yalnız dialekt sözlərini aid etməsi fikri ilə razılaşmayaraq aşağıdakı mülahizəni yürüdü: «Köynək, sırğa, papaq, qolbaq, başmaq kimi etnoqrafizmlər çoxdan darsahəli termin dünyasını adlayıb keçmişdir və Azərbaycan dilinin

¹ Н.А.Баскаков. Этнографическая лексика и терминология в национально-русских словарях/ на материале тюрских языков/. Проблематика определения терминов в словарях рахных типов. Л., 1976, с. 243.

² Н.М.Шанский. Лексикология современного русского литературного языка. М., «Просвещение», 1964, с.118.

ümum ədəbi leksikasında¹ leksik vahidlər hüququnda qəbul olunmuşdur və olduqca geniş bir dairedə işlənir».² Y.N.Eterley isə etnoqrafizmlər barədə bu fikirdədir: « Etnoqrafizmlər elə sözlərdir ki, bunlar müəyyən bir xalqın, etnik qrupun yaxud da ərazinin məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, bu sözlər müasir ədəbi dillərin lüğətlərində, dialektoloji və tarixi lüğətlərdə təqdim olunmalıdır».³

«Son onillikdə etnoqrafik leksikaya maraq hiss olunacaq dərəcədə artsa da, « etnoqrafizm» termininin özü hələ müxtəlif şəkildə şərh olunur».⁴ B.R.Məmmədova da etnoqrafizm terminini Y.N.Eterleyin əsərində göstərdiyi mənada qəbul edir. Göründüyü kimi, N.A.Baskakov, N.M.Şanski, A.A.Yuldaşev, Y.N.Eterley, N.mirzəyev, R.Q.Axmetyanov, B.R.Məmmədova etnoqrafik leksika və etnoqrafik terminologiya haqqında müxtəlif münasibətlərlə bəhs etmiş, bu mövzuda xüsusi tədqiqatlar da aparmışlar.

Maddi və mənəvi mədəniyyət leksikasının tədqiqinə türk dilləri materialları əsasında yazılmış ciddi araşdırmalar içərisində R.Q.Axmetyanovun əsərlərinin adını çəkə bilərik.⁵

R.Q.Axmetyanov Orta Volqaboyu xalqlarının – tatar, başqırd, çuvaş, mari və udmurdların mənəvi və maddi mədəniyyətlərini əks etdirən leksik vahidlərin semantik və etimoloji təhlilinə dair qiymətli araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmaların ayrılıqda Orta Volqaboyu türk xalqlarının dilləri üçün faydalı

¹ Мцяллийф мягальясиндя «в обшелитературной лексике азербайджанского языка» бирляшмясини ишлятмиш, биз дя тарьцмясини олдуьу кими сахламышьг, лакин даща дягиги йягин ки, бяля олмалыдыр: Азярбайьан ядяби дилинин лексикасында – И.М.

² Б.Р.Мамедова. Являются ли названия одежды терминами? «Азербайжан дили мцасир мярщялядя» мяъмуяси. Бакы, Елм, 1990, сящ. 158.

³ Е.Н.Этерлей. Об этнографизмах и их место в диалектом словаре. Диалектная лексика. Л., 1974, с. 16.

⁴ Б.Р.Мяммядова. Эюстярилян ясяри, сящ. 158.

⁵ Р.Г.Ахметьянов. Обшая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжбя. Изд-во « Наука», М., 1981. Йеня онун. Обшая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжбя. «Наука». М., 1989.

olmasını qeyd etməklə yanaşı, onu da göstərməyi özümüzə borc bilirik ki, bu tədqiqatlar gələcəkdə yaradılacaq /tərtib olunacaq/ türk dillərinin etnolinqvistik lüğətləri üçün də olduqca dəyərli işlərdir. Bəllidir ki, etnik mədəniyyəti ifadə edən sözlərin /leksikanın/ tədqiqi hər bir xalqın mənəvi və maddi mədəniyyət tarixinin, məişətinin, həyat tərzinin, etnogenezinin. Etnik tarixinin, eləcə də ədəbi dilinin tarixinin daha qədim dövrlərinin öyrənilməsində misilsiz faktlar verir.

R.Q.Axmetyanov da məhz həmin məqsədi izləyərək tatar, başqırd, çuvaş, mari və udmurt dilləri üçün ümumi olan mifologiyaya, folklorə, təqvim və ailə mərasimlərinə. Etika və ES-tetikaya, həmçinin eləcə də şəxsi adlarına aid leksikanın semantik və etimoloji təhlili, öyrənilməsi kimi çox çətin, mürəkkəb, eyni zamanda türk dilləri üçün gərəkli bir problemin həllinə girişmişdir.

A.A.Yuldaşevin, N.A.Baskakovun, F.Q.Axmetyanovun bəhs edilən tədqiqatlarından başqa, ümumiyyətlə, türk dillərinin leksikası sahəsində bir çox dissertasiya, monoqrafiya və başqa elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır.¹

¹ К.М.Мусайев. Историческое развитие лексики тюркских языков.М., 1960. Йеня онун. Лексика тюркских языков в сравнитель ном освещении. М., ы1975; Йеня онун. Лексикология тюркских языков. М., 1984; С.Ибрагимов. Профессиональная лексика узбекского языка /на материале фергвнских говоров/. АДД. Ташкент, 1961; С.Мырадова. Лексика ковроткачества в туркменском языке. АҚД. Ашхабад, 1965; А.Биялиев, Киргизские народные термины промысловой охоты. АҚД, Фрунзе, 1972; М.А. Асамутдинова. Названия одежды и ее частей в узбекском языке. АҚД, Ташкет, 1969; Т.Дуиншенаслиева. Киргизские народные термины животноводства. АҚД, Фрунзе, 1969; Н.Мирзоев. Этнографическая лексика узбекского языка. АҚД, Ташкет, 1971; А. Джурабоев. Названия свадебных церомоний в узбекском языке. АҚД, Ташкент, 1971; П.Аширов. Животноводческая лексика в туркменском языке. АҚД, Ашхабад, 1971; Ш.Баратов. Профессиональная лексика уйгурского языка /на материале терминов огородничества бахчеводства и садоводства /АҚД. Алма-Ата, 1971; И.Отаров. профессиональная лексика Карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1978; Йеня онун. Очерки Карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, 1987. Н.А. Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. «Наука». М., 1979. Йеня онун. Тюркская лексика в « Слове р полку Игореве». М.. « Наука», 1985. Р.Г. Ахметьянов. Общая лексика духовной культуры народов среднего Повлжья. М.,19881; Йеня онун. Общая лексика материалов культуры народов среднего Поволжья. М.,1989; К.Т.Рамазанов. Семантические принципы порядка компонентов парных слов и тюркских языках юго-западной группы. Докт.дис. Баку, 1984; Йеня онун. Парные слова, обозначающие названия предметов еды и питья в

Türk dilləri, o cümlədən də Azərbaycan dili müxtəlif dünya dillərinə, xüsusən də Qərbi Avropa dillərinə bir çox münasibətlərlə, tələbatla, zərurətlə bağlı xeyli söz vermişdir. Lakin istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də dünya dilçiliyində bu mövzu ilə əlaqədar sanballı, ciddi araşdırmalar aparılmasına böyük ehtiyac duyulur. «Odnako vopros o nauçnom analitze leksiçeskix zaimstvovaniy v nemeükom əzike iz finno-uqorskix, iranskix, kavkazskix, törkskix i druxix vostoçnix əzikov ostaetsə otkritom, xot udelğniy ves gtx zaimstvovaniy, osobenno törkskix glementov i slov, pronikşix iz razliçnix vostoçnix əzikov çerez törksix əziki, əvlvötse dovölğno znaçitelğnim».¹

Bu mənada məsələyə yanaşsaq, B.S.Həsənovun alman dilində işlənən türk leksik elementlərinin materialları əsasında yazdığı tədqiqat işinin əhəmiyyəti göz qabağında olacaq. Təsadüfi deyil ki, müəllif özü də bu barədə belə yazır: «Nas-toəşəə rabota predstavləet soboy opit istoriko- linqvisti-çeskoço issledovaniə nemeüko-törkskix əzikovix kontaktov, izuçenie kotorix mojet sodeystvovatğ reşeniö odnoy iz aktualğnix i nedostatoçno izuçennix do six por problem obheqo əzikoznaniə, istorii i leksikoloqii nemeükoço əzika, v çastnosti»²

B.S.Həsənov alman dilində bu gün də geniş işlənən türk mənşəli / o cümlədən elə Azərbaycan mənşəli/ alınmalar sırasında türk xalqlarının məişətini, adət-ənənələrini, həyat tərzini bildirən, yemək /ərzaq/ adlarını, təbiət məhsullarını, hazır

ного-западной группе тюркских языков. Изв. АН Азерб.ССР. Сер. Лит. яз. И искусства, 1974, № 2 /азерб, яз/ Р.Данияров. Формирование и развитие 1982; Ф.А.Шабанова. Лексика огузско-сельджукских памятников, канд.дисс. Баку, 1988; А.Ш.Сабилов, Термины узбекских народных зрелищ. АҚД. Ташкент, 1988; Н.Г.Ахметьянов. Этимологические основы лексики татарского языка. Канд. Дис., казань, 1970; Г.Жумакунова. Бытовая лексика в эпосе «Манас», АҚД, Фрунзе, 1988; К.А.Пахратдинов. Животноводческая лексика в каракалпакском языке. АҚД, Нукус, 1992.

¹ Б.С.Гасанов, процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке /на материалах тюркских элементов в немецком языке/. АҚД, Б., 1975, с.2.

² Б.С.Щясянов. Эюстярилян ясяри. С.2.

məmulatları, geyim, oyun adlarını və s. ifadə edən bir çox sözləri tədqiqata cəlb etmişdir: «Bolğşəə koliçestvo törkskix zaimstvovaniy, əvləöşixsə nazvaniəmi prirodnix produktov

/Berqamotti, Hani, Arkad, Astrachhanit, Karakad, Scherq, Korsak, Saiqa, Tudre, Türkis, buche/ qotovix izdelii/ /Kaitan, Kalpak, Orqansin, Turban, Kantschu, Schabracke, Jataqan, Juchten, Karbatsche, Kelim, Diwan, Ottoman / produktov pitaniə/ Halwa- halva, Bosa, Bier – pivə, Quark /tvoroq-kəsmik- şor/, Joqhurt – yoğurt, Scherbett- şərbət/, kefir Kumyss, Pekmes, Kaffee, Kaviar, Pilaw- pilav /plov/, Kebab, Schaschluk/ ponətii oboznaçaöşiy bit, obiçay i obraz jizni törkskix narodov / Aksakal – ağsaqqal İ.M., Aschuge -aşıq İ.M. Aul, Bachschi – baxış İ.M., İmareth, Yaschmak, Yürüken, Kalum, Karagöz - oyun adı – İ.M. /Kubitke, Kuschlak, Schaman - şaman -İ.M. Sas -saz- İ.M. Kemantschek, Tschadra, Tscharschaf / i dr. Koliçestvenno oboqaşəet nemeükiy əzık i obuslovləno, kazalosğ bı, vneşnimi faktorami. Odnako, ne sleduet zabivatğ, çto nami-naüiə novix əvleniy tipiçniy vnutrenniy proüess əzıka, xotə ona tesno svəzana s deystviem vneşnix faktorov, Daje v tom naibolee tipiçnom i besspornom sluçae, koqda slova zaimstvuötşə vmeste s predmetom, priçina leksiçeskoqo novoobrazovaniə kroetsə ne toğko v izmenenii materialğnix usloviy jizni obşestva, no i v samoy sisteme əzıka».¹

Bizim « Kalte Küche / « Soyuq qəlyanaltılar»/ adlı kulinariya kitabı ilə yaxından tanışlığımız bir çox türkmənşəli yemək, içki /şərbət/ adlarını aşkar etməklə nəticələndi. Belə ki, bu kitabdakı resept göstəricisində «Salami-Brötchen, Tatar-Brötchen, Radieschenquark, tatar, Tatarensoße Wiener Art, Tatarensoße, Joghurt und Kasesoßen, Joghurt-Krautersoße, Joghurt-Meerrettich-Krem, Joghurt-Preiselbeer-Soße, Joghurt-Seni-Soße, Quark-Meerrettich-Soße, Quarkaip, Currubutter, Schweinebraternrollen türkiçhe Art, Nuß-Tatar, Gepökelte Ascscenbrust mit Essig-öl-Krauter-

¹ Б.С.Щясянов. Эюстярилян ясяри. С.9.

Soße, Tatartorte, Lachs Bellevue konserviert mit Tatarensoße, kimi türk mənşəli qəlyanaltı adlarına təsadüf etdik. /Bunları müəyyənləşdirmək üçün bir o qədər də dərin tədqiqata ehtiyac duyulmur, çünki sözlərin elə mənələrindən da onların türkdilli olduğu görünür/»¹.

Türksayağı donuz qovurması»- söz birləşməsinin reallığı ilk növbədə təzadlı görünür. Axı, türk xalqlarında donuz əti milli mətbəxə daxil olmamışdır. Burada çox güman ki, /əslində elə tam mənası ilə/ qovurmanın türk xalqları üçün xarakterik olması nəzərə alınaraq donuz ətinin türksayağı qovurulması daha münasib sayılmışdır.

N.K.Dmitriyev türk dillərindən başqa dillərə söz keçilməsi məsələsindən bəhs edərkən aşağıdakı orijinal fikri söyləyir: «türk dilləri öz tipoloji yaxınlığının üstünlüyünə görə adətən özgə dildə söz alan dildə eyni refleksi yaradır, məhz bu səbəbdən də həmin effekt itib gedir».²

Biz B.S.Həsənovun türk mənşəli alınmaların alman dilindəki mövqeyini daha əyani göstərən nomenklaturasına da diqqət yetirməyi lazım bildik: a/ yemək və içki adları /Airan – ayran, Baluk – balık, Dolma – dolma, Yoghurt, Kebab, Kaviar, Kefir, Quark, Racku, Halwa, Scherbett, Pekmes, usw və s./ b/ toxunma məmulatları və geyim adları / Kelim, Mudschur, Organsin, Kaftan, Dolman, Turban, Kalpak və s. / v/ Xəz və dəri məmulatlarının adları: Astrachen, Juchten Saffian, Karakul, Krimmer, Burdjuk, Turssuk, Persianer³ və s.

Xalqımızın etnoqrafiyasının tarixi qədim olsa da, Azərbaycanca etnoqrafik məlumatlar elmi şəkildə, əsasən XIX əsrdən toplanmağa və bu elm sahəsinin sistemli öyrənilməsinə yalnız son dövrlərdə başlanmışdır. Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti, məişəti ilə əlaqədar tarixi və müasir planda yazılmış bir çox əsərlərin tarixi, etnoqrafik,

¹ Калте кцьще. Ауторенколлектив. Ауфлаэе. Веб Фаъшбуъщверлаэ, Леирзиэ, 1989.332 с.

² Н.К.Дмитрийев. О тюркских элементах русского словаря. Лексикографический сборник – вып. 3.М.,1958, с. 11.

³ Б.С.Щясянов. Эюстрилян ясяри, с.37.

demoqroafik, fəlsəfi-sosioloji, sənətşünaslıq araşdırmaları kimi əhəmiyyəti böyükdür.¹ Lakin Azərbaycan dilçiliyində etnoqrafiya terminləri hələ də indiyə kimi işlənilməmiş qalır. Məhz buna görə də həmin məsələnin həlli həm leksikologiyanın sahələr üzrə öyrənilməsi, həm də termin yaradıcılığının dilimizin öz imkanlarına əsasən aparılması baxımından tədqirəlayıqdır.

Azərbaycan dilçiliyində də dialektlər əsasında ümumiyyətlə leksika və məişət leksikası mövzu kimi işlənmişdir.² Əlbəttə, bu tədqiqatlar ilk işlər kimi qiymətlidir.

Dilçiliyimizdə leksik söz qrupları etnoqrafik leksika adı ilə göstərilməmişdir. Etnoqrafik sözlərin xeyli hissəsi leksikanın istifadə dairəsinə görə bölməsinin 2-ci bəndində peşə-sənət leksikası hissəsində verilmişdir) S.Cəfərov qeyd edir ki, təsərrüfatın xarakterindən və inkişafından asılı olaraq onu səciyələndirən sözlərin də sayı çox və ya az ola bilər. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, atçılıq, arıçılıq, əkinçilik, tərəvəzçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələrindəndir və bunların hər birinə xas olan özünəməxsus peşə-sənət leksikası vardır.³ Müəllifin bu bölgüsü bütün sahələri əhatə etmədiyi kimi, sahələrə aid sözləri də əks etdirmir. Ümumiyyətlə götürsək, belə sözləri başqa leksik-üslubi qruplara da aid etmək olar. Belə ki, lüğət tərkibindəki köhnəlmiş sözlər içərisində etnoqrafik sözlər çoxdur. Köhnə məişətlə, tarixi keçmişimizin maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə, sənət-peşə ilə, təsərrüfat və məşğuliyyət sahələri ilə bağlı bir

¹ Т.Бцнйадов. Азярбайъан этнографийасы 50 илдя. Азярб.ССР ЕА бяряри /тарих, фялсфя вя щгуг серийасы/, Б.,1967, №3-4; Азярбайъан этнографийасы мяъмуяси. 1,2,34-ъц бурахыльшлар, Багы, 1964, 1965, 1977, 1981; Азярбайъанын мадди мядьянийяти. 6-ъы, 7-ъи. 8-ъи, 9-ъу ьилдяр, Багы, 1965, 1973, 1976, 1980. Г.Ъавадов. Азярбайъанда якинчилик тягвими вя халг метеорологийасы. Багы, 1984; Ф.Хялилова. Адыт-яняняляр. Б., «Эяньлик», 1986; Ш.М. Мурадов, Ф.Щ. Аббасов. Мцасир мярщялядя демографийа сийасыти. Б.,Елм, 1986.

² М.А.Зейналов. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР.АКД, Багы.1982, А.М.Гулиев. Лексика шахбузских говоров азербайджанского языка, АКД. Багу, 1984.

³ С.Ъяфяров. Мцасир Азярбайъан дили. Лексика. Багы, 1970, сщц.74.

çox sözlər bugünkü lüğət tərkibində arxaizm və tarixizmlər qəbilindəndir. Məsələn: buxarı, pay-ülüş, xangəldi, çaqçaq, çarıqbağı, tapqır, güləcə, toppuz, gürz, əlməndə-əlməndə, dübəndi, danqa, alqa-qolbağ, «Arpa», bağara, barınaq, bafta, buxur, qaz-qazı, qanavat, qarabatdaq, /bəzən şeyi/, tirməkürdü və s. Bir cəhəti də qeyd edək ki, « sənət-peşə sözlərinin bir qismi ümumişlək, bir qismi məhdud dairədə işlənmək xüsusiyyətinə malik olur. Elə buna görə də müəyyən bir sənət və peşə ilə bağlı bir çox sözləri başqa peşənin və ya sahənin adamları bilmir, zəruriyyət olmadan n itqdə işlətmir».¹

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikaçı mövzusunə məişət leksikasını, maddi və mənəvi mədəniyyətə aid sözləri, adət-ənənə ilə, folklorla bağlı sözləri, frazeologizmləri və terminləri aid edirik.

Dil birinci növbədə xalqın özünə aid anlayışları, varlıqların adlarını cəmləşdirir. Hər bir xalqın varlığını, özünəxaslığını, məişətini onun dili, adət-ənənəsi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat. Peşə və məşğuliyyət sahələri ilə də ölçmək lazımdır. Bəzən elə hallar olur ki, hər hansı bir sözün yaşını müəyyənləşdirə bilməsək də, həmin sözün aid olduğu məşğuliyyət, sənət, təsərrüfat sahəsinin tarixi bizə bunu dəqiqləşdirməyə imkan verir. Azərbaycanda /taxılçılıq, çəltikçilik/, bağçılıq, maldarlığın, ayrı-ayrı peşə və sənətkarlıq sahələrinin, növlərinin- dulusçuluq, papaqçılıq, xalçaçılıq, keçəçilik, dərzilik, misgərlik, zərgərlik, silahqayırma, silah, ipəçkilik və s.-nin tarixini müəyyənləşdirmək həmin sahələrlə bağlı olan sözlərin də tarixini açıb göstərmək deməkdir.

Azərbaycan xalqı öz tarixi boyu müxtəlif qonşu, qohum, qohum olmayan xalqlarla ictimai-siyasi, iqtisadi. Mədəni təmasda olmuş və bunların arasında ayrı-ayrı əlaqələr, münasibətlər yaranmış, davam etmiş və bu gün də davam etməkdədir. Şübhəsiz ki. dilin lüğət tərkibində bu münasibətlə yaranıb işlənənsözlər milli tərkibcə, formaca. Sayca myxtəlif nisbətə olmuş, artmış, azalmış, şaxələnmiş, genişlənmiş,

¹ А.Гурбанов. Мцасир Азярбайъан ядыби дили. Бақы, «Маари, 1985, с.238.

büllurlaşmış, müəyyən tematik qruplar halında sabitləşmiş, hər sahənin özünə uyğun materi alı seçilmişdir. Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox milli olan bütün cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirməkdə yeganə qədim leksik təbəqədir, materialdır. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının zənginliyinin eyni məfhum bildirən paralel işlənən sinonim sözlərin çoxluğu da açıq aydın göstərə bilər: sırğa// tana, qaynaq// bulaq, qovaq// badya, kəmərlə//qayış, kilid//qıfıl, külbə//külfə, patava//ayaq sarğısı, suvaqçı//malakeş.tərlik// yəhəraltı, tulumbar// tuluqzurnası, doşab// bəkməz, əlçim// daraqağzı, çöpatma// püşkatma.

Azərbaycan mənşəli və əcnəbi dil sözü olan, paralel işlənən terminlərdən biri arxaikləşdiyi üçün həmin leksik vahidin tarixi əsərlərdə. Mətnlərdə verilməsi etiraz doğurmur: qənərə//barmaq, qolbaq// bazubən, əbəci// mama, gərdənbənd// boyunbağı, nəməkdan// Duzqabı, rəf// dəmə, əskeş// Dişlə, ding// dibək. Bəllidir ki, termin yaradıcılığında bir qayda olaraq sadə sözlərə üstünlük verilir. Bu nümunələrdə də söz birləşmələrindən bir sözlü terminlərin işlənməsi faydalı, məqsədəuyğun olardı; yüyən ağızlığı// dəhnə, patava// ayaq sarğısı, dəstər// əldəyirmanı, buruntaq// burun qayıışı, buzovxana// buzov damı.

Tarix elminin bir sahəsi olan etnoqrafiya xalqımızın tarixinin, dilinin özünəməxsusluğunu, qədimliyini əks etdirən güzgüdür. Şübhəsiz ki, bu mənada etnoqrafik leksikanın apaşdırılması dilçilik, tarixşünaslıq və etnogenezə aid bəzi məsələlərin həllində vacibdir.

Hazırda etnoqraf və dilçilərimiz üçün Azərbaycan dilinin etnoqrafiya terminlərini toplamaq və elmi tədqiqata cəlb etmək. eləcə də izahlı etnoqrafiya terminləri lüğətini, ikidilli etnoqrafiya terminləri lüğətini tərtib etmək, nəşr etdirmək təxirəsalınmaz işlərdəndir. Həqiqət budur ki. etnoqrafik sözlərə, terminlərə ancaq bu elm sahəsinə aid əsərlərdə, yazılarda, bədii ədəbiyyat, folklor nümunələrində, ayrı-ayrı əlyazmalarda və s. rast gəlirik. Çox-çox təəssüf ki, etnoqrafiya leksikasına, terminlərə dair hətta soraq xarakterli bir vəsait

belə yazılmamışdır. El içində dolaşan «ayaqaçdı», «ay-ulduz», «alaqapı», «alçaqolbağ», «araqnənə», «bağara», /suvarmada/, «badamçörəyi», «bamiyə», «beşikərtmə», /«kəbəkərtmə», «qulunc» /quluncsındırma/, «bulama», /«bulanmac» da deyilən yerlər var/, «qazqazı», «qəmə», «qovut», «qurut», «deyikli» kimi etnoqrafik sözlər. Yaxud tədrisən unudulmaq qorxusu olan «araqçın», «bağdadı», «bafta», «başlıq», «qanovuz», «qəzil», «qızıyğdı», «qırma-badam», «daqqa», «darayı», «dingə», «duvaqqapma» və s. yüzlərlə bu kimi sözləri toplampq, onların elmi, tarixi-etimoloji izahını vermək ən vacib işlərdəndir.

Azərbaycan ərazisində ilk qədim yaşayış izlərinin olması. Xalqımızın məişəti, həyat təzi, təsərrüfat, fəaliyyət sahələrinin çoxnövünlüyü, rəngarəngliyi, peşə, sənət, məşğuliyyət növlərinin çoxluğu, zənginliyi, eləcə də mənəvi mədəniyyət sahəsində də rəngarənglik və yetkinlik /adət-ənənələr, mərasimlər, folklor və s./ etnoqrafiya ilə bağlı minlərcə söz, termin və frazeoloji birləşmə yaratmışdır. Etnoqrafik leksikanın Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən qədim lay kimi qorunub saxlanması həm mənəvi sərvətimizin-dilimizin qədimliyini, eləcə də dözümlülüyünü göstərir, həm də lüğət tərkibinin inkişaf mənzərəsini qrammatik, leksik, semantik planda izləməyə inkar verir.

Dilçilik ədəbiyyatında «peşə-sənət sözləri», «peşə-sənət leksikası», «məişət-sənət leksikası», «məişət sözləri», yaxud « məişət leksikası», «etnoqrafik leksika», «etnomədəniyyət leksikası», maddi və mənəvi mədəniyyəti bildiren sözlər», «maddi mədəniyyət leksikası», «mənəvi mədəniyyət leksikası», «xalq terminoloji leksikası» və s. adlar ilə bəhs olunan tədqiqatlarda əslində etnoqrafik müxtəlif münasibətlərlə danışılmışdır. Bu leksik təbəqə elə etnoqrafik sözlərin əsas hissəsini təşkil edir.

Mənəvi mədəniyyət anlayışının özü də çoxsahəlidir. Buraya mifologiya, adətlər, folklor, etika, estetika, şəxs adlarını da daxil edirlər ki, bu da hər bir xalqın mədəni-tarixi

inkışafını əhatə edir.¹ «Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur –İ.M./ içərisində xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzədək yaşayan « mənəvi mədəniyyət leksikası» adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onunköməyi ilə xalqın mənəviyyat aləmini açmaq olur. Deyək ki, geyim, mənzil, yemək, sosial quruluş və s. lüğət vahidləri ilə yanaşı, xalqın mənəvi mədəniyyətini özündə yaşadan müxtəlif əxlaqi münasibətləri, mifik və dini dünyagörüşü, toy və yas mərasimləri və s. bildirən leksik qatın da tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan xalqının etnik tarixinin öyrənilməsinə kömək edir».²

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının tədqiqi işi üçün, əlbəttə, məişət leksikasının araşdırılmasını da başlanğıc saymaq olar. Bu mənada **M.Ə.Zeynalovun « Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR /indi Naxçıvan MR – İ.M./ ərazisindəki dialekt və şivələrində məişət leksikası»** mövzusunda monoqrafiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dili zəngin bir xəzinəyə bənzətsək, heç şübhəsiz , lüğət tərkibinin ən mühüm hissəsi olan məişət leksikası bu xəzinədə ən qiymətli, ən gərəkli leksik lay, təbəqə olacaqdır. Məişət leksikası xalqımızın yarandığı ilk gündən elə onun hər gün işlətdiyi ən zəruri sözlərdir. Söhbət dilin sabitliyindən gedəndə birinci növbədə dilin qrammatik quruluşu və lüğət fondunu nümunə gətirirlər. Ən zəngin qrammatik kateqoriya isə felləri göstərilir. /S.Cəfərov, M.Hüseynzadə və b./.

Azərbaycan dilinin tarixini, xalqımızın tarixi qədimliyini, tarixi etnoqrafiyamızın müəyyən qədər də olsa mənzərəsini

¹ Я.Бавадов. Түрк дилляриндя мяняви-мядяниййят лексикасына аид. Ячлйазмасы Щцгугунда, с.2. /Ъямиси 24 макина сящифяси. Түру дилляри шюбясиндя сахланылыр/.

² Ш.М.Сцлейманов. Азярбайъан дилинин мяняви мядяниййят лексикасына даир. Азярбайъан дили мцасир мярщяядля. Эянь дилчилярин ЫЫЫ республика конфрансынын материаллары. Бакы: Елм-1990, с. 88

canlandırmaq və izləməkdə faydalı olan M.Ə.Zeynalovun bəhs olunan dissertasiyasında şivə materialları üzrə məişət leksikasının təsnifatı A.Ə.Rzainin əsərindəki bölgüdən nisbətən fərqlidir.

A.Ə.Rzai məişət leksikasının tədqiqinin ümumi dilçilik üçün, habelə türkologiya elmi üçün ən vacib sahə olmasını göstərir və Azərbaycan dilçiliyində bu mövzunun işlənməsini də xüsusi qeyd edir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə /məişət leksikası sahəsində –İ.M./ bir neçə tədqiqat əsəri yazılmışdır, lakin Azərbaycan dilinin məişət leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətləri, bu sahəyə aid sözlərin mənşəyi xüsusi tədqiqat lbyekti olmamışdır, xüsusilə məişət leksikasının çoxmənallığı, omonimliyi sə sinonimliyi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu məsələlərin tədqiqi leksika probleminin həllində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, müəllif «məişət leksikası bütünlükdə Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiq edilməmişdir» deməkdə haqlıdır. Lakin o yazanda ki, «Monoqrafiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Azərbaycan dilinin məişət leksikası leksik-semantik cəhətdən analiz ndilir və bununla həmin leksik vahidlərin xarakter xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir» belə bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir. Bu da ondan ibarətdir ki, « Azərbaycan dili» məfhumuna təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin deyil, onun dialekt və şivələrinin, ümumxalq və danışın dilinin də daxil olmasını bir növ nəzərdən qaçırılmışdır. Bu ondan da görünür ki, tədqiqatçı ya M.Ə.Zeynalovun «Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR ərazisindəki /indi Naxçıvan MR adlanır/ dialekt və şivələrində məişət leksikası /Bakı, 1982/ adlı namizədlik dissertasiyası ilə tanış deyil, ya da əsərində onun adını çəkməyi lazım bilməmişdir.

A.Ə.Rzai alınma məişət leksikasından bəhs edərkən Aşağıdakı bölgünü vermişdir: geyim əşyaları, mətbəx əşyaları, bəzək əşyaları, evdə və həyətyanı sahədə işlənən əşyalar, milli xöreləri bildirən əşyalar. Sonra bəndlər üzrə belədir:

1/ **ev əşyalarının adları** – *dəftər, qələm, zərf, kitab, xəritə. Saat, sandıq, mütəkkə, təsbeh* və s.

2/ **mətbəx əşyalarının adları:** *zəfəran, məcməyi, qədəh, müşəmbə* və s.

3/ **Geyim əşyalarının adları:** *əmmamə, niqab, kətan, məxmər, ləbbadə* və s.

1/ **ev əşyaları bildirən sözlər:** *məst*

4/ **geyim əşyaları bildirən sözlər:** *məst* və s.

2/ **mətbəx əşyaları bildirən sözlər:** *nəlbəki, fincan, piyalə* və s. eyni cərgədə *darçın* sözünün verilməsi doğru deyil.

M.S.Zeynalov dialekt və şivə materialları əsasında məişət leksikasından bəhs edərkən bu gür təsnifat aparır: a/ Yemək adları, b/ Geyim adları, v/ Mətbəx əşyalarının adları, q/ əmək alətləri və başqa ev əşyalarının adları. Göründüyü kimi, A.Ə.Rzai geyim əşyalarını, mətbəx əşyalarını, bəzək əşyalarını bildirən sözləri, ev əşyalarını bildirən sözlər adı altında 5 bənddə, M.Ə.Zeynalov isə yemək adları, geyim adları, mətbəx ləvazimatı adları, əmək alətlərinin və başqa ev əşyalarının adları şəklində məişət leksikasının 4 bənddə cəmləşdirmişdir. A.Ə. Rzainin bölgüsündəki geyim əşyalarını və bəzək əşyalarını bildirən sözləri bir bənddə-bölgüdə birləşdirmək olar ki, M.Ə.Zeynalov belə bir mövqe tutmuşdur. Naxçıvan MR-nın ərazisindən toplanmış şivə materialları əsasında səciyyəvi fikirlər söyləyən M.Ə.Zeynalov xalqımızın maddi mədəniyyətinin yaranması və inkişafında bu qədim diyarın /mahalın/ mövqeyini hərtərəfli açıb göstərmiş, faktik materialları dilimizin özgə şivələri ilə, başqa türk dillərinin faktları ilə, eləcə də müasir leksika ilə müqayisə etmişdir. Müəllifin *nəzik. Fətir, dürmək, yuxa, yaşmaq, məst, şapşap, patava, başmaq, güləbətın başmaq, çuxa, papaq / qazağı papaq, basma papaq, bomba papaq, şikarı papaq, buxara papaq/, dağar/ tağar/, sələn, yelə, badya, çanax, çin, ayıq, saqan, cəhənnəm/ samovarın odun salınan yeri/, qaşov, saqqa, mərfəş* və b. kimi sözləri Naxçıvan qrupu şivələrinə məxsus səciyyəvi lüğəvi vahidlər hesab etməsi inandırıcı deyil, çünki bunları əksər dialekt və şivələrdə, ədəbi dilimizin

tarixi leksikasında, hətta bəzilərinin ədəbi dilini müasir lüğət tərkibində də işlənməsi bizi bu qənaətə gətirmişdir.

Etnoqrafiya elminin çoxsahəli olması onun dilimizin daha zəngin, əhatəli, qədim və söz yaradıcılığında daha fəal, məhsuldar olan tematik söz qrupları vasitəsilə təqdim olunması həqiqətini bizə çatdırır. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda son illərdə yazılmış bir neçə tədqiqat əsəri bu sahənin də getdikcə dil tədqiqinin obyektinə çevrilməsi nikbinliyini sübut edir.¹

C.R.Əmirovanın «Azərbaycanın etnoqrafik toponimləri» adlı namizədlik dissertasiyasında haqlı olaraq göstərilir ki, Azərbaycan toponimikasının fondunun yaranmasında xalqımızın etnik tarixinin və etnoqrafiyasının, xüsusən də maddi və mənəvi mədəniyyətimizin realiyalarının / əkinçilik mədəniyyətinin, maldarlığın, peşə və sənətkarlığın, mifoloji və dini dünya görüşün/ təsiri ayrıca bir araşdırmaya mövzu olmuş² və müəllif bu problemin toponimik tədqiqatlar içərisində aktuallığını nəzərə alıb onun həllinə girişmişdir.

Etnoqrafik leksikanın ən qədim laylarından və zəngin leksik qruplarından biri də geyim adlarıdır. Təsadüfi deyil ki, maddi mədəniyyətin başqa sahələri ilə müqayisədə geyim yalnız xalqımızın mənəvi həyatını deyil, həmçinin onun tarixini, həyat tərzini, estetik, etik görüşlərini, etnik və sosial fərqləri əks etdirmək qüdrətində olduğuna görə dilçilik tədqiqatına da cəlb olunmuşdur.³ Məişət leksikasının bir qolunu təşkil edən geyim adları B.R.Məmmədovanın namizədlik dissertasiyasında monoqrafik yolla tədqiq olunmuşdur. Müəllif bu mövzunun araşdırılması üçün təbii olaraq, Azərbaycan və ümumtürk abidələrinə, ana dilimizdəki bədii ədəbiyyat nümunələrinə, etnoqrafik mənbələrə,

¹ Бу барядя бах: Дж.Р.Амирова. Этнографические топонимы Азербайджана. АКД, Баку, 1992; Б.Р.мамедова. Названия одежды в азербайджанском языке. АКД, Баку. 1992.

² Бах: Ы.Р.Ямирова. Эюстярилян ясяри, сящ.4.

³ Б.Р.Мамедова. Названия одежды в азербайджанском языке. Канд. Дисс., Баку, 1992, 145 с.

Azərbaycan və türk dillərinin mzhalı, etimoloji və iedilli lüğətlərindən götürülmüş faktik materiallardan istifadə etmişdir. Mahiyyət etibarilə etnoqrafik leksikanın daha dərin-dən öyrənilməsinə xidmət edən bu diisertasiya işi diaxron və sinxron plandp yazılmışdır.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası¹, dialekt və şivə materialları əsasında leksikanın tədqiqi², eləcə də ayrı-ayrı terminoloji sahələr³ üzrə doktorluq, namizədlik dissertasiyaları yazılmışdır.

I FƏSİL

ETNOQRAFİK LEKSİKANIN SAHƏLƏRİ

¹ В.И.Асланов. Историческая лексикология азербайджанского языка /проблема реконструкции/ ДД., Баку, 1973.

² М.А.Зейналов. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР.КД., Баку, 1982; И.Г.Щясянов. Эянья диалектинин лексикасы /щейвандарлыг вя якинчилик терминляри/ Нд., Баку, 1974; Я.А.Щцсейнов. Азярбайъан ССР Газах району шивяляринин лексикасы. Нд., Баку, 1975; Т.А.Гарайев. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах на территории Грузинской ССР. Кд., Баку, 1981; А.Тагизаде. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка на материале Шекинской зоны. Кд., Баку, 1983; Я.Гулийев. Азярбайъан дилинин Шщбуз шивяляринин лексикасы. Нд., Баку, 1984; Э.Вялийева. Азярбайъан дили Шярги Абшерон шивяляринин лексикасы. Нд., Баку, 1983; Б.Б.Ящмядов. Азярбайъан дили шивяляриндя союз йарадыгылыыы, ДД., Баку, 1991.

³ З.Я.Хасийев. Азярбайъан дили диалект вя шивяляринин гярб групунда щейвандарлын терминляри. Нд., Баку, 1976; С.М.Кулиева. Формирование и развитие литературоведческой терминологии в азербайджанском языке. Кд., Баку, 1987; В.Б.Ъяфяров. Азярбайъан дилиндя метролоэийа терминляри. Кд., Баку, 1990; Н.Н.Щясянзадя. «Китаби-Дядя Горгуд»ун терминологии лексикасы. Нд., Баку, 1982.

Etnoqrafik leksikanın bütövlükdə müasir tədqiqatlar içərisində hələ də tamam-kamal öyrənilməməsi, təsnif edilməməsi də dilçilik elmimizdəki kəsirlərdən biridir. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasını, ümumiyyətlə dilin leksik qatlarını öyrənmək üçün onomastik vahidləri, canlı danışmaq sözlərini və zərbi-məsəlləri araşdırmaq da böyük fayda verir. Təsadüfi deyildir ki, «Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasını, hətta morfologiyasını və fonetikasını öyrənmək üçün şəxs adları mötəbər mənbələrdən biridir. İnanç, Qutluq, Sunqur, Humay, İlteqin, Eltəbər, Alp, Tuğan, Çolpan, Barsbəy, Uruz kimi adlar, həmçinin, bars, bəri, çav, bərk və digər sözlər müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmdir. Çünki bunlar Azərbaycan xalqının tarixi etnoqrafiyası ilə, siyasi və ictimai həyatı ilə bağlı sözlərdir»¹.

Bəllidir ki, xalq danışmaq sözləri, məişət sözləri və zərbi-məsəlləri müxtəlif sahələri əhatə edir. Ümumxalq sözləri arasında etnoqrafik leksika mərkəzi mövqe tutur. Bu sözlərin mənsəyini açmaq, onların işlənmə yerini göstərmək ümumilikdə dilin lüğət tərkibini, onun inkişafını izləməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Dildəki qohumluq terminlərinin də etnoqrafik leksikada müəyyən payı vardır. Təsadüfi deyil ki, «Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunun ən qədim qatlarından birini təmsil edən qohumluq terminləridir. Bu terminlər qohumluq münasibətləri qədar qədimdir. Qohumluq terminlərinin tarixi inkişafını izləmək qohumluq münasibətlərinin tarixi inkişafını izləmək deməkdir. Bu. Tarixi leksikologiya baxımından maraqlı olduğu kimi, tarixi etnoqrafiya üçün də qiymətli material verir»².

Etnoqrafik leksi kanın tarixən müəyyən dəyişikliyə uğraması, ictimai məzmun qazanması müəyyən ictimai-siyasi şəraitlə bağlı baş verir, bu sözləri bütövlükdə lüğət tərkibi

¹ Г.Ворошил. Тарихдян сящицяляр, Йер вя шяхс адлары. «Коммунист» гяз., 1986-ы ил 3 ийун.

² Я.Ш.Садыгов. «Шейх Сяфи» тязкирясиндя гошумлуг терминляри. Азярбайжан ССР ЕА Хябярляри. Ядябийят, дил вя иньясянлят сериясы. 1971, №3-4, с.84.

haqqında da söyləyə bilərik. N.M.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin Sovet dövrünü tədqiq edərkən belə bir qənaətə gəlir: «Sovet dövründə cəmiyyət həyatının yeni əsaslar üzərinə qaldırılması ictimai münasibətlərin psixoloji xarakterini kökündən dəyişir və buna uyğun olaraq sözün ictimai üslublaşma imkanları da dəyişir. Məsələn, ağsaqqal, başçı, xanım, sərvət, var-dövlət qəbilindən olan yüzlərlə söz yeni ictimai-siyasi, mədəni etik təfəkkürün ixtiyarına keçir.

Ümumiyyətlə, hər hansı ictimai-siyasi şərait lüğət tərkibinə-leksik normaya adətən birbaşa deyil, məhsulu olan mənəvi-mədəni mühit vasitəsilə daha ardıcıl, daha davamlı şəkildə təsir göstərir; çünki ictimai-siyasi şəraitin özü həmin mənəvi-mədəni mühitdə dərk olunur, dəyərləndirilir, təsdiq, yaxud inkar edilir. Sözü leksik vahidi normativləşdirən, ədəbi səviyyəyə qaldıran da həmin mədəni-mənəvi mühitdir»¹

Son illər türkologiyada etimoloji araşdırmalara maraq kəskin şəkildə artmışdır. Təbiidir ki, bu, müqayisəli-tarixi türkologiyanın şəksiz inkişafı, çoxsaylı müxtəlif tipli leksikoqrafik lüğət-məlumat kitablarının nəşri, türk xalqlarının etnoqrafiyası və arxeologiyasına aid əsərlərin geniş vüsət alması və bunun nəticəsində bu xalqların tarixinin və etnogenezinin ayrı-ayrı mərhələlərinə diqqətin artması kimi bir çox səbəblərlə bağlıdır.

Bir də bizə belə gəlir ki, «etimoloji canlanma»nın səbəblərindən biri də müqayisəli-tarixi dilçiliyin vəziyyəti ilə bağlı, xüsusən də fonetika ilə bağlıdır. Bir çox fərziyyələr zəngin leksik materiallar əsasında qlobal araşdırmaya möhtacdır. Bu, təzadsız nəzəriyyənin yaranması və yeni fərziyyələrin irəli sürülməsi üçün zəruridir.²

¹ Низами Худийев. Азәрбайҗан ядыби дилинин совет дюврц,»Маариф» няшрийаты, Бақы, 1989,с.24.

² Л.С.Левитская, К.М.Мусаев. Эрванд Владимирович Севортян и тюркская историческая лексикология. Сб. Статей. Теория и практика этимологиических исследований. М., «Наука», 1985. с.99.

Belə bir həqiqəti unutmamaq gərəkdir ki, ...sözlərin etimologiyasını öyrənmək, dilin tarixini öyrənməyə. Dilin tarixini öyrənmək isə xalqın tarixinin öyrənilməsinə xidmət edir».¹

Xalqların bir-biri ilə müxtəlif əlaqələri və birgə yaşayışı zamanı daha çox məişət, iqtisadiyyat cəhətdən ünsiyyət yaranır. Azərbaycan xalqı öz inkişafı tarixi boyu qohum olan, eləcə də qohum olmayan qonşu xalqlar və etnik qruplar ilə yaxın ünsiyyətdə, siyasi. İqtisadi, məişət və mədəni-ədəbi əlaqələrdə olmuş və bu ünsiyyət və əlaqələrin nəticəsində ana dilimizdən həmin xalqların dillərinə təsərrüfat, məşğuliyyət, peşə-sənət və s. bağlı bir çox söz və terminlər keçmişdir. Mərhum şərqsünas alim **H.Zərinəzadə** fars dilində işlənən «*boşqab*», «*colaq*», «*qaymaq*», «*döşək*», «*kəklikotu*», «*bölük*», «*ocaq*», «*qayçı*» və b. türkmənşəli sözləri göstərmişdir.² «Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti»ndə ərəb dilində isə «*boğaz*», «*ocaq*», «*qazma*» və b. sözlər müşahidə olunur.³ **V.A.Qordlevski «K voprosu o vlienie tureükoqo əzika na arabskiy»** adlı məqaləsində ərəb dilində işlənən 267 türk sözünün siyahısını vermişdir /məs.: *alay, yüzbaşı, ordu, kazarma, qışlaq, süngü, fişəng, onbaşı, bayraq, tətək, bölük, tabur, minbaşı* və s.⁴ V.A.Qordlevskinin gətirdiyi sözlər içərisində həmçinin məişət, ticarət, geyim, yemək və s. ilə bağlı olan leksik vahidlər çoxdur.

A.Zahidinin «Müasir ərəb dilində türkmənşəli sözlər» əsərində göstərilir ki, Təbəri, İbn Hövqəl, İbn əl-Əsir, İbn Bəttutənin əsərlərində, Kiçik Asiya səlcuqilərinin əlyazmasında «*uluq*» /böyük ulu/, «*kupluq* /xoşbəxt/, «*toqrultəkin*»/ knyaz, sokol/ «*alp*» /bahadır, cəngavər/, «*cabuqa*» /ağal/, «*xaqan*», «*cətir*», «*çadır*», «*xatun*» /qadın/,

¹ А.П.Почелуевский. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, 1936, с.8.

² Щ.Зяриязадя. Фарс дилиндя Азярбайъан сюзляри. Багы, 1962.

³ Азярбайъан дилиндя ишлиянян яряб вя фарс сюзляринин гыса лцьяти. Багы, АДУ няшри, 1960.

⁴ В.А.Гордлевский . К вопросу о влияниe турецкого языка на арабский. «Записи востоковедов АН ССР». Ленинград. 1932, с.276.

«xanum» /xanım/, «ağa», «bæg» /bəy/ və b. türkmənşəli sözlərə rast gəlmək olar.¹

Əsərdə daha sonra oxuyuruq: «Məişətdə işlənən bir çox sözlər də türk dilindən ərəb dilinə keçmiş və onların çoxu hazırda ərəb dili və dialektlərində işlənməkdədir. Onlara «kürək», «torba», «tozluq», «yataq», «boya», «yaşmaq», «badya», «axur», «çəpiş», «qondara» /ayaqqabı/, «araba», «boyunbağı», «damğa», «bağ» //»buket», «çuval», «başlıq», «əkinçi», «qab», «kəsim» // biçim», «kürk», «yaxa», «tas», «maşa» sözlərini misal göstərmək olar».²

Rus ədəbi dilində və eləcə də onun dialektlərində müxtəlif dövrdə ticarət, iqtisadi, təsərrüfat, hərbi, siyasi məişət. Mədəni əlaqələr nəticəsində türk mənşəli, habelə Azərbaycan dilinə məxsus bir çox etnoqrafik sözlər, məişət sözləri və başqa terminlər geniş işlənir.

Rus dilinin etimoloji, izahlı lüğətlərində belə sözlər əks olunmuşdur. Nümunə üçün aşağıdakı türk mənşəli və türk dilləri vasitəsilə keçən sözlərə və birləşmələrə nəzər salaq: **almaz, altın, artel, alıça, arşin, arba, arkan, anqorskaya şerst, armyak, başlıq, başmaq, baxroma /mahrama/, beşmet /bişmət/, biser, bazar, burda, burdök /borduk/, baklajan, balıq, badgə /taz; braqa /peraça- cecə, puçal/, balda /balta, baldak/, epança /yapunca/, ermolka /yağmurluq, yağmur/, izöm, izumrud /zümrüd/, karakul, kaftan /kəftan/, kazna, kaznaçey, kavun, kamsa /xamsı-xəmsə balığı/, kolbasa /kulbastı/, kosxalva/ kozxalva, qoz halvası/, kumis / kumız, kummak – kummak-qarışdırmaq/, kurlök /kudruk/, lapşa /lakşa/, kavardak /kavurduk/, kalança / kala-n-ça/, kayma, kizək, təzək/, kinjal/ kındjal/, kirpiç, kiset /kisa-kisa/, kiseə, kolpak / kalpak/, kolçan /ox qabı/, korçaqa /kofçak-tuluq/, kazan /qazan/, kapkan /tələ/, klobuk /kalpak/, kauriy /kovur,**

¹ А.Зашиди. Мцасир яряб дилиндя тцрк мяншяли сюзляр.»Елм», Бақы, 1977, с.38.

² А.Зашиди. Эюстярилян ясяри, с.40.

qonur/, kobzar, koşma, kulak, kumaç /qumaş/, kuşak /qurşaq/, kurenğ /kürən/, koçevatğ, koçevnik /köç/, kupak, labaz /lapas/, lapşa /lakşa/, najdak, nabat, tıxma, xinqal, xalva, kəta, şaşlık və s.¹

XVII-XVIII əsr Gürcüstanın görkəmli yazıçısı, leksikoqraf və siyasi xadim **Sulxan –Saba Orbelianinin «Kartuli leksikoni»** /gürcü lüğəti/ əsərinin- gürcü dilinin birinci izahlı lüğətinin həm gürcü leksikoqrafiyasının tarixi və müasir vəziyyəti üçün, həm də tərcümə lüğəti kimi əhəmiyyəti, xidməti böyükdür. Gürcü tədqiqatçısı S.A.Abuladzenin bu mövzuya həsr edilmiş namizədlik dissertasiyasında məqsəd lüğətdəki bütün türkdilli materialın öyrənilməsi olduğundan burada hərbi işlə bağlı terminlər, siyasi-inzibati vəzifə adları, dövrünün gündəlik məişət əşyalarının /geyim, yemək, qab-qacaq, silah adları/ adları nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqatda **şilaplov /şiləplov, plov, sirya –sırğa, xali- xalça, halqa –üzük, buxar-ı buxarı, kamar-i kəmə, top-i /top/-silah, golauzi – golayuz- rəhbər, alaçiq- alaçiq, dugun-i- dügün –toy, doşak-i – döşak- döşək** və b. einoqrafik sözlərin izahına geniş yer verilmişdir.² **S.A.Abuladze** gürcü dilinə keçmiş türkmənhəli alınmalardan bəhs edərək yazır: **«tarixi şərtləri və Gürcüstanın coğrafi mövqeyini nəzərə alıb etiraf etmək lazımdır ki, gürcü dilindəki türkdilli alınmalar üçün mənbə rolunu, əsasən, Azərbaycan və türk dilləri oynamışdır. O cəhəti nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, gürcülər hələ ilk əsrlərdə Xəzər və qıpçaq tayfaları ilə çox yaxın ünsiyyət saxlamışlar».**³

Türk xalqlarının hərbi, iqtisadi, məişət sahələrində üstünlüyü faktı özü də göstərir ki, türklər göstərilən ərazidə

¹ Эятирилян нцмуняляр. Н.М.Шанский, В.В. Иванов, Т.В.Шанская. Краткий этимологический словарь русского языка. Издания 2-е. Под редакцией чл. Корр.АН ССР С.Г.Бархударова. М., «Просвещение», 1971, китабындан сечилмишдир.

² Ц.А.Абуладзе. Тюркский лексический материал в словаре Сулхан-Саба Орбелиани «Картули лексикони». АҚД, Тбилиси, 1964, с.7-8.

³ Ц.А.Абуладзе.Эюстярилян ясяри, с.6.

sayca çox olduqlarından bunun təsiri gürcü dilinə keçmiş türk alınmalarından da aydın görünür. **S.Abuladzenin** bu fikrini də xatırlatmaq yerinə düşərdi O yazır: «Lüğətdəki izah olunan türk mənşəli sözlər gürcü dilində ədəbi dil və kitab dili yollu ilə deyil, bilavasitə əlaqələr /təmas/ nəticəsində şifahi dil /danışiq dili/ vasitəsilə mənimsənilmişdir».¹ Özlüyündə maraqlı faktdır ki, hələ vaxtilə L.A.Bulaxovski də türkiizmləri rus dilinə şifahi dil, canlı danışiq vasitəsilə keçən əcnəbi sözlər qəbilindən hesab etmişdir.²

Görkəmli türkoloq **S.S.Cikiya** göstərir ki, **Azərbaycan dilinin gürcü dilinə səmərəli təsiri nəticəsində** gürcü dilinin lüğət tərkibi nəzərə çarpacaq dərəcədə zənginləşmişdir. **S.S.Cikiyanın** nümunə gətirdiyi sözləin sırasında etnoqrafizmlər /xüsusən də yemək adları/ **kizartma, tolma, buqlama, kaurma, bozbaşi/ üstünlük təşkil edir: «toxli» /toğlu/, «şişaqi» /şişək/, «çepiçi» /çəpiş/, «doli» /döl/, «koçi» /qoç/, «ialaqi» /yaylaq/, «buğa». «doşi» /azərb. döz bulağı/, «xartuta» /xartut/, 2tolma» /dolma/, «kizartma» /qizartma/, «buqlama» /buqlama/, «kaurma» /qovurma/, «bozbaşi» /bozbaş/ və s. gürcü dilinin 2çekva», çokeba», «koçva» felləri Azərbaycan dilinin çəkmək, köçmək sözlərinin fonetik cəhətdən dəyişilmiş formalarıdır».³**

Azərbaycan dilinin ləzgi dilinə leksik təsirinə, ümumən Azərbaycan və ləzgi dilləri arasındakı əlaqələrə aid faktlara da öteri olsa nəzər salmaq yerinə düşərdi. Ə.B.Qubadovun «Azərbaycan və ləzgi dillərinin leksik əlaqələri /Quba rayon şivələri materialları əsasında/» adlı namizədlik dissertasiyasında bir çox Azərbaycan mənşəli sözlər göstərilmişdir. Həmin sözlər içərisində etnoqrafik leksikanı təmsil edən xeyli məişət, peşə-sənət söz və terminləri diqqəti

¹ Ц.А.Абуладзе. тюркский лексический материал в словаре Сулхан-Саба Орбелиани «Картули лексикони». АҚД. Тбили, 1964, с.9

² Л.А.Булаховский. Введение в языкознания. Ч.П.М..1957. с.113.

³ С.С.Джикия. О грузинско-азербайджанских языковых взаимоотношениях. Труды института языкознания АН Грузинской ССР. Серия восточных языков. Т.П. Тбилиси, 1957, с.208.

cəlb edir. Məsələn, **Ə.B.Qubadovun** tədqiqatında Azərbaycan dilində olan ağartı adları / **«axtarma»**- pendirin bir növü, **«bulama»**, **«tmax»**- qaymaq, **«deleme»**- dələmə/, ev əşyalarının adları / **«yasdux»**- yastıq, **«xaliçe»**- xalça, **«qimekeş»**- qiyməkeş/, tikili və onun hissələrinin adları / **«çardax»**- çardaq, **«qazma»**, **«kerpiç»**- kərpiç, **«dam»**/. **Peşə-sənət adları** / **«demirçi»**- dəmirçi, **«zuğrneçi»**- zurnaçı, **«aşbaz-aşpaz»**, qiymətli metal adları/ qızıl –qızıl, **«qurquşun»** - qurğuşun, **«gümüş»**, **«mis»**/, musiqi alətlərinin adları / **«zurne»**- zurna, **«tor»**, **«daft»**- dəf/ verilmişdir.¹

Müəllif daha sonra Azərbaycan dilinə məxsus xəstəlik adlarını bildiren sözləri / **«zükem»**- zəkəm, **«qizdirmə»** - malyariya mənasında, **«sitelcam»**- soyuqdəymə/, **yemək adlarını** /**qiqanax- qayqanaq**, **«quvurma»**- qovurma, **«dulma»- dolma**/, **şirniyyat adlarını** / **«qənt- qənd**, **«mirabba»**- mürəbbə, **«tişab»**- doşab/, **geyim adlarını** /**sirğə»**- sırğa, **«partal-paltap**, **«yaylux»**- yaylaq, **«başmaq»**- başmaşda/ da tədqiqata cəlb etmişdir.² Ə.B.Qubadov müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha çox qədim və ya köhnə formasını qoruyub saxlayan bəzi sözləri ləzgi dilində müşahidə etmişdir. İleb /müqayisə et: azərb, ip/, qajğan /müqayisə et: qazan/³

Azərbaycan etnoqrafiyası bütöv halında monoqrafik yolla elmi şəkildə öyrənilənə qədər onun ayrı-ayrı sahələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yəni «Azərbaycan etnoqrafiyası» üçcildliyinin yaradılmasına qədər /hələlik bu əsərin yalnız I cildi çap olunmuşdur – 1988/ etnoqrafiyamızın əkinçilik mədəniyyəti, maddi mədəniyyəti /daha çox bölgələr üzrə/, çörəkbişirmə sənəti, şərbəflıq, maldarlıq /qoyunçuluq/, atçılıq, arıçılıq, kənd təsərrüfatı, sənaye, suvarma, çəltikçilik,

¹ А.Б.Кубатов. Лексическое взаимоотношение азербайджанского и лезгинского языков/ на материале кубинских говоров/, АКД, Баку, 1973, с.10.

² Я.Б.Губадов. Эюстярилян ясяри, с.14, 15, 17, 18.

³ Йеня орада, с.19.

üzümçülük, təsərrüfat məişəti, ipəkçilik və b. sahələr üzrə araşdırmalar aparılmışdır. Xüsusən M.Q.Vəliyev /Baharlı/, Q.T.Qaraqaşlı, Ə.S.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayılov, T.Ə.Bünyadov, İ.H.Nərimanov, İ.A.Babayev, X.D.Xəlilov, M.N.Nəsirli, H.A.Quliyev, C.Ə.Xəlilov, Q.C. Cavadov, H.A.Həvilov, Q.Ə.Qeybullayev, Ş.A.Quliyev, A.N.Mustafayev, Ə.Ə.İzmaylova və b.-nin etnoqrafiya sahəsindəki qiymətli tədqiqatları Azərbaycan etnoqrafiya elminin yaranmasını və inkişafında mühüm rol oynamışdır. «Azərbaycan etnoqrafiyası» əsərinin I cildi isə bu sahədə ümumiləşdirilmiş sistemli etnoqrafik fikrimizin ilk monoqrafiyasıdır. Təbiidir ki, etnoqrafiya sahəsində mükəmməl bir əsərin meydana olmaması bu günə qədər onun sahələrinin təsnifatını da çətinləşdirmişdir. «Azərbaycan etnoqrafiyası» monoqrafiyasında etnoqrafiyamız əkinçilik mədəniyyəti /taxılçılıq, çəltikçilik, bostançılıq və tərəvəzçilik, suvarma/, bağçılıq və üzümçülük, ipəkçilik, maldarlıq təsərrüfatı / maldarlıq, qoyunçuluq, qaramal, atçılıq, dəvəçilik/, ovçuluq, balıqçılıq və arıçılıq, sənətkarlıq /daşısləmə, dulusçuluq, ağacısləmə, metalişləmə, misgərlik, dimirçilik, zərgərlik, dəriçilik, toxuculuq və tikmə sənəti/ kimi sahələrə bölünərək təhlil edilmişdir.¹ Bir həqiqəti də nəzərə almalıyıq ki, bu bölgədəki etnoqrafiya sahələri Azərbaycan etnoqrafiyasını tam əks etdirmir. Məsələn, mənəvi mədəniyyətimizin sahələri, ailə və məişət, xalq təbabəti və s. burada verilməmişdir. Yəqin ki, bu kitabın sonrakı cildlərində etnoqrafiyamızın sahələri bütünlüklə əhatə ediləcəkdir. **H.A.Həvilovun «Azərbaycan etnoqrafiyası»** /oçerklər/ monoqrafiyasında da etnoqrafiyanın sahələri üzrə bölgü aparılmışdır.² Müəllif kitabında kənd təsərrüfatı, ev peşəsi və sənətkarlıq, yaşayış məskənləri və evləri, xalq geyimləri, yeməklər və içkilər, yollar və xalq nəqliyyat vasitələri, ailə və ailə məişəti, mənəvi mədəniyyət kimi

¹ Бах: Азярбайҗан этнографийасы. Ы ылд, Бақы, Елм, 1988.

² Бах: Ш.А.Шявилев.Азярбайҗан этнографийасы /очеркляр/, Бақы, Елм, 1991.

başlıqlarla etnoqrafiyamızın tarixinə /1920-ci ilə qədər/ nəzər salmışdır. Göründüyü kimi, müəllif mənəvi mədəniyyət bölməsini versə də mədəniyyət /buraya daxil olan sahələri sadalayır/ başlığını göstərməmişdir. Lakin o, kitabın IX fəslində- mənəvi mədəniyyət bölməsində bu məsələyə toxunaraq yazır: «Maddi mədəniyyət elementlərinə ...əmək alətləri, silahlar, nəqliyyat və yükdaşıma vasitələri, yaşayış məskənləri, evləri və təsərrüfat titkintiləri, yeməklər və içkilər, geyimlər və bəzəklər, qab-qacaqlar və digər ev avadanlıqları daxildir».¹

Azərbaycan etnoqrafiyasının sahələrinin zənginliyi və özünəməxsusluğu Azərbaycan etnoqrafik leksikasını da rəngarəng, çoxşaxəli tematik qruplara ayırmağa əsas verir. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının bütün sahələrini bir dissertasiya işində əhatə etmək imkan xaricindədir. Biz bu tədqiqatda maddi mədəniyyətimizin yemək, geyim, ev-məişət əşyalarının adlarını, bəzi peşə-sənət sahələrinə aid leksikanın /çörəkbişirmə, dəriçilik-papaqçılıq, toxuculuq, zərgərlik, xalq təbabəti/, mənəvi mədəniyyət leksikasının bəzi sahələrini /mərasim leksikası- toy, yasa, sünnet mərasimi, bayramlarla və başqa adət-ənənələrlə bağlı sözləri, oyun adları, mifoloji leksika/ araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

¹ Щ.А.Щявилов. Эюстяриян ясяри, с.223.

Yemək adları

Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin zənginliyini gömtərən sahələrdən biri də yeməklərdir. «Yeməklər, belli olduğu kimi, maddi mədəniyyətin ən ümdə elementlərindən biridir. Çox vaxt yeməklərin tərkibinə, hazırlanma və istifadə olunması üsullarına əsasən tədqiq olunan xalqın keçmiş həyatının tarixi sənədlərdə lazımi qədər işıqlandırılmamış bir sıra mühüm məsələlərini, məsələn, təsərrüfat məşğuliyyətinin səciyyəsinə, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini, hətta xalqın mənşəyi məsələsini aydınlaşdırmaq olur».¹ Doğrudan da xalqın qədim tarixli məşğuliyyət və fəaliyyət sahələri ilə, o cümlədən də maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik, ovçuluq və balıqçılıq kimi sahələri ilə əlaqədar onun kulinariya mədəniyyəti barədə çox söz demək olar.

Maraqlıdır ki, XV əsr italyan səyyahı Ambrocco Kontarininin səyahətnaməsində Ağyoqunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında bişirilən yeməklər barədə səciyyəvi mülahizələr verilir. O. 1474-cü ilin dekabrın 14-dən 1475-ci il martın 21-dək Qum şəhərində qalmışdır. Ambrocco Kontarini yazır ki, həmin müddət ərzində biz yerli adətə görə, «dəfələrlə Uzun Həsənin yanına dəvət olunduq. Bəzən biz onunla birlikdə nahar edirdik. Bu zaman bizi onun alaçığına buraxırdılar: Bəzən də qapının ağzında gözləyir və çox vaxt onunla kəlmə də kəsmədən qayıdırdıq. Bir yerdə olduqda o, bizdən ölkəmiz haqqında məlumat alır, çox hallarda olduqca qəribə suallar verirdi. Onu da deyim ki, Uzun Həsənin alaçığının girəcəyi artıq şərəfətli yerdir. Hər gün onun yaxınlığına çoxlu görkəmli adamlar toplanır...Burada dörd yüzə qədər və ondan çox adam nahar edir. Onlara mis camlarda az miqdarda ət qatılmış sarağın darısı və ya başqa hər hansı bir darı verirlər. Bunu onlar çox böyük həvəslə yeyirlər.

¹ К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, с.232.

Hökmdarın özünə və onunla bir süfrədə nahar edənlərə isə çox və olduqca yaxşı hazırlanmış xörəklər verirlər. Uzun Həsən çox yeyir, fasiləsiz şərab içir və öz müsahiblərini ələ salmağı sevir».¹ Y.Mahmudov A.Kontarinin «saraçin darısı və ya başqa hər hansı bir darı» adlandırdığı düyüdür. Ağqoyunluların « çox böyük həvəslə yediği» isə plovdur.²

Antoni Çenkinsonun 1561-1563-cü illərdə Səfəvm sarayının səyahət zamanı verdiyi məlumatlar Azərbaycanın XVI əsr tarixini öyrənmək üçün çox qiymətlidir.³ Cenkinson 1562-ci il avqustun 18-də Şamaxıya gəldi. Səyyahı Şirvan Hakimi Abdulla xan Ustaclı qəbul edərkən süfrəyə 290 cür görək, müxtəlif yeməklər və meyvə çıxarılmış və bu məlumat ingilis diplomatının səyahətnaməsində qeyd olunmuşdur. «Bu olduqca gözəl kral şəhərinə mənim üçün yer ayrıldı...Ertəsi gün, ayın 19-da mənə əmr olundu ki, kralın yanına gedim. Kralın adı Abdulla xan idi. Onun iqamətgahı şəhərdən 20 mil aralıda uca dağlarda idi... Avqustun 20-də mən onun yanına çatdım. O, mənə gülərlə qarşıladı, əlini öpdüm. O, mənə nahara dəvət edib, özü də yaxınlığında oturmağı əmr etdi. Kral ipək və zərli sapla bəzək vurulmuş zəngin alaçıqda oturmuşdu. Alaçıq təpənin döşündə çox gözəl görünürdü...Alaçıqın qabağında əla bir bulaq vardı. Həmin bulaqdan kral və onun əyanları su içirdilər... Alaçıqın içinə başdan-başa zəngin, bəzəkli xalçalar döşənmişdi. Onun ağına isə gümüşdən və qızıldan bəzək vurulmuş kvadratşəkilli xalça salınmış, ystynə də ona layiq iki yastıq qoyulmuşdu. Kral və onun yaxın adamları çadırda bardaş qurub oturmuşdular. Lakin mənə belə oturmaq çətin olduğunu görcək, əlahəzrət stul verilməsini əmr etdi və nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər, «xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzölmüşdü. Mənim,

¹ Библиотека иностранных писателей о России. СПб.,1863, с.57-58. Ситат Й.Мащмудовун «Сяййашлар.Кяшфляр. «Азярбайъан» китабындан эютцрцлмшдцр. Бакы, Эяньлик, 1985, с.112-113.

² Й.Мащмудов. Эюстярилян ясяри. С.113.

³ Йенгя орада, с.138.

hesabıma görə süfrədə 140 cür görək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığıdırıb təzə süfrələr saldılar. Əortaya 150 növ dövrə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Bələ ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi».¹

Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti, mətşəti, həyat təzi və s. bütün dövrlərdə Şərqi, eləcə də Qərbi bir çox alimlərinin, səyahələrinin, diplomatlarının, sənətkarlarının nəzər-diqqətini cəlb eləmiş, maraqlı, orijinal, çox hallarda obyektiv mülahizələr söyləmiş, səyahətnamələrin, kitabların mövzusu olmuşdur. Bu ənənə çağdaş dövrümüzdə də davam etdirilir. Dünyanın bir çox tarixçiləri, etnoqrafları indi də xalqımızın milli mədəniyyətinə maraqlı göstərirlər». Sevindirici haldır ki, Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, müasir həyat təzi Amerika Birləşmiş Ştatlarının elmi dairələrini maraqlandıрмаğa başlamışdır. **Professor Sula Benet** « **Necə yaşayasan – yüzü haqlayasan**» kitabının də əhəmiyyəti məhz bundadır. Müəllif kor- korənə məftunluqdan qaçır, topladığı materiallara qarşı bacardıqca ehtiyatlı, ciddi, vicdanlı, ədalətli mövqe tutmağa çalışır, apardığı müşahidələri yüksək peşəkarlıqla ümumiləşdirə bilir. O hətta **adət, şəriət, allah, halva, ağsaqqal, sünni, ştə, molla, atalıq, xaş, bozartma, çığırtma, çığırtmaplov, qonaq, dədə, toxum /nəsil, cins/, tayfa, həkim, ayran** və s. sözləri Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir».²

A.N.Mustafayev Şirvanın maddi mədəniyyəti məsələsini araşdırarkən belə bir qəəət söyləyir: «Əhalinin təsərrüfat məişətindən asılı olaraq, yeməklərdə fərq müşahidə olunur. Əkinçilik və bağçılığın geniş inkişaf etdiyi kəndlərdə yeməli bitki məhsulları, xüsusən dənlə bitkilər üstünlük təşkil edirdi.

¹ Й.Мащмудов.Эюстярилян ясяри, с.138.

² Сула Бенет. Неъя йашайасан-йццц цаглайасан. Бакы: «Йязычы»- 1989, с.7.

Maldar elatların gündəlik yemək eynəsində isə süd məhsulları və ətli yeməklər üstün yer tuturdu».¹

A.Mustafayev Şirvanın XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindəki maddi mədəniyyətini tədqiq edərkən bu bölgənin yeməklərinə də ətraflı toxunur. O göstərir ki, Şirvan yeməkləri gündəlik və mərasim /toy, bayram, ehsan və s./ yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünür. Gündəlik yeməklərdən fərqli olaraq, mərasim yeməkləri müxtəlif növ plov və ləziz ətli xörəklərdən ibarət olurdu.² Əlbəttə, bir cəhəti nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Azərbaycanın bütün mahal və bölgələrində hazırlanan xörəkləri də Şirvanda olduğu kimi, mərasim və gündəlik yeməklər bölgülərinə aid etmək gərəkdir. Çünki mərasimləri bütün xalq keçirdiyi üçün, təbiidir ki, bütün Azərbaycan torpağına aid olan mərasim yeməkləri də gündəlik yeməklərdən fərqlənəcəkdir.

Tədqiqatçı daha sonra haqlı olaraq yazır: « şirvan əhalisinin ənənəvi yemək və içkilərinin etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi göstərir ki, bu yeməklərin böyük əksəriyyəti ümumazərbaycan , hətta bəziləri ümum Qafqaz səciyyəsi daşıyırdı. Bu ümumilik Qafqaz xalqları arasındakı tarixi-mədəni əlaqə və qarşılıqlı ünsiyyət nəticəsində yaranmışdır».³

Qafqaz xalqları arasında yemək adlarının ümum Qafqaz səciyyəsi daşmasını başqa tədqiqatçılar da qeyd etmişdir: « Bu bölgələr üçün /söhbət üç Qafqaz respublikasından – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan gedir – İ.M./ uzunmüddətli isti yay, bol güşən, mülayim keçən qış /əlbəttə, Qafqazın ərazisinin hər yeri haqda belə demək olmaz- İ.M./ səciyyəvidir. Məhz elə buna görə də belə hesab etmək olar ki, gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər ümumən oxşar təbii şəraitdə yaşayır, öz respublikalarının kənd təsərrüfatları istiqamətində bir çox ümumi cəhətlərə malikdirlər. Bu

¹ А.Н.Мустафайев. Ширванын мадди мядяниййяти.Бақы, «Елм», 1977, с.101.

² А.Н.Мустафайев. Эюстярилян ясяри.

³ А.Н.Мустафайев. Эюстярилян ясяри. Ч.124.

səbəbdən də təbiidir ki, öz yeməklərindən əsasən oxşar və hətta bəzən eyni bitki və heyvan məhsullarından istifadə edirlər. Əlbəttə, onların milli mətbəxlərinin oxşarlığı bununla izah olunur».¹

Azərbaycan milli yeməklərindən bir çox tarixi-etnoqrafik tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda, kulinariya kitablarında bəhs olunmuş, təsnifatlar verilmişdir. «**Narodı Kafkaza**» tarixi-etnoqrafik çoxcildliyində Azərbaycan xalqı haqda olan etnoqrafik oçerklərdə yazılır: « Azərbaycan milli yeməkləri südlü, ət, xəmir, tərəvəzli və b. onlarca müxtəlif yeməklərin növləri nəzərə alınarsa böyük rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Hazırlanma və yemək üsulları özləri də müxtəlif və çoxçeşidli olmuşdur. Bunlar oturaq əkinçilərdə və əhalinin kəçəri həyat tərzini keçirən hissəsində eyni cür olmamışdır /Bu sözlər Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdəki kulinariyasına aiddir/. Yeməklər həmçinin coğrafi şərtlərdən və əhalinin ictimai mövqeyindən asılı olaraq fərqlənmişdir. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə təsərrüfatda əhalinin ictimai və ailə həyatında yaranan köklü dəyişikliklər nəticəsində xalqın yeməklərində də təbəddülat baş verdi. O şeylər ki, keçmişdə yalnız varlılar üçün idi, indi ümumxalq səciyyəsi daşımağa başladı. Lakin keçmişdə əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və zövqü ilə bağlı yeməklərin bəzi çeşidləri indiki dövrə qədər də ənənəyə uyğun olaraq qalmaqdadır».² Adət-ənənəni, maddi-mənəvi mədəniyyət və sərvətləri bütünlükdə xalq yaşadır, inkişaf etdirir, bu, xalqın milliliyini, varlığını yaşadan, qoruyub saxlayan ən ümdə şərtlərdəndir. Etnoqrafiya, dil, ümumən mənəvi sərvətlər ənənəyə tabedir, xalq öz kökünü, varlığını qoruyub saxlayarsa, deməli, o, həyatın, tarixin sınağından, imtəhənindən şərəflə çıxır, bunu xalqın bütövlüyü, birliyi

¹ В.В.Похлебкин. Национальные кухни наших народов. М.,»Легкая и пищевая промышленность». 1983, с.118.

² Народы Кавказа, т.П. под редакцией Б.А.Гарданова, А.Н.Гулиева, С.Т.Еремяна, И.И.Лаврова, Г.А.Нерсесова, Г.С.Читая, Изд-во АН СССР. М., 1962, с. 127-128.

şərtləndirir. Azərbaycan millətində isə bu xarakter dəyişməzdir.

Yemək adlarını müxtəlif mövqedən təsnif etmişdir. Bəzən yeməyin çoxnövlülüyünə, bəzən isə onun hazırlanması texnologiyasına görə, ərzaq məhsullarından istifadə edilməsinə görə. habelə xörəklərin hansı məqsədlə bişirilməsinə görə /mərasim, bayram/ və s. cəhətdən qruplaşdırılmışdır. Bunlardan bəzisində nəzər salaq.

Ə.C.Əhmədov Azərbaycan kulinariyasını aşağıdakı şəkildə bölgülərə ayırır: 1. Salatlar və qəlyanaltılar. 2. Şorbalar və həlimlər. 3. İkinci xörəklər. 4. Kabablar. 5. Plovlar. 6. Dolma. 7. Balıq xörəkləri. 8. Undan hazırlanan xörəklər. 9. Şirniyyat. 10. Şərbətlər və içkilər. 11. Mürəbbələr. 12. Sirkəyə və duza qoyulmuş məhsullar.

Bölgüdə də görüldüyü kimi, müəllif yemək adlarının təsnifatını Azərbaycan mətbəxini daha çox məşhurlaşdıran yeməklərin adları əsasında aparmağa çalışmış, eyni zamanda ənənəvi yemək adları ilə yanaşı müasir kulinariyaya daxil olan məhsulları da nəzərdən qaçırmamışdır. Bölgüdə ikinci « xörəklər» verilsə də, « birinci xörəklər» başlığı yoxdur /əslində şorbalar və həlimlər elə birinci xörəklərə daxildir/. «Undan hazırlanan xörəklər» termini isə «Xəmir xörəkləri» adı ilə verilsə düzgün olardı.

V.V.Poxlyobkin isə Azərbaycan mətbəxini belə bir bölgü ilə təqdim edir: I. Birinci xörəklər /piti, dovğa, küftə bozbaş, parçabozbaş, südlü sıyıq, ovdux, balıq bozbaşı, xəmirəşi/. II. İkinci xörəklər /kabab – Azərbaycan şaşlığı, qəlyə, səbzə qovurma, qoa müsənbə – hər ehtimala görə qora müsəmmə-, lüləkabab.III. Plovlar. IV. Ət – xəmir xörəkləri /düşbərə tipli-düşbərə, gürzə. Qiyməxingal/. V. Tərəvəz və meyvəli xörəklər.VI. Şorabalar. VII.Şərbətlər. VIII. Şirniyyat. IX.Undan konditer məhsulları /unla –nan, Şirvani nan, qurabiyə, şəkərluqum, paxlavav, Bakı paxlavası, şəkərbura/. Bu bölgüdə isə mürəbbələr, cəmlər, salatlar, qəlyanaltılar nəzərdən qaçırılmışdır. Ə.Əhmədovun təsnifatında 12 bənd olduğu halda burada xörəklər və başqa kulinariya məhsulları 9

maddədə cəmləşdirilmişdir. V.V. Poxlyobkinin piti və küftəbozbaşı I xörəklər bölgüsündə verməsi bir o qədər də dəqiq deyil, çünki bunlar tərkibinə görə həm də II xörəklərə yaxındır, daha doğrusu sulu xingal, düşbərə, şorba deyil. Ona görə də zənnimizcə piti və küftəbozbaşı xüsusi bölgüdə vermək lazımdır.

V.V.Poxlyobkin rus miətbəxini isə bu gür təsnifata ayırmışdır: 1. Birinci xörəklər.2. İkinci xörəklər.3. Quş ətindən xörəklər. 4. Balıq xörəkləri. 5. Göbələk xörəkləri. 6. Sfyqlar.7. Blinilər /nazik kökələr/. 8. Piroqlar. 9. Şirin yeməklər və konditer məhsulları.10. İçkilər.¹

Bahaeddin Ögel isə türk yeməklərindən bəhs edən «Türklərdə yemək kultürü» /göytürklərdən osmanlılara/ adlı kitabında «Yoğurtlu yeməklər», «xəmirli yeməklər» / türk ekmeqlərinin –çörəklərinin çeşidləri/, lətli yeməklər» bölgüləri üzrə danışıbmışdır.²

İrəliddə də göstərmişdik ki, A.N.Mustafayev də yeməkləri bölgüyə ayırmışdır. O, Şirvan mahalı üzrə yeməklərdən danışırkən «Bitki mənşəli yeməklər», «heyvan mənşəli yeməklər» başlıqları ilə həm xəmir yeməqlərini, həm də süd məhsullarından hazırlanan yeməkləri, habelə ət yeməqlərini /buraya balıq və quş ətindən hazırlanan yeməklər də / bölgüyə daxil edir. Müəllif mərasim yeməkləri və bayram yeməqlərini də ayırmışdır.³

H.A.Həvilov da yeməklər üzrə böögü vermişdir. Bu təsnifat A.N.Mustafayevin göstərdiyimiz bölgüsü ilə səsleşir. H.A.Həvilov yazır: «Yeməklərin müxtəlifliyi və zənginliyi istifadə üçün nəzərdə tutulan məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətindən, habelə onu hazırlayanların bacarıq və qabiliyyətindən çox asılı idi. Ərzaq məhsulları bir qayda olaraq iki tərkibdə qruplaşdırılır:

¹ В.В.Похлебкин. Национальные кухни наших народов. М.,1983.

² Проф.Дк.В.Юэл. Тцрк кцлтцр тарищине эириш.БВ. Анкара, 1978, с.32-35.

³ А.Мустафайев. Ширванын мадди мядяниййяти, Бақы. 1977 .с.

A/ Bitki mənşəli məhsullar: 1/ çörək məhsulları; 2/ meyvə-tərəvəz məhsulları.

B/ Heyvan mənşəli məhsullar: 1/ ət xörəkləri; 2/ süd məhsulları».¹

Azərbaycan mətbəxinə aid N.Alxasovun «Azərbaycan xörəkləri»², K.Bünyadov və N.Maleyevin birgə tərtib etdikləri «Azərbaycan kulinariyası»³, M.Quliyevanın «Evdarlıq»⁴ kitabları da nəşr olunmuşdur. Bu kitablarda Azərbaycan milli xörəklərinin xalq üsulu ilə hazırlanması barədə səthi danışılmış, xalq ənənələrinin təsvirinə az yer verilmiş, məişətimizdə geniş yayılmış yeməklərin çoxusu bölgülərə daxil edilməmişdir. Lakin Ə.C.Əhmədovun nəşr etdirdiyi «Azərbaycan kulinariyası»⁵ kitab-albomu isə yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin kitablarından öz milli xarakteri ilə, xalq məişətində çox işlənən Azərbaycan yeməklərinin geniş təsviri ilə fərqlənir.

Zənnimizcə, ayrı-ayrı bölgələr üzrə yeməklərin yayılma nisbətində görə, yəni region al coğrafi-ərazi üzrə /ərazi cəhətdən/ də bölgü aparmaq məqsədəuyğun olardı. Bu həm həmin bölgənin etnoqrafik səciyyəsinə vermək, həm də müəyyən bir xörəyin çeşidlilik dərəcəsini, kütləvililiyini, eləcə də qədimliyini aşkar etməyə fakt verərdi.

Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində işlənən bir çox xörək adlarını da tədqiqatımızın ümumi istiqaməti üçün maraqlı olacağını nəzərə alıb bəzi nümunələri gətirmək yerinə düşərdi. Azərbaycan dilinin bütün dialektlərində işlənən yemək adlarının əksəriyyəti ədəbi dillə səsleşdiyi üçün biz burada bütün dialekt və şivələrin materiallarını təbii ki, verə bilmirik. S.M.Behbudov Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsində işlək olan aşağıdakı xörək adlarını göstərir: «aş //pılav,

¹ Щ.А.Щявилов. Азярбайған этнографийасы /очеркляр/. Бақы, Елм, 1991, с.163.

² Щ.Алхасова, Азярбайған хюрякляри.Б.,1955.

³ К.Бцнйадов, Н.Малейев.Азярбайған кулинаруйасы.Бақы,1982.

⁴ М.Гулийева. Евдарлыг. Бақы,1988.

⁵ Я.Ъ.Ящмядов. Азярбайған кулинаруйасы, Бақы. 1987.

qatmac// qatmac-qoyun süddən kəsilənə yaxın sağılmış son südü ilə düyüdən bişirilən yemək, nöğüd-buğda qaynadıldıqdan sonra ona küncüd və s. qatılıb yeyilən quru yemək /xörək/ //çərən, kələkey doğmuş heyvanın ilk südündən bişirilən bərk yemək // Kələkə // gətəmən, ərvişdə// ərişdə, süddüaş südlə düyüdən bişirilən xörək// şilə //süddü şilə// süddü sıyix, ayrannı aş// qatmalı, qara şilə-buğda yarmasında bişirilən və içinə soğan qovrulub tökülən xörək, qındı// qında, tərək doşabla bişirilən halva// tərhalva, xəmirəşi, zərqov, qəbili, numuru çalınmamış halda yağda bişirilən bərk yemək, bılama, hədix, horra, qəyğanax, dovqa// dəvğa, piti// sous, şorba// şorva, xəşil, quymax, halva, qavırma, umaş// omaş, xingəl, bozbaş, dolma, kifdə, başəyah, bozartma, suf// sup, qaysava, soyutma ət və ya yumurtanı suda qaynadıb bişirmə». ¹ Əlbəttə, bu sözlərin çoxusu dialekt, şivə materialı kimi qiymətlidir. Bunlardan gələcəkdə etnoqrafiya və izahlı lüğətlərin tərtibində istifadə etmək zəruridir.

Zəngilan şivəsi üçün / bu sözlərə eləcə də başqa bəzi şivələrdə, ümumən canlı danışmaq dilində də təsadüf ntmək olar/ səciyyəvi olan çörək adları da böyük maraqlıdır. Həmin tədqiqat əsərində belə sözlərin böyük bir qismi də göstərilir: b/ Çörək adları: yuxa-nazik şəkildə yayılıb bişirilən çörək // yayma, sirocı bir-birinin üstündə bişirilən yuxa // şirazi //siraji// kunarı sığırdilli /uşaq üçün bişir/ mal dilinə oxşar kökə // sığır quyruğu, tapı-təndirdə bişirilən bir qədər qalın çörək, xəmirəli-acıdılmış xəmindən sacda bişirilən yumşaq çörək, qalın sacda bişirilən qalın çörək, xitəf //xitab// kətə, lavaş-təndirdə bişirilən çörək, fətir, fəsəli-sacın içində bişirilən yağlı çörək //işdi fətir// kömbə, kökə-uşaq üçün bişirilən kiçik çörək //kükə// yağda bişirilən iri çörək, kömbə dəyirməndə bişirilən duzsuz çörək». ²

¹ С.М.Бещбудов. Азырбайған дилинин Зянэилан шивяси. Нам. дис. Бақы, 1966, с.278.

² С.М.Бещбудов. Эюстярилян ясяри, с.278.

Azərbaycan dilinin Salyan dialektində də bir çox xörək adları işlənir ki, bunların əksəriyyəti ədəbi dildə də eynilə var. Lakin tələffüzəcə fərqlər müşahidə olunur: « aş, ağ aş, döymə aş, ərşdə aşı, yarma aşı, sütdü aş, umac aşı, hədik aşı, başəyaq, bozbaş /boz aş/, soğan bozbaşı, qaysava, qovurma, iç qovurması, səbzə qovurma, quymac, qıyma, dındı, dilim boranı. Əzmə boranı, əgirdək, dolma, badımcan dolması, kələm dolması, yarpaq dolması, döşəmə, kabab, d.gmə kabab, lülə kabab, tava kababı, şiş kababı, kifdə, küki, səzzi küki, kütəb, ət kütəbı, dətlit, mütəncəm, piti, pilo, boranı, pilo, qıyma, pilo, daşma pilo, döşəmə pilo, mərci pilo, mütəncəm pilo, paxla pilo, çığırtma pilo, cücə pilo, turşbəre-düşbəre, umac, qara umac, firni, xəşil, xingəl, qovurma xingəl, qaşiq xəngəli, ləzgi xəngəli, halva, qara halva, qurı halva, tər halva, qoz halvası, kündüc halvası, məcum halvası, horra, çığırtma, cırbır, şəşəndəz, şorpa».¹

Ə.K.Cəfərli Qazax dialektində işlənən çörək və xörək adlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: Adi çörəklər: xamralı fətir, kələfətir, təndir kökə. Yağlı çörəklər: qatdama /bu söz ədəbi dildə qatlama şəklində işlənir/, fəsəli, əydəx, kömbə, vazı, kömbə, sajarası kömbə, küllü kömbə, yelapardı, paxla, yağlı fətir, nəzik /südlə yağrulur/, şəkəpçörəyi.

Ətdən hazırlanan xörəklər: qovurma, çoban qovurması, bozbaş, bozartma, kavaf, kələm dolması, yarpaxdolması, cızdax, başəyax, piti, lülə kavaf, soutu, qızartma, ciyarçəhmə /iç qovurması/, taskavavı.

Düyüdən hazırlanan xörəklər: aş, maşdaş /maşdiaş/, süddaş, /südlü aş/, çəxmə /südlə bişir/, ərşdəli aş, kişmişdi aş, puloy, xurmalı puloy, toyux puloy, qıroqovul puloy, döyşəməli puloy, çüyütdü puloy, çiloy, düyü şorbası, şilə və s.

Undan və yarmadan hazırlanan xörəklər: Xəngəl, qourmalı xəngəl, un xaşılı, yarma xaşılı, ərşdəli isdi, eəlixli //umaşdi isdi, qurutdu isti, süddü isdi, hörrə, quymax, halva, qout, pirnic aşı /pirinc-buğda cinsidir/.

¹ К.Т.Рамазанов. Азырбайған дилинин Салыан диалекти. Нам.дис. Бакы, 1955, с.418-419.

Başqa yeməklər: döymənc, qayqanax, yaxşor, körəmz /süd-qatıq qarışığı/ qaysafa, ağsolax, doğa və s.¹

Ə.Cəfərlinin tədqiqat əsərindən gətirilən nümunələr göstərir ki, Qazax rayonu ərazisində müxtəlif çeşidli çörəklər və yeməklər bişirilir. Müəllif təsalüfi deyil ki, gündəlik bişirilən çörəklərlə müəyyən ierasimlərlə, ziyafətlərlə bağlı hazırlanan yağlı çörəkləri fərqləndirmişdir. Həmçinin ətdən hazırlanan xörəkləri /qısaca ət xörəkləri/, «Düyüdən hazırlanan xörəklər» /düyü xörəkləri/, «Undan və yarmadan hazırlanan xörəklər» və «başqa xörəklər» başlıqları ilə verilən xörək adları da həmin ərazinin kulinariya vəziyyətini təqdim edir. Bu yeməklər başqa bölgələrdən öz səciyyəviliyi ilə fərqlənir, bir çoxu yalnız bu dialektə məxsusdur.

Yeri gəlmişkən deyək ki, fətir sözü türk dillərinin dialektlərində də müşahidə olunur. Məsələn, Pəter şəklində tatar dilinin Qərbi Sibir dialektlərində də işlənməsi², eləcə də fətir //pəter şəkillərində tendir çörəyi mənasında qırğız dilinin şivələrində yayılması³ da qeyd olunur.

Ədəbi dilimizdə qatlama şəklində verilən çörək adı katlama formasında uyğur dilində işləkdir /R.Usl.s.351/.

S.Mollazadənin Qax rayonu şivələrinə həsr etdiyi tədqiqat işində bu ərazi üçün spesifik olan yemək adlarının verilməsi də maddi mədəniyyətimizin toplanılması üçün fpydalıdır. Müəllif xüsusi izahlarla belə sözləri nümunə gətirir: «adınday /darı, arpa və buğda ununun qarışığından bişirilən iri xəngəl/ qoqu /qarğıdalı unundan bişirilən iri xəngəl; bunu yalnız çobanlar bişirirlər/ gödül /gidil/ /qıyqac/ /xalaqilə gedən/ yağda bişirilən şirin qoğal/, qaxac /bütöv qoyunun qurumuşu/, burcəh /qaşiq xəngəli/, abatdiy/ isti fətiin arasında pendir sıxması/, issi cəh/yalnız xəmir xörəyi bişirmək üçün ayrılmış un/, ixlas /piylə qarğıdalı ununun qarışdırılmış, qoyunun yağlı bağırsağına

¹ Я.К.Тяфярли. Азәрбайҗан дилинин Газах диалекти.НД,Бақы,1961, с.260.

² Д.У.Тумашова. Татарские диалекты Западной Сибири.Ялйазмасы, 1952, с.188.

³ Ж.Мукамбаев. Жерче-талдыг гыргыздардын говору /ялйазмасы/, 1954, с.439.

doldurulmuş və sonra qazanda bişirilir /mət/ şirə / məkit / bir neçə adamın yığılıb bir yerdə bişirdikləri yemək, nigözü /qozdan hazırlanır/, sürhü, sıxma, urva, xərəgi /duru bişirilmiş halva/, xəlyar /sarımsaq otundan hazırlanır/, xunç /yağda bişirilmiş pendir/, həvic /aşın qarası/, çobal /suda bişirilmiş qaraciyər, soğanla birlikdə qoyunun içindən çıxan nazik pərdəyə bükülür və tavada bişirilir/, çoz /qurumuş qiymə ət/, şırılıt /şırıltı/ lobyə şorbası/, gizgələ /bunu yalnız qışda bişirirlər, qarğıdalı unundan hazırlanır/, qozluaş, qırü /gürzə formasında olur, bunun bir neçə növü vardır: yumurtanın qırü, həvünün qırü, cincarın qırü, etin qırü, alanın qırü, pendirin qırü, xarxuşun qırü və s., kətə /qutab/»¹.

Başqa dialektoloji əsərlərdə olduğu kimi Ş.Kərimovun da namizədlik dissertasiyasında tarixi Azərbaycan ərazisinin Göycə və Çənberək bölgələrində işlənən /indiki Ermənistan/ xörək və yemək adlarına, çirək adlarına yer ayrılmışdır. Bir cəhəti də deyək ki, dialektologiyaya aid bütün elmi araşdırmalarda ancaq bu sözlərin siyahısı göstərilir, təsnifat, bölgü aparmaq məqsəduyğun olmamışdır.

Ş.Kərimov aşağıdakı yemək və çörək adlarını göstərir:

Cərqoy /qartop qızartması/, xaşıl, xəngəl, əbbəx şorbası, aş, qoyrma /qızartma/, doyğa /döyğa, qayğanaq, ağsolağı, quymax, dələmə, kərdəməz /bulama/, sulux, koramaz, kəsmə, çümrüx, kavaf, qəysəfə /hər cür meyvə qurusundan hazırlanmış yemək/, hərrə, bozartma /əksər kəndlərdə/, kəsmix, dolma, şor, çiyələmə /pendirli şor/, çığırtma, fətir, yuxa, xamralı, lavaş, fırını, təndir, cad, kömbə, közdəmə, gilix, qatdama, fəsəli, bişi, kül kömbəsi, nəzix kömbə, sajarası, taftapı.²

Tarixi Azərbaycanın Zəngibasar bölgəsinin /əvvəllər Ulu-xanlı adlanmışdır/ bir kəndində –Aşığı Necilli kəndində /indi

¹ С.М.Моллазadə. Азярбайҗан ССР-нин Гах району шивяляри.Нд, Бақы, 1966, с.263.

² Ш.Кяримов. Ермянистан ССР Красносело вя Иъеван району. Азярбайҗан шивяляри, Бақы, 1970, с. 327.

Ermənistanın tabeliyindədir və daha Azərbaycan türkləri yaşamır/ işlənən yemək adları Azərbaycanın başqa ərazilərindən demək olar ki, heç fərqlənmir. Müqayisə üçün bunları göstərmək yerinə düşərdi: Ayran aşı, plov, aş, dolma, quymaq, xəşil, xəngəl /ətli xəngəl, ətsiz xəngəl/, əriştə, boxbaş, tərəhalva, omac, omac aşı, omacılı halva, müsəmbə plov /badımcanlı da bişirilir/, qiyməplov, küftə, qaşıq xəngəli, kabab, toyuq qızartması, çığırtma, şorba /düyü, ət/, kükü, qayqanaq /unla, südlə, göyərti ilə/, hədik, soyutma və s. Diqqət edilərsə, buradakı yemək adları bəzi tələffüz fərqləri nəzərə alınmazsa Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində olan sözlərdir.

Əlbəttə, bizə etnoqrafik faktların diliçilik tərəfi daha çox lazım olduğundan ayrı-ayrı yemək adlarının üzəri ndə dayanırıq. Özlüyündə maraqlı faktdır ki, Azərbaycan dilindəki yemək adları, əsasən, fellərdən əməl gələn feli isimlərdir. Yaranma tarixi baxımından bu sözlər dilin daha qədim çağlarına gedib çatır. Belə sözlər içərisində təbii halında olan ağartı adlarına /qatıq, süzmə, dələmə, qaymaq, axtarma, atılama/ və s. eləcə də müxtəlif ərzaqlardan, qida məhsullarından hazırlanmış yemək adlarını bildiren məfhumlara /aş, bozbaş, bozartma, bozlamac, buğlama, bulama, qızartma, qovurma, qovurğa, qovut, daşma, dolma, döşəmə, yayma, yarma, soyutma, çığırtma, şişlik və s./ da rast gəlirik.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində xalqımızın qədim məişətində istifadə olunmuş / indinin özündə də həmin yeməklərin çoxusu bişirilir/ xörək adlarına bol-bol rast gəlirik: **«Kabab, döymə, qovurma, çığırtma, soyutma, sac içi, pamidor dolması, süddüsiyiq, taskababı, tənqab, tərək, firni, fisincan, cudu, bozbaş, katlet, qəlyə, küftə, dolma, lüləkabab, şişkabab, yarpaq dolması, kələm dolması, badımcan dolması, badımcan çığırtması, qızartma, basdırma, qayqanaq, kəlləpaça, qaynatma, düşbərə, xingal, aş, südlü aş, südlü plov, döşəmə plov, çığırtmaaş, maşdı aş, ərişdəli aş, müsəmma, bağırsağ qovurması, mərciməkli aş, boranlı aş, əvəlikli aş, kişmişli aş, cücəli aş, ərikli aş,**

xurmalı aş, yarmaaşı, kikkikli aş, daşma, şorba, əvəlikli şorba, qırxbuğumlu aş, ayranlı aş, şüyüdlü aş, xəmiraşı, doağa, xəşil, şamkababı, quymaq, halva, qaysava, əriştə aşı, horra, kəiə, omac, əyirdək, samur, yarma, hədik, döşəmə, gürzə, lobyacılov, mərciçilov, paldava, qovut, qovutlu xəşil, bulama, qındı, qiymakükü, həlimaşı, büryan, tavakababı, şilə, şiləbürünc, ayrançilov, səbzəqovurma, balıqplov, küküplov, nəmriplov, badımcanlıplov, əriştəplov, qiyməplov, döşəməplov, bozdöşəmə, turşmürğ, narlıaş, lovyacılov, sirkəplov, şeştərəngli aş, qabaqlı aş və s. ¹

Əlbəttə, bu uzun-uzadı siyahını «Azərbaycan folkloru antologiyası»ndan /I kitab/ götürmüşük. Bir cəhəti də qeyd edək ki, burada qruplaşdırılma aparılmamış, ən qədim, ən tez-tez bişirilən milli yeməklər fərqləndirilməmiş, son yüz ildə və hətta son on illiklərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş yemək adları daverilmişdir.

Burada qovurma, çığırtma, soyutma, tərək, bozbaş, küftə, dolma, qızartma, basdırma, qayğanaq, xingal, aş, plov, daşma, şorba, dovğa, xəşil, quymaq, halva, qaysava, omac, hədik, qovut kimi neçə əsrlərdən bəri məişətimizdə mühüm yer tutmuş yemək adları olduğu kimi, son dövrlərdə işlədilən pomidor dolması, kələm dolması, katlet və s. sözlər də verilmişdir. Burada gətirilən nümunələrdə «kabab»ın 6 növünün, aşın 23 növünün, plovun 10 növünün ümumiyyətlə plovun növləri olduqca çoxdur/, dolmanın 4 növünün və çilovun 4 növünün adına və b. yeməklərin adlarına təsasdüf edirik.

Azərbaycan milli mətbəxinə daxil olan yemək adlarına mənşəcə nəzər salsaq burada əksər sözlərin xalis türk mənşəli olmasını görərik: plov, kükü, piti, bozbaş, küftə- bozbaş, sıyıq, düşbərə, kəlləpaça, dovğa, balva, umac, gürzə, əzmə, qiymə, qutab, quymaq, xəşil, sücuq, qoğal, ovma, fəsəli, axtarma, basdırma, bozartma, buğlama, bulama/ /bulamac, qızartma, qovurma, daşma, /düyü aşı/, dələmə, dişləmə/ çay/, dolma,

¹ Азярбайъан фолклору антологийасы. I китаб. Азяр. ССР ЕА Няшриййаты, Бакы, 1968, с.275.

döymə /kabab/, döşəmə /aş/, yayma /südlü sıyiq/, yarma /aş, çilov/, soyutma, közdəmə /kömbə –Ş.Kərimovdan/, süzmə, portdəmə, tıxma, çığırtma, atılama, qatıq, qurut, qaymaq, kəsmik, ayran, şor, kərəməz və s.

Biz burada bütün yemək adlarının siyahısını vermək fikrində deyilik. Bu adlardan da görünür ki, milli mətbəximizdə tərkib öz sözlərimizin xeyrinədir. Biz daha çox yemək adlarından bəhs edəcəyik ki, onların milli mənsubluğu şübhə altına alınır.

Hələ mürekkəb sözlərdən ibarət olan milli yemək adlarımız da göstərir ki, Azərbaycan kulinariyasında türk leksikası böyük üstünlük təşkil edir: ayrınaşı, qatınaşı, döşəməaş, əriştə aş, yarmaaş, xəmiraşı, çobanaşı, həlimaşı, səbziqovurma, turşuqovurma, basdırmakabab, döyməkabab, lüləkabab, tavakAbab, tikəkabab, toyuqkababı, cücəkababı, qiyməplov, qovurmaplov, daşmaplov, döşəməplov, parça-döşəməplov, südlüplov, toyuqplov, çığırtmaplov, cücəplov, şiləplov, şüyüdlüplov, qaşiqxəngəli, qovurmaxəngəl və s.

Azərbaycan milli yeməklərinin adlarını mənşəcə, rekional-lokal baxımdan qruplaşdırıb aşağıdakı bölgülərə ayırırıq:

1. İrəlidə də göstərmişdik ki, Azərbaycan dilindəki yemək adları xalqımızın maddi-mənəvi həyatının uzun bir inkişaf yolu keçmiş məhsuludur, öz milli sözlərimizdir. Bunlarda şərqə məxsus xüsusiyyətlər aparıcı mövqeqədir: aş, bozartma, bişi, bozbaş, qəlyə, qiyməplov, doğramac, dolma, piti, plov, çığırtma, usac və s.

2. lakin əksər yemək-x.rək adları türkmənşəli olsa da, tarixi geoçəklik, tarixi inkişaf, qarşılıqlı əlaqələr, iqtisadi münasibətlər Azərbaycan dilində bir çox əcnəbi mənşəli ərəb, fars,rus, Ukrayna, gürcü və s. dillərinə məxsus yemək məfhumunu bildiren sözlərin işlənməsinə səbəb olmuşdur: *abgüş, əriştə, xuruş /fars mənşəli/, halva, kabab, fətir /ərəbməşəli/, biskiait, bifşteks, borş, kotlet, pirojna, salat, sous, sup, tort, xərço, çoxoxbili, langet, raqu, blinçik* və s. /Avropa, rus və Qafqaz dillərinə məxsus sözlərdir/.

3. Azərbaycan milli yemək adları ərazi cəhətdən də fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir. Doğrudur, Azərbaycanın bütün bölgələrində ümumişlək yemək adları geniş yayılmışdır /plov, aş, piti, dolma, bozbaş, kabab, çığırtma, qayğanaq, qovurma, dovğa, kətə, kükü, gürzə, umac, fətir, xəşil, xəngəl, halva, şorba, basdırma, soyutma, küftəbozbaş, lüləkabab, tavakabab, toyuqplov, şəkərçörəyi və s./. Bir çox yemək adları isə yerli ərazi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, yəni ümumişlək deyildir. Əsüfllü //sülhülü, qırs// girs, burcah, maxara, qıyqac, köpbəcə, kumac, ayranaşı, kələpır, ləvəngi, tapı, xıtab, cılvür.

Daha dəqiq desək, ləvəngi, ayranaşı Lnkəran –Astara bölgəsi üçün, burcah, maxara, sülfüllü// sülhülü əsasən Şəki-Qax-Zaqatala-Balakən rayonları üçün, düşbərə, qutab, paxlava, şorçoğalı, şəkərbura və s. Bakı- Şirvan bölgəsi üçün daha səciyyəvidir.

4. Bəzən bütün Azərbaycan üçün ümumişlək yemək adları hesab edilən bəzi xörək adlarına da lokal səciyyəsi müşahidə olunur. Məsələn, Plov sözü bütün Şərq qrupu dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdırsa, başqa şivələrlə isə aş sözü həmin mövqedədir. Misalların sayını artırmaq da olardı.

Yeri gəlmişkən Cənubi Qafqaz¹ xalqları /azərbaycanlı, gürcü, erməni/ üçün və eləcə də milli, səciyyəvi hesab edilən bəzi yemək adları barədə mülahizələrə qoşuluruq. «Cənubi Qafqaz mətbəxinin milli əlamətlərə görə ayrılmasını o səbəb də çətinləşdirir ki, bir sıra eyni xörəklər, milli və ya tarixi-coğrafi bölgələrdən asılı olmayaraq Cənubi Qafqazda da yayılmışdır. Nümunə kimi, hamıya məlum olan şaşlıq, yaxud plovu misal çəkək»². Biz bir şeyi qeyd etməyi lazım bilirik ki, belə hallarda dil faktoruna /sözün mənşəyinə/, yeməkləin yayılma arealına, hansı xalqın hansı nisbətə yayılması, eləcə

¹ Тянуби Гафгаз термини Загафгазия явзяиня ишлядилир.

² В.В.Похлебкин. Национальные кухни наших народов.М., Легкая и пищевая промышленность. 1983, с.118.

də kompakt halında yaşayan xalqın göstəricilərinə /yəni sayının miqdarına, müxtəlif, fərqli ərazilərdə yaşamasına/xüsusi olaraq fikir verilməlidir. «Plov yeməyi «palav» adı altında enmənilər arasında yayılsa da, bunun türk /Azərbaycan/ sözü, həmçinin mənşəyi, texnologiya xüsusiyyətləri plovların müəyyən türk-iran məxəzlərinə aidliyini göstərir ki, bu da onu Azərbaycan milli mətbəxinin assortimentinə aid etməyi haqq qazandırır».¹

V.V.Poxlyobkinin «Naüionalǧnie kuxni naşix narodov» adlı kitabına biz tez-tez müraciət edirik. Bunun başlıca səbəbi odur ki, əsərdə müxtəlif xalqların milli mətbəxlərinin tarixi, bu günü haqda obyektiv mülahizələr söylənilməklə yanaşı, zənnimizcə, bəzi hallarda peşəkar olmayan, tarixi, linqvistik, milli-regional və iqtisadi, coğrafi səbəbləri, şərtləri nəzərə almadan yürüdümlən fikirlər də yox deyil. Məsələn şaşlıq sözü barədə onun aşağıdakı mülahizəsinə diqqət edək: «Şaşlıq sözündə isə məsələ başqa cürdür. Bu xörək Rustyada və bütün dünyada səciyyəvi Qşafqaz xörəyi hesab edilir. Ümumiyyətlə, bu bir çox maldar xalqlara, o cümlədən də daǧlılara daha çox tanışdır. Şaşlıq sözünün adına cəlincə, baxmayaraq ki, o heç bir şübhə yeri olmayan türk mənşəlidir, Qafqazda, hətta türkdilli Azərbaycanda /belə çıxır ki, türkdilli olmayan Azərbaycan da var- İ.M./ öz dillərinin lüğət ehtiyatından çıxış edib onu izah edə bilməz»². Təəssüf ki, müəllif Azərbaycan ədəbi abidələri ilə, o cümlədən də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə tanış deyil. Əgər belə olmasa idi, o, aşağıda dastandan gətirdiyimiz parçaları oxuyub öz sözlərini geri götürərdi:

Aǧ ayıldan tümən qoyun vergil,-

¹ В.В.Похлебкин. Бурада И.П.Березинин плову шярг мятбяхинин классик хюрэийи щесаб етмясини вя А.Н.Мустафайевин Ширван Ширван гадынларынын Азярбайъанда мювъуд олан /ХЫХ ясрдян сющбят эедир/ 50-дян артыг плов чешидинин демьяк олар ки, щамысыны биширия билмяляриндян бящсе етмясини дя хатырлатмаг истярдик.

² Монографийада мщраъият олунан бщтщн лщъятлярин адлары вя еляъя дя башга мяхязляр сонда гысалтмаларла верилир. Мясялян, АДІЛ, АДДЛ, АРЛ, ДТС, КДГ вя б.

Bu oğlana şişliq olsun, ərdəmlidir!
/FZ,SƏ, KDQ,s.36/

Ağayıldı tümən qoyun sənin, gedər,
Mənim də içində şişligim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
/FZ,SƏ,KDQ, s. 41/.

«Gürcüstanda şaşlıq /şişliyə/ mtsvadi, Ermənistanda isə xorovats, Azərbaycanda isə kabab deyirlər. XVIII əsrdə Krım tatarlarından götürdükleri şaşlıq /şişlik/ şiş sözündəndir/ sözünü şişdə bişən xörək anlamında təkçə ruslar işlədirlər, rus dili vasitəsi ilə bu leksik vahid başqa əvropa dillərinə də keçmişdir»¹. Biz irəlidə göstərdik ki, «Kitabi-Dədə-Qorqud» kitabında şişlik sözü bu gün işlətdiyimiz kabab yemək adını əvəz etmişdir. Tarixi inkişaf nəticəsində şişlik türk-Azərbaycan mənşəli söz yerini kabab fars mənşəli sözə güzəşt etmişdir. Bu həqiqətən o demək deyil ki, V.V.Poxlyobkinin dediyi kimi bizim ana dilimizdə şişlik sözünün mənşəyini izah etmək qeyri-mümkündür. Biz bu fikrin də tam əleyhinə deyilik ki, «Cənubi Qafqazda hər bir xalq üçün şaşlıq milli xörəkdir və ona görə də təkçə özlərinə məxsus adları deyil, həmçinin onu azərbaycanlılar,gürcülər və ermənilər hər birisi ayrı-ayrı üsullarla hazırlayırlar ki, bu da həmin xörəyi hər üç Qafqaz mətbəxinə aid etməyə əsas verir». Şaşlıq sözü hər üç Qafqaz mətbəxinə aid olsa da, həmin xörəyin varisi azərbaycanlılardır, onun mənşə mənsubiyyəti də bunu deyir.

Qədim tarixli Azərbaycanın təbiətçə, iqlimçə rəngarəngliyi, çoxsaylı təsərrüfat sahələri, məşğuliyyəti, maddi və mənəvi mədəniyyətinin zənginliyi, peşə və sənətlərin çoxluğu, təkrarsızlığı, bənzərsizliyi onun müxtəlif mahallarına, bölgələrinə məxsus, xüsusi adlarla məşhur olan yemək-xörək adlarının da yaranmasına, həmin adlarla da fərqlənməsinə səbəb olmuşdu: Şəki halvası, Gəncə pitisi, Gəncə çığırtması, Qarabağ kətəsi, Arzuman küftəsi, Şahtaxtı yemişi, Ordubad

¹ Йеня орада.

dürməyi/ruleti/, Şəki paxlavası, Bakı paxlavası, Şəki külçəsi, Lənkəran külçəsi, Quba tıxması, Bakı qorabiyəsi, Azərbaycan nanı, Şəki ovması, Gəncə paxlavası, Şamaxı məütəkkəsi, Qozlu Ordubad dürməyi, Şəki salataı, Xəzəo salataı, Azərbaycan salataı, Lənkəransayağı qaşqalldaı, Azərbaycansayağı qaşqalldaı, Azərbaycansayağı ət qızartması, Şərnşayağı təbii bitoçki, Şəkisayağı gürzə, Azərbaycan şorbası, Kəlbəcər balı, Dəstəfur balı, Qabağtəpə balı, Gəncə qaymağı və s.

Hətta bəzən bir bölgənin kəndləri də ərzaq və başqa nemətlərin bolluğuna, növünə, hazırlanma üsuluna görə də fərqlənirlər. Xüsusi adlarla məşhurlaşırlar. Məsələn, Qax rayonunda işlənən bu adlara diqqət yetirmək maraqlı olardı: Qaşqaçay armudu, Saxur dolması, Sarıbaş pendiri, İlisu pendiri.

Azərbaycan dilində və habelə başqa türk dillərində tarixən işlənmiş bir çox yemək adları da var ki, bəzisi müasir dilimizin lüğət tərkibində müşahidə olunmur: Məsələn, yəxni, top, qəylə sözlərini nümunə gətirmək olar.

Yəxni sözünün «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında qovurma mənasında işlənməsinə təsadüf olunur.

Kəsə-kəsə yeməğə yəxni yaxşı /FZ,SƏ, KDQ, s.96/.

Oğulluları ağ otağə, qızluı qızıl otağə, oğlı-qızı olmayanı qara otpğa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən önünə gətürün, yersə-yesün, yeməzsə tursungetsün... /FZ,SƏ, KDQ, s.35/.

Naxçıvan şivələrində «yəxni» çözü soyutma ət xörəyi mənasında bu gün də işlənir.¹

Top yemək adı M.Kaşqarının lüğətində «buğda və qapa-başaq unundan hazırlanmış xörək» mənasında göstərilir /DTS, 575/. Naxçıvan şivələrində işlənən tapı girdə, qalın çörəyin də top sözündən olması ehtimal edilir.²

¹ М.А. Зейналов. Бытовая лексика в диалектах и говорах Азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР, АКД, Б., 1982, с.6.

² Йеня орада.

Qəylə sözü də XIII əsr Azərbaycan ədəbi abidəsi «Dastanı-Əhməd Harami» də qızartma ət anlamında işlənmişdir:

Hərşə, qəyləvü danə tuturqan.

Quş ətlərilə qoyun cümlə büryan /DƏH.40/

Bugünkü ədəbi dilimizin lüğət tərkibində bir çox arxpik-ləşmiş yemək adlarına rast gəlmirik. Təbiidir ki, onlar nə vaxtsa işlək olmuş, xalqın məişətində geniş yer tutmuşdur. Bunlardan eləsi var ki, mənaca daralmış /məsələn, aş sözü kimi/, bəziləri isə ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir. Tamam köhnəlmiş yemək adlarından bəzisinə nəzər salaq:

Bazlamac /bozlamac variantına da təsadüf edilir/. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında» sac üstə bişən fətir mənasında bazlamac sözüne rast gəlirik: Gəldin ol kimsoldıran soydur, mapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvdək yoğurd kəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydır /FZ,SƏ, KDQ, 33/.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bazlamac sözü müxtəlif variantlarda və fərqli mənalarda yemək məfhumu bildirir: Bozdamac /Bakı, İsmayılı// bozzamac/ Şamxor-Şəmkir/ is.- sac üstündə bişirilən çörək- Bozdamac, əlim xəmir, qarnım ac /Bakı/; - A.Şanışə xala, bozdamacı bişirib qurtardun, mən də bir-iki dənə bişirəcəm /İsmayılı/.

Bozdamaş /indiki Gülüstan/ is. –doğramac... Güllü qarı bir boşqab bozdamaş qayırib yedi. /ADDL, 84-85/.

V.V.Radlovun lüğətində isə bazlaman şəklində işlənir: bazlaman /osm./ Pirojnoe s iz sloenoqo testa s medom – qatlama şəkilli ballı pirojna /Radl. T. IV, ç.2, s.1546/. Hinduşah Naxçıvanının «Sihah ül-əcəm» lüğətində «bozlamac-yağlı çörək» mənasında qeyd olunmuşdur.

«Bozlamac» adının mənşəyi maraqlıdır. «Buz» sözü Midiyada «kefləndirici içki» mənasında işlənmişdir. Midiyada buslar adlı bir qəbilə olub ki, bu da kefləndirici içki hazırlayan deməkdir. Azərbaycanlılarda isə maya sözünün acıtma və xam şəklində olması da maraqlıdır. «Xama» termini isə Midiya dilində «Xuoma» xatırladır ki, bu da müqəddəs

«şənləndirici içki» deməkdir».¹ Zənnimizcə, fətir və içki sözləri arasında heç bir yaxınlıq yoxdur, bu ancaq olsa-olsa bir ehtimaldı.

Dialekt və şivələrdə dürməy /Naxçıvan, Gəncə/ / dürmək/ Cəbrayıl// dürməx/ Şəmkir, Oğuz/ variantlarında «içərisinə yağ, pendir və s. yaxılıb bükülmüş yuxa, çörək» mənasında işlənən yemək adına /başqa şivələrdə də işlənir –İ.M./ M.Kaşqarinin lüğətində türmək şəklində rast gəlirik. O, türmək sözünü içərisinə yağ, pendir, ət doldurulmuş qoğal» mənasında göstərmişdir /DTS, 599/.

Yuxa sözü «yayma nazik çörək» mənalarında müxtəlif dialekt və şivələrdə /Cəbrayıl,, Şuşa/ qalmaqdadır. M.Zeynalov həmin sözün Naxçıvan qrupu şivələrində «təndirdə bişirilən nazik yayma çörək» mənasında işlənməsini qeyd edir.² Yuxa sözü qədim türkcədəki yuka /yuyka, yuvka/ «nazik» anlamında olduğu /DTS, 277, 281, 282/ və M.Kaşqaridə isə «kökə» mənası da göstərilir /DTS, 281, 282/.

Köhnəlmiş yemək məfhumunu bildirən sözlərdən biri də şülən ismidir. Bir çox dialekt və şivələrdə bu söz işlənsə də, ADDL-nə düşməyib. Orxan Şaiq Gögyay şülən sözünün Aşağıdakı mənalarını göstərmişdir. 1. Sultanların və bəylərin çəkdiyi süfrə; 2. Bütün xalq üçün hazırlanmış yemək. 3. Əskərə və xalqa verilən ümumi ziyafət.4. Ümumi qurban yeməyi.³

E.İ.Əzizov Orxan Şaiq Gögyaya əsaslanaraq belə bir fikir söyləyir: «Bu bir daha şülən sözünün adi qonaqlıq mənasında olmadığını, daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalqa verilən ümumi ziyafət mənasında işləndiyini göstərir».⁴

Şülən sözü klassik şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və Azərbaycan şivələrində geniş işlənir.

¹ А.О.Маковельский. Авеста. Баку, 1960, с.77.

² М.Я.Зейналов. Эюстярилян ясяри, с.7.

³ О.Г.Эюкйай. Дедем Коркудун китабы.Истанбул,1973, с.287.

⁴ Е.И.Язизов. Азярбайбан дилинин тарихи диалектологийасы. ДД,Баку, 1990, с.285.

«Səyyad və Səadət» dastanında Şülən leksik vahidinin işlənməsinin şahidi oluruq:

Yüz birim atlana, yüz birim düşə,
Gündə yüz öyəcim çəkilə şişə.
Ağrıdağı kimi şülənim bişə,
Ayar Araz kimi sel yağii olsa.¹

Aşıq Ələsgərin də poeziya dilində bu sözə bir neçə dəfə təsadüf edirik:

Hanı mərd iyidlər, boş qalıb yurdu?!
Səxavətdə Eldar nurəlanurdu:
Erkək kəsib, ağır məclis qururdu,
Şülən çəkildir malların, dağlar!

Başqa bir şerində:

Qazax bəylərindən qonağı gəldi,
Bir həftə ziyafət göyə yüksəldi.
Şah Abbas şülənli məclis düzəldi.
Hatəm süfrəsini Aşdı Annax bəy.

/A.Ələsgər, I k, 87, 201/

XVI əsr «Şeyx Səfi» təzkirəsində şılan çəkmək feli birləşməsi «qonaqlıq hazırlamaq» mənasındadır.²

Etnoqrafik dəyərini bu gün də saxlayan şülən sözü müasir Azərbaycan şivələrindən Bakı dialektində şılan / «qonaqlıq»/ toy sözü ilə qoşa işlənir: Fatmaxanımgildə toy şılandu.³

Şülən ismi Qarabağ şivələrində malını dağıtmaq, malını paylamaq, yeyib dağıtmaq, müftə bol yemək mənalərini ifadə edir: - Şülən yanı o deməxdə kin, malının qədrin bilmiosən, paylıyorsan,- Şülən elədim, yanı malımı dağıtdım; - Ə, yeməx şülənliydi: Canavar qoyunu şülən elədi / Bərdə – Lənbəran k./ Gədəbəy rayonunun Şınıx bölgəsində isə şülən sözü yeyib

¹ Азярбайҗан дастанлары. 5 ыилддя /тяртиб едяняляри Я.Ахундов, М.Щ.Тящ-масыб/. Багы, Азярб.ССР ЕА Няшриййаты, 1966, ы.2.с. 340.

² А.Ш.Садыхов. Язык азербайджанского письменного памятника ХВЫ в. тезкире. «Шейх Сефи» лексика.АКД, Б., 1972, с.28.

³ А.Ш.Ширялийев. Багы длиялекты. ЫЫ няшри. Багы, Азярбайҗан ССР ЕА Няшриййаты, 1957, с.201.

dağıtmaq, müftə yemək, başına qalan yemək mənasında işlədilir. – Nə şülən çəkirsən safsızdı – nədi? – Getdim gördüm şülən düşü, mən də qoşuldum bir yandan. Göyçayın Biğir kəndində həmin sözün bol, bolluq mənası qeydə alınmışdır: Məclisdə hər şey şilandı.¹

İmişli rayonu şivələrində isə şülə forması işlənir. Şüləbol – bol paylamaq felinə də İmişli rayonu şivələrində təsadüf edilir. Ə, nədi xalxın malın şülərsən? Bun bir şülənniyə düşdüm. Şülənnix- bolluq.²

Bəllidir ki, Azərbaycan dilində sözlərin mənacə dəyişməsi hadisəsi mahiyyət etibarilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Belə ei, sözlərin məlum mənalari genişlənərək yeni məna çalarları qazanır, daha doğrusu mənacə genişlənir. Lakin bunun əksi olan mənacə daralma hadisəsi də müşahidə olunur. Y.Q.Məmmədov sözlərin mənacə daralması hadisəsini araşdırarkən belə bir mülahizə irəli sürür: «Mənacə daralma zamanı qədimdə ümumini: cinsi bildirən sözlərin bəzisi sonralar həmin cinsin tərkib hissələrindən birini növü ifadə etməyə başlayır. Bu semantik proses hər şeydən əvvəl, ona görə baş verir ki, həmin cinsə daxil olan başqa növlər müxtəlif üsulla əmələ gələn və ya başqa dillərdən keçən sözlərlə ifadə edilməyə başlayır».³

Y.Q.Məmmədov mənacə daralan əzlər siyahısına yemiş, kişi, oğul, tata, aş, qarı, qon, don, geyim, bic, qardaş, leş, öz tarıǵ // darı, tat, ulaq, şişək, ərik, yr kimi sözləri vermişdir.⁴ Daha sonra o, aşın tarixən « yemək, xörək», indi isə xörəyin bir növü – plov» anlamında işlənməsini qeyd edir»,⁵

¹ А.Щ.Вялийев. Азырбайған диалектолоэийасына аид материаллар. Бақы, Азырбайған университети няшри, 1960, с.41.

² М.Тяфярзая. Имишли району шивяси. НД, Бақы, 1969, с.249.

³ Й.Мяммядов. Азырбайған дилиндя сюзлярин лексик- семантик инкишафы. Бақы, АПИ, 1987, с.71-72.

⁴ Й.Мяммядов. Эюстярилян ясяри, с.74.

⁵ Йеня орада.

Azərbaycan dilində işlək olan ayrı-ayrı yemək adlarının tarixi heç də eyni bir dövrdən başlamır, bunların hər birinin kulinariyamızda özünəməxsus mövqeyi vardır.

Özlüyündə maraqlı faktdır ki, Azərbaycan dilindəki yemək adları, əsasən, fellərdən əmələ gələn feli isimlərdir. Yaranma tarixi baxımından bu sözlər dilin daha qədim çağlarına gedib çatır. Belə sözlər içərisində təbii halında olan ağartı adlarına /atılama, axtarma, bulama, dələmə, qaymaq, qurut, süzmə və s./ və eləcə də müxtəlif ərzaqlardan, qida məhsullarından hazırlanmış yemək adlarını bildiren məfhkmlərə /aş, bozbaş, bozartma, boxlamac, buğlama, bulama, qızartma, qovurma, qovurğa, qovut, daşma, dolma, döşəmə, yayma, yarma, soyutma, çığırtma, şişlik və s./ da rast gəlirik.

Orxon-Yenisey abidələrində də aş sözü yemək mənasında işlənmişdir.¹ «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanlarında da aş ismi ümumiyyətlə, «Yemək, xörək» mənasını verir. Umanına- usanına aş yeyirdim /KDQ, s. 73/. XIV əsrə aid qrammatik traktatda / İziskannıy dar törkskomu əziku/ aş, /aş olsun- nuş olsun/ azıq, ayran, bal, şişlik, peynir, kurut və s. kimi yemək adlarına rast gəlmək olar. Əsl həqiqətdə isə hər cür xörək, yemək, bişmiş mənasında aş sözü bu günümüz üçün ümumişlək deyil / Müasir ədəbi dilimizdə işlənən «aşxana» «aş» komponenti yemək mənasındadır/. Dialekt və şivələrimizdə aş sözü- ismi xörək adlarının tərkibində fəal işlənir: ayranaşı /dovğa – Masallı, Amasiya, ADDL, 72/. F.Əhmədov bu xüsusda yazır: «Bu sözün /aş sözünün – İ.M./ « xörək» mənasında işlənməsinin izləri müasir dialekt və şivələrimizdə qalmaqdadır. Quba dialektində dovğaya ayran aşı /yəni ayran xörəyi/, südlü sıyığa südlü aş deyilir. Müasir ədəbi dilimizdə isə aş sözünün ümumi mənası daralmış, xörəyin yalnız bir növünü bildirən mənada sabitləşmişdir».² Bir cəhəti də qeyd edək ki, ayran aşı sözünün dovğa mənasında işlənməsinə tarixi

¹ ИДТЯ, с. 262,263, 270, 276, 347, 362, 407.

² Ф.Ящмядов. Сюзлярин лексик-семантик инкишафы шаггында.

Azərbaycan mahalı olan Göyçədə və Lənkəran şivəsində də təsadüf edilir.

Aş «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə aş sözü haqqında verilir: Aş. İ. I. xörək, yemək, bişmiş. Aşın sıyıqlığı dən azlığındadır. /At sözü/. Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşa, ətə. Sabir 2. Plov. Südlü aş. Çığıtmalı aş. Lobyalı aş. Qiyməli aş. 3. Un, düyü, yarma və s.-dən bişirilən sıyıq xörək, horra /Adil, I, 164/. Südlü aş /sıyıq/, maşdı aş, əriştəli aş, mərciməkli aş, boranlı aş, əvəlikli aş, kişmişli aş, cücəli aş, xurmalı aş, yarma aş, kəklikli aş, qırxbuğumlu /buğda/ aş, ayranlı aş // ayranaşı, narlı aş, qozlu aş, şeştərəngli aş, qabaqlı aş yemək adlarında xörək məfhumu ifadə olunmuşdur.

ADİL-dəki izahdan gördüyümüz kimi, aş sözünün köhnəmiş mənası burada heç bir üslubi işarə olmadan verilmişdir.

Atlama. Su qatılaraq duru hala salınmış qatıq, ayran. Yayın atlaması, qışın umacı /At.sözü/ məzmununda /ADİL, İc., 141/ və avdığ, suda çalınmış qatıq – Qazax, Qutqaşen, Kəlbəcər – kimi izah edilmişdir. /ADDL,43/. Təbiidir ki, atlamaq felindən yaranmış feli isimdir. Sinonim olan avdığ sözü isə fars mənşəlidir.

Axtarma. Pendirin bir növüdür, bundan motal da tuturlar.

Bu sözə müasir ədəbi dildə təsadüf etməsək də, klassik aşıq şerində və bu gün dialekt və şivələrdə də qalmaqdadır.

Axtarma motalın, yağın, qaymağın
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.

/Aşıq

Ələsgər/

ADDL /İc.,s. 45/ Axtarma – üzlü pendir /Füzuli r-nu/ mənasında verilmişdir.

«Qarabağda ən yaxşı motal pendiri axtarma hesab olunmuşdur/ Bir şeyi deyək ki, ümumən Azərbaycanın qoyunçuluqla məşğul olan bölgə və mahallarında bu belədir, o cümlədən də Qarabağda- İ.M./ Axtarma, adətən qoyunun südünü qurutmasına az qalmış, arana köç ərəfəsində və köç vaxtı sağılan südümdən hazırlanırdı. İlin bu dövründə gün

gödək, gecə uzun, hava sərin, ot yetişmiş olduğundan qoyunun südü yağlı olur. Ona görə də bu dövrdə sağılan südü mayalayır, dələmin süzmədən duzlayıb dərinin yun üzünə tökürlər. Təxminən 7-10 gündən sonra dələmə bərkiyib sarımtıl rəng alır, bu ən keyfiyyətli pendir hesab olunub, axtarma adlanır. Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, axtarma motalı ancaq gəllədar və mülkədar təsərrüfatlarında istehsal olunmuşdur». ¹ Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, «Qarabağın elat dünyası» kitabında həmin bölgə üçün maraqlı etnoqrafik faktlar kimi ağırtı məhsulları – qatıq, qaymaq, şan- şan, çiyə, süzmə, yağ, pendir, şor, lor, qurut, ayran, atlama, kəsmik və s. haqqında da bəhs edilmişdir. ²

Elmdə obyektaliyin gözlənilməsi başlıca cəhətlərdən biridir. Çox təəssüf ki, bəzən bu cəhət təxminən eyni, oxşar coğrafi şəraitdə, yanaşı yaşayan xalqların tarixi, mədəniyyətini, məişətini, adət-ənənələri, dili, ədəbiyyatı və s.-dən bəhs olunarkən yaddan çıxarılmı deyək, yaxud da bilərəkdən subyektiv olaraq unudulur, nəzərə alınmır. Məsələn, bu sözləri Qafqazda yaşayan azərbaycanlı, erməni, gürcü və başqa onlarla xalqların tarixindən, mədəniyyətindən, məişətindən, məşğuliyyətindən, ənənəsindən danışılan bəzi əsərlərdən də görürük. Bu mənada dünyada ən qədim insan məskənlərindən olmuş, Azərbaycan ərazisində yerləşən milyon yarımından çox yaşı olan Azıx mağarası kimi bir tarixi-etnoqrafik abidəsi olan xalqa- Azərbaycan xalqına, eləcə də yeri gəldikcə başqa xalqlara da /gürcü xalqına da/ münasibətdə V.V.Poxlyobkinin mövqeyinə münasibətimizi açıqlamaq istədik.

Keçmiş SSRİ ərazisində olan /1991-ci ilin noyabrına qədər SSRİ mövcud olmuşdur/ xalqların milli xörəklərindən bəhs edən V.V.Poxlyobkin familiarlı müəllif erməni xalqının

¹ X.Д.Хялилов. Гарабаьын елат дцнйасы. Юакы, Азярбайьан Дювлят Няшриййаты, 1992, с.102.

² X.Д.Хялилов. Гарабаьын елат дцнйасы. Багы, Азярбайьан Дювлят Няшриййаты, 1992, с.97-104.

kulinaryası haqqında /Azərbaycan, gürcü və erməni xalqlarının hər birinin kulinaryası barədə bəhs etmişdir/ yazır: «Erməni xörəkləri Asiyada ən qədim xörəklərdən sayılır və Zaqafqaziyada isə ən qədimidir. Onların səciyyəvi cəhətləri ən azı eramızın I minilliyinə qədər, yəni erməni xalqının formalaşması dövrünə qədər yaranmış və əsasən, böyük əksəriyyəti bu günümüzdə qədər hələ üç min ildən artıq bir müddətdir ki, özünü qoruyub saxlamaqdadır. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, erməni xalqı ta Böyük Oktyabr İnqilabına və Sovet Ermənistanının yaradılmasına qədər əlverişsiz şəraitdə yaşamış və onun öz dövlət quruluşu və ərazi bütövlüyü olmamışdır».¹

V.V.Poxlyobkinin yuxarıda gətirdiyimiz mülahizələrinə diqqətlə və obyektivliklə yanaşıb onları təhlil edək. Yaxşı, deyək ki, bu belədir: erməni mətbəxi Asiyadakı ən qədim mətbəxlərdən biridir. Olsun. Cənubi Qafqazda isə /Zaqafqaziyada/ ən qədimdir. Bu o deməkdir ki, Qafqazda yaşayan bütün xalqların xörəkləri, daha doğrusu kulinaryası ermənilərdən sonra yaranmışdır. Onda sual olunur. Bu xalqlar ermənilərin mətbəxi yarananda harada idilər? Sonra, Azərbaycan mənşəli «bozbaş», «qovurma», «dolma», «şilan» /şülən/, qaymaq, yağ, yarma, motal, nəzik, yoğurt və başqa yemək adları erməni dilində işlənirsə, V.V.Poxlyobkin Azərbaycan dilində keçmiş erməni mənşəli yemək adlarının siyahısını nə üçün verə bilmir. Guya çar Rusiyası dövründə, inqilaba qədər Qafqazın başqa xalqları üçün həmin dövr, həmin zamanlar cənnət olub, yağ içində böyrək kimi, ən əla şəraitdə yaşayıblar.

Ancaq bir burada bir cəhəti xüsusi olaraq göstərməyi özümüzə borc bilirik. «Son arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisi dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur. Azıx mağarasından milyon yarım il bundan

¹ В.В.Похлебкин. Национальные кухни наших народов. Основные кулинарные направления; их история и особенности. М., легкая и пищевая промышленность: 1983, с.139.

əvvəl istifadə olunmuş əmək alətləri tapılmışdır.¹ Maraqlı etnoqrafik tədqiqatların müəllifi A.N.Mustafayev yazır: «Azıxın alt təbəqəsindən aşkar olunmuş... daş alətləri ölkəmizin ən qədim sakinləri olan azıx antropoların körpəklik çağlarından soraq verir. Bu nadir faktdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yurdumuzun qədim sakinləri qida istehsalına milyon yarım il bundan əvvəl /V.V.Poxlyubkin isə ermənilərin mətbəxinin yaşını 3 min il hesab edir: 3 min il hara, milyon yarım il bundan əvvəl hara, müqayisəyə dəyməz, əlbəttə 3 min illik dövr də erməni mətbəxi üçün ağ yalandan başqa bir şey deyil- bu şərh- münasibət bizimdir- İ.M./ başlamışlar.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, xüsusilə əmək alətlərinin təkmilləşməsi istehsal üsulunda, o cümlədən qida məhsullarının hazırlanması sahəsində əsaslı tərəqqiyə səbəb olmuşdur. Ötən dövr ərzində ərzaq istehsalının inkişaf dinamikasını izləmək imkan xaricində olduğundan məsələnin yalnız belə bir cəhətini qeyd etməklə kifayətlənək ki, Azərbaycan ərazisinin təbii zənginlikləri və onun əhalisinin əməksevərliyi burada zəngin kulinariya ənənələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.² Məlum olduğu kimi, ənənə heç vaxt itmir. O, hətta köhnədikdə belə öz mayasını bir nəsilə digərinə, bir əsrdən başqasına keçirir».³ Məhz buna görə də Azərbaycan xalqının bugünkü varislərinin kulinariya mədəniyyətinə çox uzaq keçmişin məhsulu, uzun minilliklərin inkişaf keçirən ənənəsinin minilliklərin inkişaf keçirən ənənəsinin nəticəsi kimi yaşamaq gərəkdir. V.V. Poxlyobkin erməni kulinariyasından bəhs edərək daha sonra belə yazır: «XVII əsrdən XIX əsrin əvvəllərində Ermənistanın /söhbət hansı Ermənistandan gedir? O dövrdə belə bir ərazi var idimi? –İ.M./ təsərrüfatı, onun işçi və maddi ehtiyatları tənəzzülə uğradı. Ancaq mənəvi və maddi mədəniyyət isə

¹ А.Н.Мустафайев. Ширванын мадди мядяниййяти, с.100.

² А.Н.Мустафайев. Ширванын мадди мядяниййяти, с.100.

³ Йеня орада.

dəyişməz şəkildə qaldı. Həmçinin erməni xörəkləri də məhv olmadı. Əksinə, ermənilər səlcuq türklərinin yeməklərini zənginləşdirdilər, belə ki, bir çox əsl erməni xörəkləri çox –çox sonralar türklər vasitəsilə Avropada guya türk xörəkləri adı ilə məşhurlaşdı /məsələn, dolma/. Hətta təkcə Ermənistanın öz məxsusi ərazisində deyil, sayçız – hesabsız koloniyalarda da, başqa cür desək, uzaq qürbəttə erməni xörəkləri erməni xalqının digər milli xüsusiyyətləri kimi öz tipik əlamətlərini qoruyub saxladı. Qədim xörək bişirmə texnikasından istifadə olunan zaman yeməklərin hazırlanması texnologiyasında həmçinin yeyinti xammalının tərkibində, dad-təminin qorunub saxlanmasında, ən çox sevilən xörək növlərində də erməni kulinariyasının ənənəviliyi və varisliyi öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir». ¹ Maddi ehtiyatlar və işçi qüvvələr tənəzzülə doğru getdiyi bir halda təbiidir ki, zəifləyəcək, tükənəcək. Lakin V.V.Poxlyobkin deyəndə ki, lakin mənəvi və maddi mədəniyyət dəyişməz qaldı. Bu, heç kəsi inandıra bilməz. Bir halda ki, erməni xörəklərinin əksəriyyəti Azərbaycan-türk mənşəlidir, necə ola bilər ki, ermənilər türklərin xörəklərini zənginləşdirsinlər. Zənginləşdirəblərsə, hansı xörəklərdir, adları sadalansın. Bu, əlbəttə, yenə konkretlikdən, həqiqətdən uzaq cəfəngiyatdır /bir çox əsl erməni xörəkləri –hansılardır/, təkcə dolmanın adını çəkir ki, o da Azərbaycan-türk milli xörəyidir/. Biz çox gözləyirdik , müəllif /V.V.Poxlyobkin/ ürəkgenişliyi ilə deyəydi ki, filan, filan xörəkləri ermənilər Azərbaycan, türk, səlcuq və b. xalqlardan götürüb öz məişətlərində istifadə edəblər. Bu, əsl alicənablıq olardı. Çünki o danılmaz həqiqəti söyləmiş olardı.

Acıtma. Xəmir mayası, acıxəmrə. Xəmirə acıtma qatmaq /ADİL,İc., s.163/ mənasındadır. Acıtmaq felinin 2-ci mənasından – turşutmaq, qıcqırtmaq, acıtma qatıb yetişdirmək.

¹ В.В.Позлебкин. Национальные кухни наших народов. Основные кулинарные направления; их история и особенность. М., Легкая и пищевая промышленность. 1983, с.139.

Xəmiri acıtmaqdan yaranmış feli isimdir. Balatı sözü də acıtma yerində işlənir.

Basdırma. Basdırmaq felindən düzəlmiş feli isimdir. «Soğan istiot və duza qoyulmuş ət və bu ətdən hazırlanan xörək. Sizin canınınz üçün bir elə basdırmam var ki, ölü yesə dirilər. N.Vəzirov.// Ümumiyyətlə qovrulub, ehtiyat üçün qışa saxlanılan ət. /ADİL, İc., s.200/. V.V.Radlovun lüğətində də bu sözə rast gəlirik: «Pasdırma- bastırma»/ /Radl. T.IV, ç.2, s.1192/; basturma 2/ vəlenoe məso. 3/ osobo priqotovlenniy soçniy şaşlık, məso dlə kotooroqo narezaetsə zarañge i vilejivaetsə v zakritom soude /Radl. t. IV, s. 1539/. Basdırmakabab yemək növü də bu gün işlənir ki, ADİL-də həmin ifadə qeydə alınmamışdır. Həmin sözə gürcü xörəkləri başlığı ilə verilmiş yemək adları içərisində «Mtsvadi basturma»- şaşlık-basturma şəklində rast gəlirik.¹ Göstərilən kitabda «mtsvadi /şaşlık/ - basturma» sözünə belə izah verilir: iz qovəjğey / bu əsasən qoyun ətindən də olur, həmin əsərdə mtsvadi /şaşlık/ yeməyinin izahında göstərilir ki, tot vid, yəni şaşlık iz basturma / poluçil naibolğşee rasprostranenie za predelami i Qruzii, no s ispolğzovaqiem baranini; şaşlık iz baranini s baklajanami, s voistvenniy domaşney kuxne».² Müəllifin əslə türk – Azərbaycan mənşəli söz olan « basdırma»nın /burada basturma/ Gürcüstan ərazisindən kənarında qoyun ətindən hazırlanmasını deməsi təəccüb doğurur, əksinə, Azərbaycan milli yeməyinin öz ərazimizdən kənarında, o cümlədən elə Gürcüstanda da yayılmasını söyləmək əvəzinə, əksinə, faktı dolaşır salır. Biz bunu müəllifə o vaxt bağışoaya bilərdik ki, o, bu kitabı tərtibçi kimi hazırlamış olardı. Kitabın üstündə müəllifin adının getməsi və addan sonra isə «Əsas kulinariya istiqamətləri- cərəyanları, onların tarixi və züsusiyyətləri» açıqlaması göstərir ki, bu əsər orijinal əsərdir, tərtib deyil. Bu n.vün /basdırma şışlık/ / kabab/

¹ В.В.Похлябкин. Эюстярилян ясяри, с.127.

² В.В.Похлябкин. Эюстярилян ясяри, с.127.

qoyun ətinin badımcanda hazırlanmış kababı /şişliyi/ Gürcüstandan kənarlarda da geniş yayılmışdır

Bozartma. Bunun başqa adı da var. Bozqovurma /ARL, Ic. S. 302. suş.sm. bozartma felindən əmələ gəlmiş düzəltmə feli isimdir, ət xörəyinin bir növü.

Bozartma. Yağlı ətdən bişirilən sulu qovurma; bozqovurma. Çoban bozartması – ala- çiy bişirilmiş sulu qovurma.

Bozartmaq felindən . ala-çiy bişirmək, yüngülvari qovurmaq. Əti bozartmaq /ADİL, I., s.299/.

Adətən ət bişəndə öz təbii rəngini dəyişib qaraya, boza çalır, buna oxşadılaraq xörəyə də bozartma deyirlər. V.V.Poxlyobkin gürcü mətbəxindən danışarkən bozartma yemək adını gürcü milli xörəyi kimi verir. Qoyun ətindən, toyuq və hinduşka ətindən bozartma və cücə ətindən bozartma növlərini göstərir.

Bozbaş –sözünü belə ehtimal /izah/ etmək olar ki, ətli /bazarmış/ aş, əvvəllər «aş» əzüzü yemək, xörək, bişmiş mənalarında geniş işlənmişdir. Umanına-usanına aş yedirdim /KDQ/.

Bozbaş. Ət, noxud, kartof ilə bişirilən sulu xörək; piti. Bozbaşlıq ət /ADİL, Ic, s.299/.

Buğlama.Ət və ya kartofun yalnız suda qaynadılmaqla bişirilməsindən alınan xörək. Burada suyun buxarlanması prosesi nəzərə alınıb xörəyə buğlama adı verilmişdir. Ədəbi dil lüğətlərində yoxdur.

Buğlama – içinə turşu və kışmış doldurularaq bişirilmiş balıq. /Dərbənd/ ADDL – s.88.

Buğlama –azacıq su ilə buğ içində bişirilən bozartma /Qazax/.

Bulamac. Bu sözə dialektoloji lüğətdə rast gəlmədik.

Azərbaycan dilində –mac// m. – manc// mənc şəkilçilərinin fel köklərinə qoşulması vasitəsilə bir sıra xörək adları yaranır. döymənc / döyməç/ düymənc də deyilən yerlər var – Göycə. İ.Ə.Hacıyev İsmayıllı rayonu şivələrində – mənc –manc şəkilçiləri ilə düzələn « süzmənc», «döymənc», «doğramanc» və

«bulamanc» yemək adlarının işlənməsini də qeyd edir,¹ Bulamac sözündən bəhs etdiyimiz üçün – mac şəkilçisi barədə bir az ətraflı danışaq. Türkoloji ədəbiyyatda – mac/məc şəkilçisi haqqında müxtəlif fikirlər vardır.

A.M.Şərbak həmin şəkilçinin qədim özbək dilində bulamac, tutmac /əriştə/ yemək adlarını bildiren sözlərdə müşahidə olunduğunu nəzərə alaraq, onun – ma şəkilçisi ilə yemək mənasını bildiren aş sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir.² Ə.Məmmədov da A.M.Şərbakın həmin fikrini müdafiə edir.³ O, belə yazır: «Yemək adlarında işlənən – mac/-məc. şəkilçisinin əmələ gəlməsi vaxtilə ümumiyyətlə yemək adını bildiren, aş sözü ilə əlaqədardır».⁴

M.İ.İslamovun isə həmin şəkilçi ilə əlaqədar mülahizəsi öz orijinallığı ilə seçilir. O, belə fikirdədir ki, «Buradan belə çıxır ki /söylənən mülahizələr nəzərdə tutulur –İ.M./, iki-mac/-məc şəkilçisi mövcuddur; biri yemək adlarını əmələ gətirən – mac. Digəri isə yeməklə bağlı olmayan – mac, halbuki belə bir bölgü vermək mümkün deyildir. Azərbaycan dilinin, eləcə də türk dillərinin materialları – mac şəkilçisinin ikinci hissəsinin /c/ aş sözü ilə əlaqədar olması fikrini təsdiq etmir. Əvvəlcə, -mac/-məc şəkilçisi türk dillərində yeməklə əlaqədar olmayan başqa sözlərdə daha çox özünü göstərir. Dilimizin qədim abidəsi olan «Kitabi- Dədə-Qorqud» da da –mac şəkilçisinə yeməklə bağlı olamyan dolamac – sözündə rast gəlirik. Digər tərəfdən, tərkibində aş sözündən törəndiyi eştimal olunan c səsi olmadan da –ma şəkilçisi fellərə bitişərək yemək adını bildiren isim əmələ gətirir. Məs.: Nuxa dialektində: doğrama, bulama və s. Bütün bunlar onu göstərir ki, -mac şəkilçisinin tərkibindəki –c səsinin yemək adını bildiren aş sözü ilə əlaqəsi yoxdur.Dilimizdə müstəqil sözdüzəldici –c şəkilçisi

¹ И.Я.Щабыйев. Исмайыллы районунун шивяляри. НД., Бақы, 1948, с.222.

² А.М.Шербак. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, с. 128.

³ А.О.Мамедов. На продуктивные аффиксы, образующие имена существительные в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1964, с.17.

⁴ Йеня орада.

vardır və –mac/ -məc şəkilçisi –ma və –c şəkilçiləri kompleksindən ibarətdir»¹.

Bu məsələni dialekt və şivə materialları üzrə müşahidə edib araşdıran Ş.Kərimov öz mövqeyini belə bildirir: «Bizcə, mac şəkilçisinin etimologiyası haqqında M.İslamovun fikri ilə razılaşmaq lazımdır. Çünki göstəriləyi kimi, c səsi olmadan da –ma şəkilçisi fellərə bitişərək yemək adını bildirən isim əmələ gətirir. Krasnoselo və İcevan rayonlarındakı Azərbaycan şivələrində də bu qayda ilə yaranan yemək adları müşahidə olunur. Məs.: qızartma, buğlama, döşəmə, qovurma və s. Əhalisinin əməksevərliyi burada zəngin kulinariya ənənələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur».² Məhz buna görə də Azərbaycan xalqının bugünkü varislərinin kulinariya mədəniyyətinə çox uzaq keçmişin məhsulu, uzun minilliklərin, uzaq yüzilliklərin daima inkişafda olan dinamik ənənəsinin nəticəsi kimi baxmaq lazımdır.

Əvəlcə onu deyək ki, Ş.Kərimovun göstərdiyi qızartma, döşəmə, qovurma, doğrama kimi yemək adları Azərbaycan ədəbi dilində də elə həmin qaydada yaranır. Bu deyilənlərə bizim münasibətimiz odur ki, bütün yemək adlarının sözdüzəltmə prosesi hamısı –ma ilə c kompleksindən ibarət deyil, yəni bu mürəkkəb şəkilçi həmişə sözyaratmada iştirak etmir.

Dialektoloq İ.Q.Həsənov da «bulama» sözündən bəhs etmişdir. Ağartı adlarından danışarkən o, bu sözün üzərində ətraflı dayanır: «Yeni doğmuş qaramal, camış və davardan üç- altıncı günlərdə sağılan südə Gəncədə ağbulama da deyirlər, bişirilməmiş içilir. Bişiriləndə isə mütləq qaşıqla bulanmalıdır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, yeni doğmuş heyvandan üç – altıncı günlər sağılan süd bişirilərkən qaşıqla

¹ М.Исламов. Азырбайъан дилинин Нуха диалекти.Бақы, Азырб.ССР ЕА няшрийаты, 1968, с.73-74.

² Ш.Кяримов. Ермянистан ССР Красносело вя Иъеван району Азырбайъан шивяляри, НД., Бақы, 1970, с.117.

bulandığı üçün xalq ona bulama adı vermişdir. Bulamanı bişirəndə qaşixnan bullamasan çürüyər»¹.

Zənnimizcə, yeni doğmuş qaramaldan ilk günlər sağılan südün rənginin bir neçə vaxtdan sonrakı südün rənginə nisbətən tutqun, bulanıq olması həqiqətinə də göz yummaq olmaz.

Qızartma. 2 l/aşp./ Tavada və s.- də qızardılmış ət, balıq və s.

Qızartmaq felindən əmələ gələn f.i. 3. Tavada və s.- də qızarıncaya qədər qovurmaq, bişirmək. Çörəyi təndirdə qızartmaq.

/Kayırma, jarkoe/ ARETL, 21.

Qovurma. Bu söz bəzi mürəkkəb xörək adlarının tərkib hissəsinə daxil olur. Bu qəbildən qovurmakabab, içqovurması, turşuqovurma, səbziqovurma, qovurmalı aş, qovurmalı xingal, qovkrma bozbaş, qovurmalı, qovurmalıq, qovurmaplov, qovurmaçilov, qovurmaçı – ət və xüsusilə içalat /qoyun içalatı/ bişirib satan adam, qovurmaçılıq, qovurtmaq. V.V. Radlovun lüğətində verilir: Kavurdak- kavurma /Radl., t.P,ç.I,s.471/ Kaurmaç- qovrulmuş buğda, yaxud arpa /Radl., t.I, ç.P, s.52/.

Qovurma, qovurğa, qovut /ağzına qovut verən yoxdur – əhəmiyyət verən yoxdur, qulaq asan/ kimi sözlər qovurmaq-susuz olaraq yalxı və ya yağda bir şeyi od üzərində qabda qızartmaq, bişirmək -/əti yağda qovurmaq.Balığı tavada qovurmaq/ felindən əmələ gəlmiş xörək adlarıdır. Bəzən Azərbaycan mənşəli sözlər məhvən başqa dillərə aid edilir. Bu sözləri «qovurma» isim barədə də söyləmək olar. Dağıstan dillərini tədqiq edən M.Ş.Xəlilov yazır: «Kak izvestno, fonetiçeskoy sistemi mnoqix daqestanskix əzıkov nexarakterno steçenie qlasnıx. V rəde qruzinizmıov v intervokalğnoy poziüii nablödaötsə vstavki soqlasnıx v, i dlə ustranenıə qiatusa: lobiyo «fasolğ» lobio, çia «krasitelğ»

¹ И.Г.Щасянов. Эянья диалектинин лексикасы /щейвандарлыг вя якинчилик терминляри/ НД., Бакы, 1974, с.72.

«çiaperi» kğavurma, «jarkoe» kğaurma /qr/.¹ Təəssüf doğurur ki, görkəmli gürcü türkoloqu S.S.Cikiya kaurma /qovurma/ sözünü Azərbaycan mənşəli hesab etdiyi halda, M.Ş.Xəlilov onu /kğavurma sözünü/ gürcü sözü kimi qəbul edir.

Azərbaycan dilində qovurma adı ilə /sözü ilə/ bir çox xörelər də məşhurdur. Səbziqovurma, qovurmaxəşil, bozqovurma, həvəskar qovurması, narqovurma, turşuqovurma, alçalı-limonlu qovurma, qovurmabozbaş.

«Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında «qovurma» sözü muasir yazılış formasından fərqli olaraq «qovurma» şəklində işlənmişdir: Qo ətindən çəksünlər, qara qaurma etsünlər, qırq bək qızının əginə ilətsünlər /FZ,SƏ, KD, s.47/.

Türkmən dilçisi P.Aşirov Türkmənistanın Daşxovuz vilayətinin dialektoloji materiallarından çıxış edib türkmən dilində işlənən «qovurma» yemək adı barədə bəhs etmişdir. O yazır: «Gti maydaja doqrap, əqa qovursan, qovurma bolər. Qovurma zaəlanmaz əli, koplep q dovarların qarnıqıp içi arassalanın qovurmanı şonun içine salıp /dikıp/ qoyərlar ol ılayta da çopanların, əkıpa qotermeqi üçün amatlı bolər. «Qovurma» sözünün gtimoloqiasını açıqlamak kıpçılık çekdirmeyər. Ol sözün qelip çıxışı gtin əqda qovrulmağı bilen baqlanışıklıdır».²

P.Aşirov «bağıröykən», «kakmaç», «kəlləbaşayaq», «çişlik» /şişlik», «çekdirmə», «batırma» və s. yemək adlarının təhlilinə də geniş yer verilmişdir. Bizə «qovurma» sözü daha maraqlı olduğundan ancaq bu yemək adı ilə bağlı onun izahını verdik.³

Mahmud Kaşqarının «Divani luğat- it türk» əsərində xatırlanan «qovurma» sözü erməni dilində qədim formada da

¹ М.Ш.Халилов. Фонетические особенности грузинских лексических элементов в дагестанских языках. Проблемы языкового контактирования в конкретных полиэтических регионах СССР. Всесоюзная научная конференция. Махачкала, 1991, с.111.

² П.Ашыров. Түркмен дилинде малдарчылыг лексикасы. НД., Ашгабад, 1971, с.165.

³ Йеня орада.

işlənir. «Müasir erməni dilinin izahlı lüğəti»ndə «qovurma» formasında qeyd edilən bu sözə «biri gözəl bir at..., üçüncüsü qovurmalıq üçün bir neçə qoyun bağışlayırdı» cümləsi misal çəkilir»!¹

«Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında, M.Kaşqaridə qovurma sözünün «qaurma» şəklində işlənməsi və gürcü dilində də «kaurma» kimi vətəndaşlıq hüququ qazanmasına əsaslanıb deyə bilərik ki, qaurma sözü qədim variantında hələ orta əsrlərdən gürcü dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Bunu həmin sözün o dövrkü şəklinin gürcü dilində işlənməsindən çıxış edib söyləmək olar.

Qazmaq. – qazımaq felindədir. Plovun /aşın/ altında yumurta və düyüdən bişirilmiş bərk təbəqə – Qazmaq sözü Quba, bakı, Şamaxı dialektlərində – küt gedən çörəyin təndirdə qalan nazik hissəsi mənasında da işlənir /ADDL, l.c., s.107/.

ADİL – I c., s. 594. Qazmaq 2 – bişmiş qazanın, qabın və s.-nin ən sonuncu dibinə yapışmış bərk bişmiş hissəsi, qazılıb çıxarılan hissəsi – aş qazmağı, çörək qazmağı.

Qayqanaq – çalınıb və ya bətöv halda yağda bişirilmiş yumurtadan ibarət yemək /ADİL. I c., s.395/.

Belə ehtimal etmək olar ki, bu söz qaynamaq felinin kökü qay və – qanaq hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Qaysava – Füzuli, Salyan, Puşkin /indiki Biləsuvar/ rayonlarında qaysava, Qazax dialektində Qpysava // qeysəfa// qeysəvə, Tovuz şivəsində qəysəvə // qəsəvə, Şəmkir və başqa qərb şivələrində qeysəvə şəklində – I /qaysıdan/ bəzən qaysı və kişmişdən /yağda bişirilən xörəyin adı; 2. qaysı mürəbbəsi /Şəmkir/ mənalarında işlənir. – ADDL, s. 108. ADİL – I c., s. 401. Qaysava sözüne izahda məhəlli olması qeydi verilməmişdir. Yağda bişirilən /qovurulan/ qaysıdan ibarət bir yemək.

K.T.Ramazanov – ava şəkilçisinin etimologiyasından bəhs edərkən yazır: «Ava şəktlçisi hazırda istər ədəbi dilimizdə və

¹ М.Мяммядов. Диллярин гаршылыгы ялагяси. Йерван, 1986. с.25.

istərsə dialekt və şivələrimizdə olan qaysava, paxlava, baldava, balva, qorava, xəşilava, şirova, şoraba kimi bir sıra xörək //yemək adlarını bildiren sözlərdə özünü göstərir».¹ Vaxtilə məhsuldar olmuş hazırda isə qeyri məhsuldar olan – ava şəkilçisi barəsində daha sonra K.T.Ramazanov belə bir qənaətə gəlir:«...» qaysava, paxlava, baldava, balva, qorava, xəşilava, şirova, şoraba sözlərində müşahidə etdiyimiz ava / şirova sözündən –ova/ şəkilçisi vaxtilə türk dillərində xörək //yemək adı bildiren müstəqil mənalı leksik vahid olmaqla iva // uva şəklində – Divanü lüğət-it türk. Tercümesi. Ankara I, 1939, s. II/ şəklində bir növ xörəyin, yeməyin adını bildirmişdir»...» türk dillərinin qədim dövrlərində uva //uva sözü yalnız bir xörəyin adını bildirirdisə, zaman keçdikcə bir leksik vahid olaraq öz müstəqilliyini itirmiş, lakin mənasını özündə mühafizə etmək bir neçə sözə /qaysava, paxlava.../ qoşulub şəkilçiləşmiş – daşlaşmışdır».²

Qəlyə – Lobyə, balqabaq, badımcən və s.-dən bişirilən xörək mənası – etimoloji açılışı.

Qiymə – Bu sözün 2-ci mənası « xırda döyülmüş ətdən hazırlanmış xörək» - ADİL – I c., s. 497. İzahlı lüğətdə qiymə etmək ifadəsi də verilir. Mənası – qiymələmək, çox narın döymək /ADİL, I c.,s. 496/. Qiymə sözü ilə əlaqədar bir çox yemək adları da- mürəkkəb sözlər də var: qiyməbalıq, qiymə-qovurma, qiyməplov, qiyməxıngal, qiyməçığırtma, qiyməşabalıd.

Qurut- Ymru- yumru edilib qurudulmuş şor, süzmə. ADİL, I c., s.585. Qurudulmuş dəyirmişəkili süzmə /Qazax, Şahbuz, Ordubad/ - Ayran torbada süzülür, suyu gedir olur cırtıdan, cırtıdanı da gündə qurudub qurut əmələ gətirirlər /Ordubad/ - ADDL, 158. P.Aşırov qurutun türkmən dili dialektlərində « Akqurt, qurt, çekize qurt, qaraqurt» kimi növlərini göstərir: Akqğqurt çekizenin, bölək- bölək gđip gđip toqaldan

¹ К.Т.Рамазанов. Ава шякилчисинин етимолоэийасы. Азырб.ССР ЕА хябярляри. Иътимаи елмляр мерийасы, 1963, № 4, сящ. 99.

² К.Т.Рамазанов. Эюстярилян ясяри, с.99-100.

quradılmağı. Onun renkiak bolər. Ona qərə də remir qazık dmalekterde ona koplənq « akğoğurt» diyilyor. Qünbatarlı çarvalar ayrıanı qaynadıp çüyredilər, şonda qabın /qazanın/ düybində çoküpdiki xaltada süzüp qoölandırılmalı, sonra toqalap bölüp qurutmalı, olquraər ve qurt /yəni qurut- İ.M./ emele qelyər».¹ Bahaeddin Ögel də qurut barədə bəhs edərək göstərir ki, türk dili qaynaqlarında /qurumaq,qurutmaq kğkündəndir/ sözü «quru pendir» anlayışı ilə açıqlanmaqdadır. Daha sonra o yazır ki, qara qurut deyiminə Misir Məmlük türklərində də ravst gəlinir, Mahmud Kaşqarının «O, koyundan qurut elindi» cümləsindən də görünür ki, qurut daha çox qoyundan əldə edilirdi.²

Qurut barədə bu məlumatlardan da gördüyümüz kimi bu yemək bir çox türk xalqlarında qoyunçuluqla bağlı geniş yayılmış bir ağırtı məşsulunun adıdır.

Qutab – içərisinə döyülmüş ət, göyərti, qabaq və s. qoyularaq yağda qızardılan yarım dairəvi şəkilli xəmir bişmiş. Ət qutabı. Tərə qutabı. Qabaq qutabı /ADİL, I c., s.587/.

Daşma /aşp./ Düyünün suyu süzülmədən bişirilən plov; dəmyə. Daşma bişirmək /ADİL, II c., s.46/. Bu söz xörəyin bişmə prosesi nəzərə alınaraq daşma adlandırılmışdır. Su ilə bişən düyü qazanının ağız örtülü olduğundan su /buxar/ qazanının qırağından bayıra damcı-damcı tökülür. Daşma sözü də ehtimal ki, buradandır.

Dələmə Pendir halına keçmək üzrə olan süd, pendir üçün mayalanmış süd. Dələmə kimi- ağ və yumşaq /koppuş/. Dələmə kimi yumşaq. /ADİL, I c., s.61/.

Dişləmə çay « Dişləmək» dən f.is. Dişləmə çay – kiçik qənd parçası və ya şirni ilə içilən çay; acı çay. Çay içmə prosesinin gedişinə uyğun olaraq dişləmə çay / çay içərkən qənd, yaxud şirniyi dişləyib çay içilir/ adlanır /ADİL, II c., s. 119/.

¹ П.Ашыров. Эюстярилян ясяри, с.179.

² Бащаеддин Юзел. Эюстярилян ясяри, с.32-35.

Dolma. Tənək yarpağına, yaxud kələmə bükülmüş döyülmüş ətdən və düyüdən hazırlanan xörək. Yarpaq dolması. Kələm dolması. Ümumiyyətlə içi qiymə, düyü və s. ilə doldurulmuş tərəvəzdən hazırlanan xörək. Badımcan dolması /ADİL, II c., s.134/. Dolma I/ farş/ Radl. t.ş.I, s.723/. Dolma /osm. Kırım. T.I/. I/ Farş; badımcan dolması, baklajanka, panolennæ soljö./radl. t.III, ç.2, s.723/.

Bəllidir ki, bozbaş, bozartma, qovurma, dolma, kabab, piti, rlov, çığırtma, xəşil, şişlik və b. Azərbaycan xörəkləri tarixən qonşu qafqaz xalqlarının kulinariyasında da geniş yer tutmuş və bu gün də belədir. Onu da deyək ki, qonşuluğumuzda yaşayan xalqların da bəzi xörəkləri Azərbaycan xalqının mətbəxinə daxil olmuşdur. Əlbəttə, məlui həqiqətləri qəbul etmək, onları ürəkgenişliyi ilə göstərmək, özünə qapılmamaq, özünə heyran omamaq, pərəstiş etməmək elmin, tarixin yeganə vahid yoludur.

Yenə də V.V.Poxlyobkinin belə bir mülahizəsinə nəzər salaq: Əgər plov və şaşlıq barədə müəyyən mübahisələri həll etmək, onların mənşələrini tapmaq mümkündürsə, lakin Cənubi Qafqazda geniş yayılmış /tolma/, piti/. Piti/ putuk, çanaxi/, xaşi/ xaş/, kəta /qata, kətə, qada/ tabaka /tapaka/, bozbaş, borani, paxlava və bunlardan başqa bir sıra təkcə oxşar xörəklərin deyil, habelə tamamilə eyni cür səslənən müxtəlif xalnlardakı yemək adlarının mənsubluğunu müəyyənləşdirmək müşkül işdir. Bu şəraitdə, vəziyyətdə belə xörəklərin milli mənsubluğunu müəyyənləşdirməkdə nə onların adlarının fizioloji təhlili, nə də bu və ya digər xalq arasında həmin faktın yayılma dərəcəsi kömək edir, belə ki, bəllidir ki, hətta milli mətbəxi ifadə etmək üçün /təmsiletmək üçün/ kulinariya terminologiyası çox vaxt Cənubi Qafqaz xalqlarının özü tərəfindən də, həm bir- birindən, həm də vaxtilə bu əraziləri istila etmiş xalqlardan /ərazini xalqlar istila etmir, ordu və yaxud dövlətlər istila edir,- belə deyilsə daha dəqiq olardı- İ.M./ götürülmüşdür. Xüsusən də qonşular /Azərbaycan türkləri və gürcülər nəzərdə tutulur- İ.M./ erməni kulinariya terminologiyasını qəbul etmişlər. Ona görə ki,

ermənilərdə hələ qədim zamanlarda maddi mədəniyyətin inkişafı daha tez başa çatmış, həmçinin kulinariya sənəti formalaşmışdır, yeni və ən yeni dövrdə isə başqalarından daha tez- tez Cənubi Qafqazda, həmçinin elə Gürcüstan və Azərbaycanda karvansaraları, meyxanaları tikib işlədənlər, kirayəyə verənlər ermənilər olmuşlar, bu minvalla da erməni mətbəxi bütün Cənubi Qafqazda öz uğurlarını qazanmışdır».¹ Əlbəttə, biz qonşu olmayan xalqların bir-birinin kulinariya sənətindən istifadə etməsini, faydalanmasını, termin götürüb işlətməsini mümkün, təbii bir iş, hadisə, həqiqət hesab edirik. Bu şəxsizdir. Lakin bir cəhət də var ki, kimisə əsaslı, tutarlı dəlillər, inandırıcı faktlar, tarixi- iqtisadi, sosial, etnoqrafik amillər, gərəkliliklər olmadan fetişləşdirmək loğru deyil. Erməni və gürcü mətbəxində işlənən türk, Azərbaycan, eləcə də ərəb və fars, ümumən Şərq mənşəli yeməklərin Azərbaycan kulinariyasından keçməsi həqiqətini /Azərbaycan mətbəxi də Şərq mətbəxinin mütərəqqi ənənələrindən bol-bol faydalanmışdır/ heç vaxt inkar etmək, danmaq olmaz, bu ədalətsizlik olardı.

Birincisi, dolma, bozbaş, piti, basdırma, çığırtma, qovurma, şiləplov, paxlava, şəkərbura, bamiyə, alana və s. onlarca yemək adlarının dil mənsubiyyəti bunu sübut edir. Plovun bu gün müasir Azərbaycan kulinariyasında məşhur olan növlərini də burada xatırlatmağı lazım bildik: parça döşəmə plov, şüyüd plov, meyvə plov, toyuqplov, çığırtma plov, şaşəndaz plov, qiymə plov, xan döşəmə plov, səbzi qovurma plov, ov quşu ilə plov, ali müsəbə plov, şirin plov, lobya-çilov plov, fisincan plov, südlü plov, kükü plov, qiymə-qızartma plov kimi 17 növünün «Azərbaycan kulinariyası»na düşməsi hələ onun bütün növlərini əhatə etmir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bişirilən plov adlarını burada sadalamağa ehtiyac duymadıq. Orta Asiya mətbəxində də /xüsusən özbəklərdə/ plov /palav/ yeməyinin sühüm yer tutması da göstərir ki, türk xalqlarının yemək mədəniyyətində

¹ В.В.Похлюбкин. Эюстярилян ясяри, с.118-119.

yaxın, bəzən hətta eyni cəhətlər də çoxdur /özbək plovları haqda az sonra danışılır/.

Bir cəhəti də yaza salaq ki, türk xalqlarının məişətindən, mətbəxindən nəinki təkəcə Qafqaz xalqları deyil, habelə slavyan, german və b. dünya xalqları lazımi həyat üçün zəruri olan işeyləri götürmüş, məişətlərində də, kulinariyalarında da tarixən istifadə etmişlər, bu gün də istifadə edirlər /balıq, kördük, kumis, kabab, şaşlıq, halva, koshalva və b. onlarca sözləri xatırlamalı/.

İkincisi. Ermənistan və Gürcüstan /Biz müasir adları ilə veririk – Əvvəllər belə adlarla tanınan ərazi olmamışdır – Sovet dövründə bu adlarla respublika elan olmuşdur/. Orta əsrlərdə dövlət müstəqilliklərini itirdikdən sonra həmişə Azərbaycanla birgə dövlət hakimiyyətləri altında olublar /istər xilafətdən snoa, istər səlcuqlar, monqollar dövründə, istərsə də türk sülalələri Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə, Nadir şah və xanlıqlar dövründə, elə lap Rusiya imperiyasının işğalından sonra XIX əsrin birinci rübündən sonra Sovetləşməyə qədər/.

Üçüncüsü. Qafqazda türk faktorunun danılmazlığı, Azərbaycan türklərinin erməni və gürcülərdən sayca üstünlüyü, həm kompakt halında yaşaması, həm də qonşular yaşayan ərazilərdə yanaşı yaşamaları bunu təsdiq edir.

Bir faktı da deyək ki, Azərbaycan milli kulinariyasında, mətbəxində erməni və gürcü mənşəli xörəklər , eləcə də onların adlarına rast gəlmirik. /xaş, xingal, çoxexbili və s. kimi yeməklər ümumqafqaz mətbəxinə daxildir/. Əksinə, onlardakı sözləri biz filoloji təhlildən keçirib deyirik ki, bu sözlər /dolma/, qovurma, qızartma, çığırtma, bozbaş, basdırma və s./ Azərbaycan- türk mənşəlidir. Daha bunlar erməni və gürcü dillərində işlənirsə, həmin dillərə məxsusdur,- söyləmək elmi məntiqə sığışmır. Sadəcə bunları etiraf etmək heç bir qəbahət sayılmamalıdır. Məsələn, ingilislərin bifşteksini, bifstroqanını, fransızların kotletini, ukraynalıların borşunu, rusların şisini, moldavanların mamalıqasını ivə s. dünya etiraf edirsə, bunun nəyi pisdirdir, bu belədir. Daha azərbaycanlıların bozbaşını,

qovurmasını, çığirtmasını, dolmasını, pitisini və s. öz adlarına çıxmaq sadəcə fanatiklikdir. Bir həqiqət şəxsizdir ki, erməni və gürcü xalqları ölkələri ilə, eləcə də Qafqazda azərbaycanlılar vasitəsilə ünsiyyət yaratmış iqtisadi, mədəni, ticarət, təsərrüfat və b. əlaqələrdə olmuşlar, /orta əsrlərdə karvan yolları Azərbaycandan keçmişdir/. Bu qonşu xalqların taleləri bir-biri ilə sıxı surətdə bağlı olmuşdur. Erməni və gürcülərin azərbaycanlıların mətbəxindən faydalanmaları onların kulinariya mədəniyyətini zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Yeri gəlmişkən Ə.C.Əhmədovun aşağıdakı mülahizəsini xatırlamaq istərdik:...Bəzi tədqiqatçılar bu məlum həqiqəti /dolma, qovurma, bozartma, bozbaş, piti, çığirtma və b.xörəklərin Azərbaycan xalqına məxsusluğu həqiqəti nəzərdə tutulur – İ.M./ etiraf etmək əvəzinə heç bir elmi əsas olmadan dolmanın, bozbaşın, pitinin guya erməni, bozartmanın, çığirtmanın gürcü, şişliyin tatar və s. xörəkləri olduğunu iddia edirlər. Bunların yanlış fikir olduğunu müəyyən etmək üçünq çox da uzağa getmək lazım deyil. Kimə məlum deyil ki, xalqın tarixi, etnoqrafiyası hər şeydən əvvəl. Onun dilində yaşayır. Gəlin faktlara müraciət edək. «Dolma», «bozbaş» yaxud «piti» sözlərinin erməni dilində etimologiyasını axtaraq, eləcə də gürcü dilində «bozartma», «çığirtma» sözlərini arayaq. Cəhdin əbəs olduğu bəri başdan aydınlaşır. Bu ifadələr, bu adlar qədim Azərbaycan sözləridir. Bəziləri isə ərəb- fars dilindən keçərək ¹ çoxdan azərbaycanlaşmış və vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Fikrimizi «Əxtər» və «Dehxuda» adlı qədim və mötəbər lüğətlər də təsdiq edir.² Ə.C. Əhmədov konkret şəkildə hər bir sözün etimoloji təhlilini aparmasa da, ümumi şəkildə göstərilən xörək adlarının Azərbaycan milli kulinariyasına xas olmasını söyləməkdə haqlıdır. «Dolma» sözü barədə isə müəllifin konkret və şəxsiz mülahizəsi təqdirəlayiqdir: «Azərbaycanlıların qədim milli xörəyi olan dolmanın adı xalis

¹ Йягин ки, мцяллийф плов, щалва вя б. сюзляри нязрядя тутур.

² Я.Ъ.Ящмядов. Эюстярилян ясяри, сящ.б.

Azərbaycan sözündən – «doldurmaq» felindən götürülmüşdür. Yeni bükülü ət qiyməsi ilə doldurmaq. Sonralar dolmanın müxtəlif bükümlərindən hazırlanması onun bir çox çeşidinin yaranmasına səbəb olmuşdur». ¹ Müasir erməni dilində «dolma» sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlənir. «Müasir erməni dilinin izahlı lüğəti»ndə dolma sözü ilə yanaşı onun «dolmalığ» mənası da verilir: «Bu günlərdə arvadı dolma və küftə bişirmədiyinə görə Yoqun Nepses bəy arıqladı: « Dolmalığ» ət artıq onun evində idi. Erməni ədəbi dilində bu söz həm – dolma, həm də – tolma formasında yazılır. ²

Çörək də azərbaycanlıların yemək eynəsində mühüm yer tutur. Başlıcası onu buğda unundan bişirirlər, ancaq keçmişlərdə, xüsusən yüksək dağlıq yerlərdə arpa və darı çörəyi də yayılmışdı. Təndirdə, əsasən, çörək. Nadir hallarda isə lavaş bişirirdilər. Bütün Azərbaycan ərazisində 30- dan çox çörək növü bişirilirdi. İndi də kənd yerlərində ev çörəyinə üstünlük verirlər. ³ V.Əhmədova Azərbaycanda çörəkbişirmə sənətinin tarixi haqda söylədiyi mülahizələrdən birində göstərir ki, çörəkbişirmə probleminin etnoqrafik baxımdan araşdırılması maddi və mənəvi mədəniyyətin çoxəsrlik tarixi olan bir çox sahələrinin mənşəyini izləməyə, habelə ənənəvi mədəniyyətdən ayrılmayan neolit dövrü əhalisinin avtoxtonluğu haqda danışmağa imkan verir. ⁴ Azərbaycanın bir çox mahal və bölgələrində çörəyin müxtəlif rəngarəng çeşidləri bişirilir. Məsələn, Naxçıvan mahalında çırppa, nazik, qalın, tapı, köməc /dastana/, səngək çörəyi, kökə, fətir, somun, dəyirman fətiri /çoban fətiri/, kala fətir, sacarası /kömbə/, kətə, qulan, bəysumat.

¹ Я.Б.Ящмядов. Э.стярилян ясяри, сящ.б.

² Мясим Мяммядов. Диллярин гаршылыгы ялагяси /Азярбайъан вя ермяни дилляринин материаллары ясасында/. Йереван, 1986, с. 26-27.

³ Народы Кавказа. Ыыт., М., Издательство АН СССР, 1962, с.129.

⁴ Бах: А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане /историко-этнографическое исследование/. КД, 1987, с.159.

Naxçıvanda bişirilən nazik /bu dastana adı ilə də tanınır/ adlı çörəyin bu növü Orta Asiyada yaşayan bir çox türkdilli xalqlarda da məşhurdur.¹

Quba-Xaçmaz bölgəsində isə pənckəş, çörək, bozlamac, yağlı kal, şirin fətir, lavaş /yayma/, car çörək, xamralı çörək, xərək çörəyi, bəyim çörəyi /bayramlarda bişirilir- mərasim çörəyidir/, qoz çörəyi, badam çörəyi, kəsdi çörəyi, fəsəli, kömbə, cad /arpa, qarğıdalı və darı cadı/ çörək növləri, şor, suxarı, tıxma, kələm kömbəsi, kükü kimi müxtəlif qutablar bişirirlər.

Abşeron bölgəsində isə təndir çörəyi, bozlamac, bəyim çörəyi, süd çörəyi, fətir, fəsəli, yayma kimi çörək növləri bişirilir ki, bəziləri Quba- Xaçmaz bölgəsindəki çörəklərə uyğundur. Şirin bişmişlər sırasında isə şorqoğplı, şəkərbura, paxlava əsas yer tutur.

Gəncə-Qazax bölgələrində keçmişdə fətir, fəsəli, yuxa, kökə, cad, kətə və xamralını sacda bişirərdilər. Burada həcının südlü çörək, şirin çörək, təndir çörəyi /qalın da deyirlər/: nazik, fırın, kömbə, qatlama, səngək çörəyi, Qarabağ bölgəsində isə qalınca, çapırtma, yuxa xamralı /acıtma/, təndir çörəyi, fəsəli, fətir, südlü çörək, sacarası, kömbə, küllü kömbə, cad və müxtəlif şirniyyat növləri bişirirlər. Göründüyü kimi, Qazax- Gəncə bölgələrindəki bir çox çörəklər bunlarla eyni cürdür.

Talış zonasında düyü və balıq yeməklərinə daha çox üstünlük verildiyindən burada çörəyin növləri bir o qədər də çox deyil: təndir çörəyi, külçə², fətir, şor çörəyi, nazik, zirək, bamiyə, bişi.

Şirvan bölgəsi də özünə məxsus çörək növləri ilə məşhurdur: təndir çörəyi, bozlamac, fətir, lavaş, kömbə, fəsəli, qatlama. Bu mahal daha çox rəngarəng şirniyyat

¹ Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М.,1966, с.134.

² Кцлъя адлы чюрякляр Орта Асийада да мяшщурдур. Бах: Таджикки Каратекина И Дарваза. Душанбе, 1970, ч.2, с.232.

növləri ilə, qutablarla, undan bişirilən məmulatlarla məşhurdur; şəkərbura, şəkərçörəyi, paxlava, şorqoğalı, öeyim çörəyi, müxtəlif növ qutablar və s.

Şəki – Zaqatala bölgəsinin də Azərbaycan çörəkbişirmə sənətində öz mövqeyi, dəstixətti görünür: təndir çörəyi, lavaş, acıtmalı külçə, yağlıçörək, şorçörəyi təndirdə bişirilir.

Yanama, yuxa, fəsəli, qutab, xam, cızdağlı çörək isə sacda bişirilir. Şirniyyat, konditer məmulatı kimi isə qatlama /bişi/ naqqaş çörəyi, yumurta çörəyi, paxlava, əiştə paxlava, Şəki halvası, ovma və çay çörəyinə üstünlük verilir.

Hazırda Azərbaycan kulinariyası sənətində bütün çörəkbişirmə zavodlarında, şirniyyat sexlərində, tıxma, Qarabağ kətəsi, şorqoğal, külçə, paxlava /Bakı paxlavası/, şəkərçörəyi, şəkərbura və bamiyə geniş çkşiddə bişirilir.

M.Ə.Məmmədov, Təbriz dialektini tədqiq edərkən orada bişirilən bir çox çörək növlərinin də adlarını göstərmişdir: lavaş, ev lavaşı, somi, taftan, fətir, ev çörəyi, nəzix, şirin çörək, səngəx, təndir çörəyi, üöüə, üömbə, xamralı çörək, məkəcadı /qarğıdalı unundan/ arpa cadı, fəsəlli, naxıtcı¹. Əlbəttə, bunlardan bəzisi /nəzix, səngək, xamralı çörək/ Naxçıvan bölgəsindəki çörəklərə uyğun gəlsə də, özlərinə məxsus olanları da var.

Azərbaycan milli mətbəxinin başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə /müxtəlif ərazilərdə yaşamalarından asılı olmayaraq/ yaxınlığını da fakt kimi göstərməliyik. Belə ki, türk, türkmən, azərbaycanlı, özbək, tatar və b. xalqların kulinariyasında oxşar və bəzən eyni olan cəhətlər də az deyil. Bu məsələdə də bir çox xalqların mətbəxləri barədə fikir söyləyən V.V.Poxlyobkinin mülahizələrini yada salmaq istərdik: «Dil və hətta etnik yaxınlıq bəzi hallarda xalqın bu və ya digər kulinariya istiqamətini seçməkdə həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Bu zaman təbii və tarixi amillər, şərtlər daha böyük rol oynayır. Qonşu xalqların da təsiri az əhəmiyyətli deyil. Belə ki,

¹ M.A.Мамедов. Тебризский диалект азербайджанского языка. КД., Б.,1989, с. 165.

məsələn, tatarlar, azərbaycanlılar və yaqutlar türkdilli xalqlar qrupuna aid olsalar da, ancaq onların milli mətbəxləri müxtəlifdir. Tatar mətbəxi öz texnologiyasına və çeşidinə görə fəvqəladə dərəcədə özbək yeməklərinə, qismən də Qazax mətbəxinə yaxındır, oxşardır. Ona görə ki, onlarda kök-mənbə ümumidir, birdir. Qızıl Orda mətbəxidir. Azərbaycan mətbəxi isə texnologiyasına görə güclü İran təsirinə məruz qalmış /xörək adlarımızın milli tərkibi, adları, əsasən, türkmənşəli olduğundan bu fikir kökündən yaşlıdır –İ.M./, qida xammalının çeşidinə görə isə başqa Cənubi Qafqaz mətbəxlərinə yaxınlaşır. Yaqut mətbəxinə gəlicə ərzaq xammalına görə o, Uzaq Şimal xalqlarının mətbəxlərinə, qismən isə rus və buryat mətbəxinə, texnologiya cəhətdən isə monqol kulinariya istiqamətinə yaxındır.

Tatar – özbək mətbəxini çörəyin hazırlanmasındakı ümumi prinsipdir /şirin qoğal, şirin çörək/, ətin emalı, qoyun ətindən istifadə, şurpa tipli supların olması /şurva, çurpa/, ətli xəmir xörəklərə böyük əhəmiyyət verilməsi, oxşar ağartı məhsulları /qatıq, ayran, kəsmikli pendirlər/ Şimali Qafqaz mətbəxi ilə yaxınlaşdırır, qohumlaşdırır. Həmçinin düşbərə, gürzə, buğlama, şaşlıq /kabab/, duza qoyulmuş pendir, qida məmulatlarının komponenti kimi ədviyyatdan istifadə, bütün konditer məmulatları –halvalar, şərbətlər, paxlavalər ilə Cənubi Qafqaz, xüsusən Azərbaycan mətbəxinə oxşardır»¹. Türk xalqlarının mətbəxləri arasındakı oxşarlığı /bəzən də eyniliyi/ göstərmək mənasında V.V.Poxlyobkinin mülahizələri məqbul hesab edilsə də, yenə də Azərbaycan milli mətbəxinin müstəqilliyinə, orijinallığına onun bəzi iddiaları kölgə salır. Sual olunur, bəs Azərbaycan kulinariyasının öz səciyyəvi, milli özgünlüyü nədir?

Cənubi Qafqaz xalqları ilə qonşuluqda yaşamaqdan söhbət gedirsə, hər üç xalq eyni bir təbii-geqrafı mühidə, iqtisadi şəraitdə yaşayır. İran təsirinə /özü də güclü İran təsiri/ gəlicə isə Azərbaycan zorla Rusiya tərkibinə daxil edilənə

¹ В.В.Похлюбкин. Эюстярилян ясяри, с. 274-275.

qədər – XIX əsrin birinci rübünə qədər Azərbaycan İrən adlanan bir tarixi-coğrafi, hərbi-siyasi bütövün, dövlətin inzibati ərazi vahidi olub və bir çox Azərbaycan- türk mənşəli, sülalələrin- Qaraqoyunlular, ağqoyunlular və Səfəvilərin idarə etdiyi dövlətin- padşahlığın hakimiyyəti altında, özü də İrən ərazisində mövcud olub /sonradan 1828-ci ildən Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan hissələrinə parçalanıb/. Rus imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilənə qədər təxminən V-VI artıq bir dövrdə türkdilli dövlət ola-ola hansı güclü İrən-fars təsirindən söhbət gedə bilər. Ya V.V.Poxlyobkin bu tarixi həqiqətlərə biganədir, ya da onun Azərbaycan dövlətçiliyi, Azərbaycan tarixinin orta əsrləri barədə məlumatı olduqca səhiddir.

Azərbaycan kulinariyasının başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə oxşarlığı, yaxınlığı bəzi müqayisələr aparmaqla söyləmək olar. Karim Maxmudovun, «Uzbek taomları» adlı kitabda özbək yeməkləri 1 /Salatlar,2/ Yaxna ovkatlar, 3/ Suyuk oşlar, 4/ Kuyuk ovkatlar, 5/ Xamir maxsulotları, 6/ Sut matsulotları tərifləşniq xonaki usullari. 7/ Şirinliklər və yaxna içimliklər bölmələri ilə şərh edilir.¹

«Suyuk oşlar» başlığı ilə verilən fəsilə 23 şurva növü, 12 oş/ aş/, «Kuyuk ovkatlar» fəsilində isə palovun /plovun/ 29 növü, kabobların 18 növü, kovurmanın 14 növü, dulmanın /dolmanın/ 10 növü göstərilir. Müqayisə məqsədi ilə biz ancaq plovların adlarını burada verməklə kifayətlənirik». Kovurma palov /Farqonava palov/, İvitma palov, Maiiz palov /Buxoroça palov/, Pusdumba palov, Kavatok palov /Tok oşi/, Sarimsok palov, Bedona palov, Sofaki palov /Samarkandça palov/, Ziğir eğli tuxum palov, Bexili palov, Oşkovok palov, Kuk quruç palov, Tuğrama palov, Kiima palov, Xorazmça palov /çalov/, Sarieqli palov, Moş palov, Tovuk palov, Tuntarma palov, Tui palov, Buğdoy palov, Kartoika palov, «Yanqilik» palovi. «Bir

¹ K.Махмудов. Узбек таомлары. Узбекистан ССР Давлат Нашриети. Тошкент, 1960, 240с.

quruç- bir quşt palov, Vermişel palov, Dulmali palov, Urikli /turşakli/ palov, Zarçava palov.¹

V.V.Radlovun lüğətində /bütün cildlərində/ «çıkırtma», «dokməc», «çorba», «töp», «açar», «əriştə», «töktoç», «yarma», «tsüts –bura», «sabuni», « salmalaş», «salma», «şuş bura», «şöşbər», palau // lovğ// pilav, çık /bulğon/, «çızık», çıçq, çıçiq, çilau / düyü xörəyi/, çičik /quyruq/, dügü, çobra, çupra /pelğmeni/, çüpra, tipsi, tünkürmə, tutmaç, sokum, iritnik /balıq piroqu/, irtmək /süd və kumısdan xörək/, üyür /sıyıq/, tilim /dilim/, çarba /krupa/, dulmül /poluzreliy xlebğ çibərək, çörək, çörəkçi, kaur kquyruq, kaspə /əriştə növü/, kurş /kişmiş/, kimaç- doğranmış ət, kort-pendirə. Kılaç – ağ çörək, katıx, kakmaç, kahi-pirojna növü, soyut-soyutma ət, somsa-soyutma ət xörəyi, sobalak /k.ç./ şirin xəmir çörəyi, uzun şəkili /silindrşəkili/ atmək / çörək/ // əkmək/, /utpok// otpok, əkmək// itpək/, /ippək// İpi- çörək və s.-yə rast gəlirik.

Yemək adları ilə bağlı işlənən atalar sözləri və başqa deyimlər:

* * *

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yemək adları ilə bağlı bir çox atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr, tapmacalar işlənir ki, bunlardan bir qismini burada verməyi məqsədəuyğun hesab edirik: Ayran: Ayran ağdır – nehrə içində, kişmiş qaradır mərdlər cibində.Ayran ağdır – divar dibində, kişmiş qaradır bəylər cibində: Ağ ayran kollar dibində, qara kişmiş bəylər cibində; Ayran ver ayransıza, Qalmaz bu dövrən sizə; Vaxt olar ayran olar verməzlər ayran sizə; Ayran içər, taxıl biçər; Ayran içməyə gəlmisən, yoxsa ara açmağa?! Ayrana getməyə utanmır, Sərnici dalında gizlədir; Ayrana gəl, şora gəl, Cəhənnəmə, gora gəl! Ayranı dağılmış qarıya dönüb /tökülmüş variantı da geniş işlənir/. Ayranı yox içməyə, Körpü axtarır keçməyə. «Ayranım turşdur» deyən tapılmaz /heç kəs öz ayranına turş deməz/; Ayranındır, şorundur, İndi növbət

¹ К.Махмудов. Эюстярйлян ясяри, с.83-102.

korundur; Al ceviz, sat ceviz Çaxçuxu qalsın sənə; Yazda ayransız olma, qışda yorğansız; Yayda ayran tapmayan, qışda yorğan tapmaz.

Aş: Aşın sıyıqlığı dənin azlığındandır; Harda aş, orada baş; Ax aşım, ağrımaz başım; Ağzım yandı, barı aşım aş olaydı; Ağzıma aş, qarnıma – daş!; Ağız yandıran aş qışıq tanıyar; Şirin aşına zəhər qatma; Cavanlıqda daş daşı, qocalıqda ye aş; Qazanına görə qaynat aş; Nə tökərsən aşına, o da çıxar qışıqına. Yazda başı bişənin qışda aş bişər.

Məcəzi mənəli bir çox feli birləşmələr də işlənir:

Aş bişirmək /məc./- tələ qurmaq; Aş bişmək – işi bitmək, bədbəxtliyə düşmək; Aşına su qatmaq – işini korlamaq, işinə pər qatmaq, işi baş tutmağa qoymamaq, əngəl törətmək; aşının –suyunu vermək – cəzalandırmaq, bərk danlamaq; Az /acıq/ aşın duzu deyil – çox hiyləgər, bic, araqarışdıran adam haqqında; Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da –Əli hər şeydən çıxmaq, avara qalmaq /ADİL, lc., 164/.

Bal: Bal verən çiçəyi arı tanıyır; Bal dedim, bəlaya düşdüm; Bal tutan ibarmaq yalar; Bal tutanın arısı Şamdan gələr.

Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadı,
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.

Balı da sənin, bəlası da; Balı dibindən, yağı üzündən; Balı əli uzun olan yeməz, ismət olan yeyər; Balı olana doşabsatmazlar; Balın yoxdur, bal kimi dilin olsun; Balını ye, arısını soruşma; Balsız şanda arı durmaz; Balçı qızı – daha şirin; Balçının var bal taşı, odunçunun baltası; Bala baldan şirindir. Sözüünü balla kəsim; Çanağında bal olsun, arısı gələr Bağdaddan.

Bozlamac: Bozlamac – bir qarnım tox, bir qarnım ac.

Qovurca: Qovurğa qarın doyurmaz; siçan olmamış qovurğa yeyir.

Qovut: Ağzına qovut verən yoxdur – əhəmiyyət verən yoxdur, qulaq asan yoxdur /ADİL, lc., 535/.

Quymaq: İşin bəd gətirəndə quymaq diş tökər.

Dolma: Dadanmısan yağlı dolmaya, o da bir gün olmaya.

Qoyun eti: - boyun eti- bozbaş – təmiz xörək /danışıqdan/.

Küt: Tələsənin kündəsi küt gedər;

Kabab: Şərab, kabab –hay! Hesab, kitab- vay, vay!

Plov: Göllünün plounan və Gələsərin aşınnan qaldıx. Yayın tör- töküntüsü qışın aş dadıdır, /M.Məmmədov. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. ND, B., 1989/; Şahla plov yemirəm kİ, bığım yağa batar; Aləmi plov tutsa, ala qarğa xörəyini bilər; Allaha da özünü plov yeyən kimi tanıtırdır;

Fətir: Fətir, məni mənzilə yetir.

Xəmir, Xəmiraşı: Xəmir tez gələndə, arvad deyər:- Ərim məni çox istəyir; Xəmiracı olma; Xəmiri yüngüldür; Xəmiri bir yerdə yoğrulubdur /ər- arvad haqda/; Xəmiraşı – bəylərin aşı, umac onun yoldaşı.

Xəşil: Xəşil bişirmək bilmir, aşbazlıq iddiası edir.

Xörək: Xörəyin dadı ağızdadır; Xörəyi doyunca yemə, gözün dalınca qalsın; Xörəyin yaxşısı- hazır olanıdır.

Halva: Halva- halva deməklə ağız şirin olmaz; Halvanı yeyib, eşşəyi minib; halva xor malladır; Halvaçı qızı daha şirin!

Şilə: Şilə ilə yığılan ev, plov bişir qoy dağılsın.

Şorba: Ucuz ətin şorbası olmaz.

Ağzına yoğurt sürtdülər; Ağzından süd iyi gəlir; Ağzının dadını nə bilir kişi, Cibə tökərlər ki, qara kişmiş; Qara kişmiş bəylər cibində, Ağ ayran kollar dibində; Ağzının xörəyi deyil; Ağacavad qırdı bizi, vermədi cad, qırdı bizi; Ağzı çörəyə çatan yerdə canımı Əzrail aldı; Ağa toxdur, Nökərə bir çörək yoxdur; Abır harda, çörək harda; Adamın öz yavan çörəyi özgəsinin plovundan yaxşıdır; Az var, az ye, çox varsa- çox; Çox aşın duzu deyil; Az- az ye; həmişə ye; Az danış, az ye, çox varsa- çox; Az danış, az ye, az yat, çox çalış; Az ye, öz çörəyini ye; Az yeyər- arıqlar, çox yeyər –zarıldar; Az yeyərəm- görmərəm həkim, düz dolannam – görmərəm hakimi; Az yeyir – kəsür,

çox yeyir –qusur; Azançı çəkər soyuğu, molla yeyər toyuğu; adamın təkndədə də çöreyi tək olmasın; adam özünə bir çörək ağacı tapmalıdır; ay qonaq, olaydı yağ, bişirəydim qayqanaq, vay tava dərdi! Yavan ətir şorbasi olmaz; Yavan ətir şorbasi da yavan olar; Yağ acı olanda, plov da acə olar; Yağ da yesə dirilməz; Bal da yesə dirilməz; Yağ içində böyrək kimi üzür; Yağ içində üzür, çim yağdır; Yağ tapsa, başına yaxar; Yağ tapmısan?- Çək başına!; Yağ yağ ilə qovuşar, yarmalar yavan qalar. Yağ yaxşı yağdır, hayıf ki, it dərisindədir; Yağ ye ki, yaxada gəz; Yağı yağ üstündən tökür, yarmanı yavan qoyur; Yağı od əridir, qarı gün; yağın şorunu çıxardır, sözün şəkərini; Yağla yağlayır, dağlayır /Sarı yağla yağlayır, sarımsaqla dağlayır/; Sarı yağdan tük çəkir; Yağ gətirin yağlamağa, Dəsmal gətirin bağlamağa /folklordan/; Yağla yovşan da yeyilər; Yağla yarma qovuşar, arada soğan büzüşər;

Tapmaca kimi işlənən yemək adlarına da təsadüf edilir:

Ay nənə, bizə yağ göndər,

İnekləri sağ, göndər.

Çalxalanmamış nəhrədən

Ərinməmiş yağ göndər.

/Bal/

Şirin olur, bal deyil

Yağ kimidir, yağ deyil.

Rəngi ağdır, qar deyil.

/Qaymaq/

Atılıb düşər,

Duzsuz, susuz.

Qırmızı bişər.

/Qovurğa/

Yük altda qanlı çanaq.

/Doşab/

Atdım yamaca,

Düşdü umaca

Yayda tez donar

Qışda açılar.

/Duz/

Ala allandı,
Başı çullandı.
Qaşığa mindi,
Qıçı sallandı.

/Əriştə/

Atlar, ay atlar,
Havada otlar,
O hansı quşdur
Beldən yumurtlar.

/Nehrədə yağ/

O nədir ki, özü ağ, balası sarı?

/Süd və yağ/

Bir bardaqla iki rəng su.

/Yumurtanın ağı və sarısı/

Əmrdən, ay əmrdən,
Gündü keçən ömürdən,
Yemişlərdən hansıdır
Özəyi var dəmirdən?

/Kabab/

Süd nədir, süzgəc nədir,
Süzdüm süzgəcdən nədir?
Dünən sağdım bişirdim,
Süd olmadı, bəs nədir?

/Kəsmik/

Qatbaqat döşək,
Arası köşək,
Üstündə badam,
Gətirin eşək.

/Paxlava/

Xırdaca daşlar
Qoyundan başlar,
Küpə içində,
Ağzımı yaşlar.

/Piti/

Ağca təpə,

Başı küpə,
Nə küpədi,
Nə də təpə.

/Plov/

Çəməndən gəlmiş,
Ağca fərələr,
Nimçədə otlar
Başında od var.

/Plov/

Ağca qoyundan,
Qara süd sağdım.

/Tut doşabı/

Tap tapmaca,
Gil yapmaca.
Deşiklədim,
Atdım saca.

/Fəsəli/

Çıxar tavaya
Çığırar havaya.

/Cızbız/

Geyim adları

Əvvəllər qədim insanlar geyimdən ancaq təbiətdən, onun şaxtasından, qızmarından, istisindən- soyuğundan, küləyindən, boranından, tufanından, leysanından və s. qorunmaq məqsədilə istifadə ediblər. Biz istərdik ki, daha çox elimizin- ulusumuzun adət-ənənəsi, onun mənliyi, xarakteri, məişəti, ümumən onu səciyyələndirən geyim- gecim adları ilə, rəmzi mənada ellərimizi təqdim edən uzun- uzaq yüzillərimizdə, etiqad və inamlarımızda qorunub saxlanan geyim –paltar adları haqda nisbətən geniş bəhs edək.¹

¹ Б.Р.Мяммядованын «Азърбайъан дилиндя эейим адлары» мювзусунда намизядлик диссертасийасы йазмасыны /рус дилиндя, Багы, 1991, 145 сящ./
вя бящс едяъяйимиз башга этнографик тематик группарын чохлаьуну

Azərbaycanın milli geyimləri uzun sürən və çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş olan xalq maddi və mənəvi mədəniyyətinin nəticəsidir. Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyimlər, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Geyimlər etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynamaqla xalqın həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən və həm də coğrafi şəraitdən asılıdır. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyim və onun bəzəklərində və həm də bədii tikmə, toxuma və toxuculuqda özünü büruzə verir.¹

Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün əvvəllərinə aid /miladdan öncə III minillik/ tuncdan hazırlanmış iynə və biz tapılmışdır. Bu tapıntılar sübut edir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri özlərinə paltar tikməyi bacarırdılar. Kültəpədən və Mingəçevirdən /Miladdan öncə II minillik/ tapılmış gildən kiçik heykəllər və Mingəçevirdən tapılmış miladdan öncə V əsrə aid möhür- barmaqciqlər o dövrün geyimləri haqqında müəyyən təsvür yaratmağa imkan verir.

Eramızın V-VI əsrlərinə aid olan Mingəçevir katakombası qəbirlərindən isə müxtəlif ipək parçalardan tikilmiş geyimlərin qalıqları tapılmışdır. Miladdan öncə III-IV əsrlərə aid qızıl və gildən ayaqqabı formasında qayrılmış qabların tapılması azərbaycanlıların hələ çox qədim zamaanlardan yüksək maddi mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edən əsaslı dəlillərdəndir.

нязяря алыб биз бу бюлмядя ян цуми, съябийяви ыящятляря тохунмагла кифайятляняъяйик.

¹ Азярбайъан милли эейимляри. Албому тяртиб едянляр вя мятнин мцяллифляри: М.И.Атакишийев, М.Я.Ъябрайылова, В.М.Исламова. М., «Искусство» нящрийяты, 1072, с.5.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində geyim adları dilin ən qədim leksik vahidləri kimi məxsusi yer tutur. Lakin bu adlar bütünlüklə nə izahlı, nə ikidilli lüğətlərdə, nə də etnoqrafiya terminləri lüğətində də əhatə edilmiş, bu tematik qrupa aid söz və söz birləşmələri tamamilə toplanmamışdır. B.R.Məmmədovanın «Azərbaycan dilində geyim adları» /rus dilində/ adlı namizədlik dissertasiyası bu sahədə atılan qiymətli addımdır. Əlbəttə, onu da göstərməyi lazım bilir ki, bir namizədlik dissertasiyası həcmində bu mövzunu bütün aspektlərdə təsviri, müqayisəli- tarixi, tarixi-etimoloji səpgidə araşdırmaq mümkün deyil. Yəni biz də bu sahəni tam əhatə edə bilmərik, çünki etnoqrafik leksikanın bir çox səhələrinin hamısını geniş şəkildə tədqiq etmək /leksik materialları toplamaq, lüğət tərtib etmək, linqvistik tədqiqat aparmaq, onu da bura əlavə etmək ki, Azərbaycan etnoqrafiyası hələ bu günə qədər də öyrənilib toplanılıb çap edilməmişdir/. Biz geyimlə əlaqədar əksər söz və terminləri toplayıb, əsasən sinxron baxımdan bəhs etməyə çalışdıq. Bu gün Azərbaycan dilində işlənən /eləcə də tarixən ana dilimizdə, habelə başqa türk dillərində də təsadüf olunan – bunların çoxusu arxaikləşsə də/ bir çox geyim adları türk mənşəlidir: börk, papaq, don, dolaq, çuxa, köynək, kəpənək /yapıncı mənasında/, kalağay, kaftan, başmaq, çarıq, kürk, tuman, tuman-köynək, yaylıq, geyim, geyim- gecim, arxalıq, yapıncı, çəpkən, sırğa// tana, çarqat, çadra, çarşab, çust, kütə, qartı, eşmək.

V.İ.Aslanov maddi və mənəvi mədəniyyətimizə aid sözlərin orta əsrlərdə də başqa dillərə poeziya vasitəsi ilə keçməsi faktını göstərərək yazır: «Biz X-XI əsrlərə qədər türk dillərindən, o cümlədən bizim dilimizdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə xeyli söz keçdiyini bilirik. Bu sözlərin çoxu yemək, quş, heyvan, oyun, geyim və b. adlar bildiren sözlərdir. Biz hələ Firdovsidə bəkməz, qoç sözlərinin, çovqan amac, tutmac, qaptan /qaftan/, yasic, yelək, tacir kimi yüzlərlə sözlərin,- taş, - lax,- çı kimi sözdüzəldici şəkilçilərin çox

qədimlərdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə keçdiyini və işləndiyini bilirik».¹

Müəllif burada başqa sözlərlə yanaşı qaptan /qaftan/, yelək kimi geyim adlarını da nümunə çəkir.

«Narodı Kavkaza» etnoqrafik öçerkində göstərilir ki, Azərbaycan ərazisindəki təbii – coğrafi şəraitin olduqca müxtəlifliyi və rəngarəngliyindən, sosial- iqtisadi həyatın, mədəniyyətin inkişafından tarixən irəli gələn qeyri-müntəzəmlik geyimlərdə qədim ənənələrin özünəməxsus bənzərsizliyini daha çox qoruyub saxlamışdır. Geyimlərdə qədim ənənənin göz- lənilməsi ölkənin bu və ya digər bölgəsinin təsərrüfatca, mədəniyyətə inkişafını aydın dərəcədə əks etdirir, bu həm geyimlərin tiplərində, həm də onların adlarındakı varlıqların zənginliyi ilə səciyyələnir. Lakin Azərbaycanın feodal xanlıqlara parçalanması nəticəsində yaranmış lokal-məhəlli fərqlərə baxmayaraq bu ölkənin bütün mədəni əyalətlərində geyim adları- ümumi, əsas cəhətlərə malikdir ki, bu da Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış, yaranmış etnik birliyini təsdiq edir.² Yuxarıda qeyd etdik ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda uzun illərdən bəri davam edib gələn ənənəyə uyğun olaraq qadın və kişi geyimləri öz orijinallığını iühafizə etmişdir. Göbründüyü kim, bir çox başqa etnoqrafik keyfiyyətlər kimi, maddi mədəniyyətin bir növü kimi milli geyimlər də xalqı səciyyələndirən, fərqləndirən, milli cəhətdən sonrakı yüzillərə çatdıran vacib etnoqrafik faktlardır. Biz burada bir məsələyə də toxunmağı vacib sanırıq.

Hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda istehsal olunan 20-dən artıq parça ana yurdumuzdan başqa dünya ölkələrinə də ixrac olunurdu. Bu parçalar sırasında ipək-zər bəft, xara, qaymağı, xara, atlas, tafta, kəmxə, tirmə, qanovuz, mov və s.; yun-şal, mahud və s. pambıq-kiseyi, midqal, fay və s. fata, bez, qumaş, keci və b. parçaların adlarını çəkmək olar. Şübhə

¹ В.И.Асланов. ХЫЫ ясря гядярки Азярбайъан дили шаггында// Азярбайъан филолоэийасы мясяляляри. Бакы: Елм- 1983, с.80.

² Народы Кавказа /этнографические очерки/. М., 1962, с.121-122.

yoxdur ki, parça xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların naxışı və rəngləri həm bir xalqı başqasından ayırmağa və həm də eyni xalqın içərisində müxtəlif sinifi təbəqələrin nümayəndələrini fərqləndirməyə imkan verirdi.¹

XIX əsrdə artıq Azərbaycanda geniş yayılmış parça növlərinin başqa-başqa çeşidləri ilə də rastlaşırıq. Məsələn, qırmızı zərxara, tünd qırmızı rəngli atlas, bənövşəyi məxmər, moruq rəngli məxmər, dama-dama qaz-qaz, gülməxmər /güllü məxmər kimi də işlənir/, qara rəngli məxmər, ağ mahud, qara mahud, qırmızı mahud, tünd bənövşəyi qanovuz, qədək, çit, ağ nazik yun, pambıq parça və s. Bu dövr poeziyasında, xüsusən də «Aşiq Alı şerlərində» atlas», «ipək», «şal», «xara» və b. parça adlarına gözəllərin təsvirində gen-bol müraciət olunur /geyim adlarının, habelə başqa etnoqrafik söz qruplarının bədii ədəbiyyatda işlənməsindən dissertasiyanın III fəslində danışılacaqdır/.

Tarixdə belə hallar olmuşdur ki, bəzən dövlət başçıları əhalinin məişət məsələləri ilə bağlı, konkret desək, geyim və qiyafət sahəsində də inqilabi dəyişikliklər aparılmasını zəruri hesab etmişdir/ Rusiya imperiyası tarixində I Pyotrun islahatlarını yada salın/. Bugünkü Türkiyə respublikasının yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk vaxtilə Türkiyənin çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə ən qısa zamanda çata bilməsi üçün atatürkçülük adı ilə məşhur olan düşüncə sistemi yaratmışdır. Bu sistemdə ictimai inqilablar adı ilə tanınan qəbul edilmiş qanunlar da var: qadınların ictimai həyata cəlb edilməsi, onların vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarının kişilərlə bərabər tutulması, qiyafənin çağdaş şəkil alması, Məkkə və türbələrin bağlanması, soyadı haqqında qanunun qəbulu, bir sıra ləqəb və ünvanların ləğvi, beynəlxalq saat, təqvim və rəqəmlərin, ölçü vahidlərinin qəbulu, türk inqilabının ictimai sahədə müvəffəq olduğu başlıca çağdaş tədbirlərdir.² Atatürkün

¹ Народы Кавказа /этнографические очерки/. М., Искусство, 1972, с.6.

² Уткан Гоьатцрк. Ататцрк.Бакы: Елм- 1991, с.82-83.

özünün bu xüsusda söylədiklərini diqqətinizə çatdırırıq: «Elm və səhiyyə işlərində praktik olacağıq, hər baxımdan qəbul edilmiş mədəni qiyafət geyinəcəyik. Bu işdə heç bir tərəddüdə yol verilməyəcəkdir. Biz, mədəni insan olduğumuzu sübut etmək və göstərmək üçün, hər nə lazımsa həyata keçirməkdə əsla tərəddüd etməyəcəyik... Soruşuram:

Bizim qiyafətimiz millidirmi? Bizim qiyafətimiz mədənidirmi və beynəlxalq standartda uyğun gəlirmi? Sizə müraciət edirəm. Sözlərimə görə məni üzürlü hesab edir.

«Altı daraq, üstü yaraq» sözləri ilə ifadə oluna biləcək bir qiyafət nə millidir, nə də beynəlmiləl. O halda mən sizdən soruşuram: qiyafətsiz millət olarmı, arkadaşlar? Çox qiymətli bir cəvvhəri çamura batıraraq, dünyaya göstərməyin mənası varmı? Bu çamurun içindəki cəvhər – gizlidir, siz başa düşmürsünüz- demək doğrudurmu? Cəvhəri göstərə bilmək üçün təbiidir ki, çamuru atmaq lazımdır. Cəvhərin qorunması üçün bir qab düzəltmək lazımdırsa, onu qızıldan və ya platindən düzəltmək lazım gəlməzmi? Bu qədər aydın həqiqət qarşısında tərəddüd etmək düzgündürmü? Bizi tərəddüdə sövq edənlər varsa, onları axmaq və kütbeyin adlandırmaqda yenə tərəddüd edəcəyikmi?

Yoldaşlar, Turan qiyafətini axtarıb diriltməyin vaxtı deyildir. Mədəni və beynəlxalq qiyafət bizim üçün çox cəvherli, millətimiz üçün layiqli bir qiyafətdir. Onu geyəcəyik. Ayağında çəkmə, əynində şalvar, jilet, köynək, qalstuk və əlbəttə, bunların tamamlayıcısı kimi başda günlüklü baş örtüyü. Bunu açıq söyləmək istəyirəm: bu baş örtüsünün adı şapkadır. Sürtük kimi, bonjur kimi, smokinq kimi, frak kimi, əsl şapkamız. Buna münasib deyildir, deyənlər var. Onlara deyək ki, çox qafilsiniz: əgər yunan baş örtüsü olan fəsi geymək münasibdirsə, şapkanı geymək nə üçün münasib olmasın? Və yenə onları bütün millətə xatırlatmaq istəyirəm ki, Bizans keşişlərinin və yəhudi hahamlarının, xüsusi paltarları olan cübbəni nə vaxt, nə üçün və necə geydilər? Bütün boş və əsassız sözləri aradan qaldırmaq lazımdır. Papaq geyəkmi kimi sözlər mənasızdır. Papaq da geyəcəyik, Qərbin hər cür

sivilizasiya əsərlərini də alacağıq. Mədəni olmayan insanlar mədəni olanların ayaqları altında qalmağa məruzdur».¹

Türkiyə üçün Atatürkün inqilabi xidmətlərini zaman özü təsdiqlədi: o, həqiqətən də respublikanı ən sivilizasiyalı ölkələr sırasına çıxara bildi. Qaldı məişət, həyat tərzii məsələsinə gəlincə bu barədə biz o fikirdəyik ki, milli sahədə, etnoqrafik baxımdan Avropaya, Qərbə meyl bu gün də davam etməkdədir, bizcə, bunu tamamilə təqdir etmək mümkün deyil. Ktikan Qocatürk isə bu məsələyə öz münasibətini belə bildirir: «Çağdaş geyim-kecim mədəni olmağın ən təbii ifadəsidir. Buna görədir ki, Atatürk çağdaşlaşma atılımları içində papaq və qiyafət inkişafına böyük əhəmiyyət verdi. Bu o zamana qədər davam etdi ki, mövcud qiyafətimiz nə milli idi, nə də müasir tələblərə cavab verirdi.

Fəs, kalpak, külah, təkkə, sarıq kimi başlıqlarla yanaşı, cübbə, cəkət, şalvar, potu, pantolon /kalpak- dəri papaq, çal papaq, külah –konusvarı papaq; təkkə- araçqın; sarık-çalma, əmmamə; potur- büzməli, balağı dar şalvar; pantolon-don, qaftan, tuman; çəkət-çuxa /kimi hər cür qiyafət cəmiyyətimizə zəhiri görünüş baxımından qarmaqarışıq bir mənzərə verirdi. Halbuki fikrilə, varlığı ilə sivilizasiya dünyasına qovuşmağa qərar vermiş türk milləti bunu yaşayışı ilə, zahiri görünüşü ilə də sübut etməli idi».²

Geyim və parça adlarını mənşəcə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: I. Türk mənşəli sözlər.2. Alınma sözlər. a/ Ərəb və fars sözləri, b/ rus, Avropa və başqa dillərə məxsus sözlər.

I. Türk mənşəli sözlər: arxalıq, başmaq, börk, papaq, don, dolaq, ayaqqabı, yaylıq, kəpənək /yapıncı/, kaftan, geyim-kecim, yapıncı, eşmək, qırtı, kürk, kütə, sırğa// tana, üst-baş, çadra, çarqat, çarşab, çust və s.

¹ Ататүрк Кемал . Ататүркүн сүйлөв вө Дөсөёлөри.Ы-В., Түрк Инкилар тарихи Енститүцц Йайыны. 1945-1972. с.139-140. 223. Ситатлар Уткан Гөбатүркүн «Ататүрк» /Бакы: Елм-1991 210 с./ китабындан эютүрүлмүшдүр.

² Уткан Гөбатүрк. Ататүрк, с.83-84.

Geyim sözü ayrı-ayrı türk dillərində təxminən eyni səslənir: qaraç. –b. kiyim, qum, qiyim, qaz. Kiim, tat. Kiem, qırğ. Kiyim, türkm. Qeyim və s.

Müqayisə üçün bəzi ümumtürk geyim adlarının müxtəlif türk dillərində işlənən formalarını verək:

Üst-baş. Az. üst-baş, qaraç.-b. yüs-baş, noğ. üsti-bas, tat. os-baş, başq. o s-baş, özb. usst- boş.

Don. Don termini ilk öncə qədim türk dillərində ümumiyyətlə, paltar anlamını ifadə etmişdir /DTS, 574/ ton- paltar, geyim « Drevnetörkskiy slovarğ» da ton kedim qoşa sözü də verilir- paltar ton opraq, ton tolum, iç ton, kedim ton, qulaq ton ifadələri də var /DTS.574/. Türk, -don, qum.- ton, noğ.- ton, tat.- tun, yağ.- son /kürk/ qırğ.- ton «kürk». Ümumiyyətlə, «Üst paltarı» /əsasən kişi paltarı/, qaz.- ton.

Çəpkən. Başqa türk dillərində çəpkən formasında işlənir. Çəpkən sözünün etimologiyası bir o qədər də aydın deyil. H.Vamberi belə hesab edir ki, çəpkeni çapan jabınlak /alt./ dir.¹ İ. Otarova görə isə: çəpkən çəpkən çek «çəkmək», «vurmaq», «doğramaq, yarmaq» deməkdir.² İ.Otarov Xabiçevin qənaətini qəbul edir.³ Bizim fikrimizcə də çəpkən sözü –çek feli ilə bağlıdır.

V.V.Radlovun lüğətində də çəpkən sözü çoxmənalı söz kimi təqdim edilir; /çəpkən /çəkmen, çekpen/ «mahud», «plaş», «enli şalvar», «mahuddan kaftan», «astarlı paltar» /Radl.III, s.1956, 1995/.

Yaylıq. Üçkünc, ya dördkünc parçadan ibarət qədim baş örtüsü- yaylığını başına örtmək /ADİL- lıç., s.477/. Qadın baş örtüyü növlərinin ümumişlək adlarından birini bildiren yaylıq sözü də ümumtürk mənşəlidir və bir sıra türk dillərində də işlənir: türkm. Yaqlıq, uyğ. Yaqclıq, Krım –tat. yaqğılıqğ,

¹ Щ.Вамбери. Етимологическес Вюртербкьщ дер тирко-татарисесен Спраше. Зеипзиг, 1878, с.46.

² И.М.Отаров. Профессиональная лексика карачаево- балкарского языка.Нальчик, 1978, с.16.

³ Х.Хабичев. Карачаево- балкарское именное словообразование. Черкесск. 1971. с.217.

qaraç.- b.jaulukğ, qırq. Maylık, tat, yaulık, qaz. Maylıkğ, noq. Əvlik və s.¹

Yaylıq sözünün etimologiyası haqqında iki müxtəlif fikir var. Birincisi, M.Asamutdinova həmin sözün kökünü yap «örtmək, üstünə salmaq» sözü ilə bağlayır. R. Axmetyanovun mülahizəsincə yay sözünün kökü yaq, yağ, «piy» sözüdür.² V.Aslanov və Qukasyan da R.Axmetyanovun fikri ilə razılaşırlar. Göstərilən söz « tərlik» sözüne müvafiq olaraq yaranmışdır. Çox güman ki, qədim azərbaycanlılar yaylıqdan yalnız tər silmək üçün istifadə etmişlər. Tər isə yağlı olduğundan onu yağlaq adlandırmışlar. Bu söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan dili abidələrinə də təsadüf olunmuş, XVIII əsrdən sonra yaylıq formasında işlənməyə başlamışdır.³

B.R.Məmmədova da həmin sözdən bəhs edərkən R.Axmetyanov, V.Aslanov və V.Qukasyanın mülazizələrini qəbul edib onlarla razılaşıb.⁴

Bir cəhətə də nəzər salmaq yerinə düşərdi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində dəsmal sözü/ əl dəsmalı, cib dəsmalı, burun dəsmalı/ yaylıq sözünün burun yaylığı mənasını sıxışdırmışdır. Daha sonra. Yaylıq təkəcə əl, üz, burun, tər silmək üçün işlənməmişdir, ondan baş örtüyü kimi də istifadə olunmuş, indi də olunur. Həm də onu qadınlar qış fəslindən başqa vaxtlarda, xüsusən də yaz-yay aylarında başlarına örtürlər. Bizim fikrimizcə, həmin sözü yay-lıq yəni yayda başa örtülən örpək məzmununda açıqlamaq doğru olardı /Müqayisə et: arxa-lıq, diz-lik, döş-lük, önlük, can-lıq, baş-lıq və s./ Biz geniş mənada mövzumuzə aid olmadığını nəzərə alıb üst-baş, don, çəpkən, yaylıq kimi ümumtürk geyim adları barədə verdiyimiz izahlarla eifayətlənirik.

¹ И.Отаров. Профессиональная лексика. Карачаево-балгарского языка. Нальчик, 1978, с.35-36.

² Ситат И. Отаровун эюстярилян ясяриндян эятирилмишдир, с.36.

³ В.Гукасян, В.Асланов. Исследования ипо истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, 1986, с.169.

⁴ Б.Р.Мяммядова. Эюстярилян ясяри, с.82.

XIX əsrin sonlarına XX yüzilin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda bir çox müxtəlif rəngli bahalı parçalar /ipək, yun, şal və s./ toxunmuşdur. Onu da deyək ki, aşağıda adlarını çəkdiyimiz həmin parçaların böyük bir qismi müasir məişətimiz üçün köhnəlmişdir, az bir hissəsindən isə kənd yerlərində təsadüfdən təsadüfə istifadə olunur. İpək parçaları: zərxara, alxara, zər ələm, zərnədur, qanovuz, linkə qanovuz, sərtpoz qanovuz, çərtov qanovuz/ dorayı,tafta, şalatlaz, məxmər, kəmxə, gülməxmər, güllü məxmər, moruq rəngli məxmər, bənövşəyi məxmər, qara məxmər, mov, xara, atlas; pambıq parça adları: qlas, fay, midqal, ağ, fata, ağ qıraq, qədək, bez, hələbi, çadra, cuna, çit: yun parça adları: tirmə, misqalı tirmə, şal, incə yun parça, ağ nazik yun, mahud.

Bu gün xara, atlas, məxmər, çit, satin, şal, bez, cuna kimi parçalar /müasir dövrdə toxunan və idxal olunan parçalarla yanaşı/ yenə də xalqımızın məişətində üstün yer tutur.

XIX əsrin sonu- XX yüzilin əvvəllərində mətbuat və bədii ədəbiyyatdan bəllidir ki, bir sıra pambıq parçalar toxunduğu ölkənin, şəhərin, yaxud da fabrikin adı ilə adlandırılmış: «Firəng çiti», «rus çiti», «Tağıyev ağı», «Proxoro ağı» və s. /Habelə kələğayılar barədə də bu sözləri demək olar: Gəncə kələğayısı, Şamaxı kələğayısı, yaxud Şamaxı, Bsqal, Heratı kələğay, Hələbi kələğay/.

Uzun illərdən bəri davam edib gələn ənənəyə, habelə etnoqrafik təsnifata sadıq qalaraq biz geyim adlarını aşağıdakı bölgü əsasında diqqətinizə çatdırırıq: a/ qadın geyimləri, b/ kişi geyimləri, v/ bəzək adları.

Qadın geyimləri. 1. Qadın əyin geyimləri: köynək, üst köynəyi, can köynəyi, alt köynəyi, ət köynəyi, şəltə, cüt tuman, darbalaq, cütbalaq, arxalıq, küləcə, don, ləbbadə, tuman /10-12 taxtalı tuman/, üst tuman, çəpkən, kürdü, Xorasan, kürdü, Xorasan kürdü, baharı, çaxçur, nimtənə, küləcə, zivını, cübbə. 2.Qadın baş geyimləri: çutçu, təsək, dingə, çalma /məxmər və yaxud_qanovuzdan/, sərəndaz, naz-naz, bələlə, xarala, bənərə, alafa ərpəklər, bağdadı, yaşmaq, alınlıq, çadra, atlas çadra, çit çadra, rənginə görə qırmızı, ağ

ərpəklər, tor, rübənd, tül, qıyqac, araxçın, ləçək, yaylıq, cüna, tirmə, şal, çarqat, kəlağayı, hələbi, çarşab, şal, başlıq, şəddə.

3. Qadın ayaq geyimləri: qondara, məst, uzunboğaz çəkmə, başmaq, tumac başmaqlar, üzütikməli başmaq, tikməli başmaq, çust, corab, sağı başmaq.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində adətən zəngin, varlı ailələrin qadınları qanovuzdan, mov, darayı, xara və b. parçalardan paltar geyirdilər. Qadınlar adətən toy geyimlərini zərxara, atlpz, məxmər və b. müxtəlif ipək parçalardan tikdirirdilər. İndinin özündə də ipək parçadan öz mövqeyini qoruyub saxlayır. Cavan qız və gəlinlər toy paltarlarını ənənəvi olaraq moruq rəngli, tünd qırmızı rəngli, yaxud də çəhrayı rəngli parçalardan biçdirərdilər, yaşlı qadınlar isə toylarda tünd rəngli paltarlar geyirdilər.

B/ Kişi geyimləri. Kişi geyimləri də tarixən uzun bir inkişaf yolu keçmiş, milli keyfiyyətlərini saxlamışdır:

1/ Kişi üst geyimləri /ənənəvi əyin geyimləri/: köynək, arxalıq, don, çuxa, kürk, Ərdəbil kürkü, Xorasan kürüü, yapıncı, baharı, sərdarı, çərkəzi, çuxa, vəznəli çuxa, vəznəsiz çuxa, bir vəznəli çuxa, ikivəznəli çuxa, qurşaq, kəmə, gümüş kəmə, məndülə, dizlik, nifəli şalvar, şalvar, canlıq, əba.

2/ Baş geyimləri. Papaq, börk, təsək, araqçın, başlıq, sarıq, əmmamə, motal papaq, sürpapaq, şələpapaq, Buxara papaq, doqqa papaq, Xurmayı papaq, qələmi papaq /»şikari, «qacarı», «qoçu papağı»/.

3/ Ayaq geyimləri: çarıq /bağlı çarıq, əcəmi çarıq, kalmanı çarıq, şirvani çarıq, şirazi çarıq, qılıbüzmə çarıq, qarğa burun çarıq, kürdüvari çarıq/, ədük /KDQ, 108/ başmaq, ayaqqabı, uzunboğaz çəkmə, dolaq, patava, papiş, sarğı, dolaqlıq, patavalıq, sarıqlıq, corab, yun corab, məst, nəleyin, çust, ayaq şalı, şətəl, dübəndi, qondara, şiblit.

Ayaq geyimləri üçün materiallar: aşılanmış gön, xam gön, tumac, xrom, qara rəngli dəri, müşkü, köşə, çarığın köşəsi, köşəsindən yanmaq, köşə çəkdirmək.

Geyimin /paltarın/ ayrı-ayrı hissələrinin adları:

Q.Qaraqaşlı paltarın 9 hissəsini qeyd edir: dal/ kürək/, qol, qabaq /sinə/, əyindirlik /çiyindirlik/, yaxa, qolluq, biləzik /biləzik/, ətək, xişdək.¹ Göstərilən geyim hissələrindən başqa belbağı, cib, qurşaq, qayış, bilək, balaq, qolçaq, düymə, ilcək, döşlük, önlük, oyma, qarmaq, qoltuqaltıda paltarın hissələrinə aid edilir. Daha sonra əlcəkdən də geyim elementi kimi bçhs edilib: meşin əlcək, qadın əlcəyi, beşmarmaq əlcək, təkbarmaq əlcək, yun əlcək, dəri əlcək, tumac əlcək kimi növləri göstərilir.²

Azərbaycan ərazisində tərkibində geyim adları işlənən bir çox etnonim, toponim, etnotoponim və b. onomastik adlara da təsadüf edilir: qarapapq, Şişpapaqlar, Ağ köynək, Kəmərlı, Qaradolaq, Ağ şalvarlılar, Qaraşalvarlılar, Qarabörklü, Qaradonlu, Kəpənəkçi, Alaqurşaqlı.

Türk mənşəli rus soyadlarının yaranmasında geyim adları iştirak etmişdir: Başmakov, Epança, Epançin, Erlikov, Kaablukov, Kolpakov, Çarıkov, Kolçak, Konçak, Kurşakov, Çulkov, Şarapov.³

Qırmızı rəngli ipək parçalar al, ağ rəngli çit parçalar isə ağ /ağ rəngli müxtəlif parçalar da deyilmişdir/ adları ilə daha çox məşhurlaşmışdır. Danışıqda belə ifadəni tez- tez işlədirlər: filankəs al da geysə yaraşır, şal da.

Azərbaycan sənətkarlarının toxuduğu parçaların keyfiyyətli olması, onların estetik baxımdan qəlb oxşaması, zərifliyi, gözəlliyi xalq arasında bir çox metaforik məzmunlu adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əslində onların öz əsl adlarını bəlkə də xatırlatmaq çox çətin olardı. Bəzi parçalar rənginə, materialına görə metaforik adlarla məşhurdur: «Gendədur», «alışdım- yandım», «Qonşu bağı çatdasın», «Küçə mənə dar gəlir», «Gecə- gündüz», «hacı bəri bax»// *Наци мөнә бax»,*

¹ К.Каракашлы. Эюстярилян ясяри. С.128.

² Б.Р.Мяммядова. Эюстярилян ясяри, с.73, 93.

³ Бу барядя ятрафлы мялумат цццн бах: Н.А.Баскаков, «русские фамилии тюркского происхождения» /М., Изд.-во Наука, 1979/.

3. Alınma sözlərdən ibarət geyim adları. «Son dövrlərə qədər ərəb və fars dillərinin təsirini dah çox şişirdirdilər. Əgər bir tərəfdən türk dillərində, həmçinin digər tərəfdən ərəb və fars dillərində türk dilləri materiallarına əsasən izahı çətin olan leksik paralellər aşkara çıxarılmışdır ki, bunları da heç bir şübhə olmadan ərəb və fars alınmalarına aid edirdilər».¹ Bununla belə ana dilimizdə işlənən ərəb və fars mənşəli alınma geyim və parça adları da az deyil. İndi bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

a/ Ərəb və fars mənşəli sözlər: Ərəb mənşəli alınmalar: məxmər, zəncirə, cübbə, ləbbadə, əba, /abaaun – həmin mənədadır/ əmmamə, xirçə/ parça –bez, qumaş; paltar/, zünnar, atlaz/ ətləs/, niqab /üz örtüyü, yaşmaq/, şalatlaz /parça/.

Fars mənşəli alınmalar içərisində parça və geyim adları üstünlük təşkil edir: zərbəft, xara, qanovuz /lingə qanovuz, sətov qanovuz, çərtov qanovuz/, kəmxə, tirmə, midqal, külah, külahduz, şəbkülah, Şirazi/papaq/G, zər-ziba, zərxara, şalvar, piləkdduz/ baş örtüyü/, piraheñ /köynək/, pəlas /paltar/, nimtənə// mintənə /candonu/, dübəndi, şərf /şarf, papuş.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında külah /baş geyim/ fars alınmasına təsadüf edirik: Altmış ərəkəc dərindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyəñ, altı Hkəc dərindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyəñ,- qolı-budı xırance, uzunbaldırları incə, Qazanbəğün tayısı At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi /FZ, SƏ, KDQ, s. 49-59/.

Fransız dili mənşəli parça və geyim adları: batist, beret, bluza, bot, botinka, bukle, velür, /drap, məxmər və plüşün bəzi növlərinin adı/, drap, drapri, jaket, kaşne, kristalon, ğkostyum, krep, krepdeşin, krepjorjet, krepşifon, mundir, gipür, markizet, maroken, poplin, ponama, pike, sürtük, manto, palto, triko, trikotaj, trikotin, şifon, flanel, bandaj, korset. Kaşne.

¹ К.М.Мусаев. Лексикология тюркских языков, М., 1984. с.10.

Birinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus, II tərəfi fransızca olan geyim bildiren I növ təyini söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: ipək trikotaj, yun trikotaj, pambıq trikotaj.

İngilis dili mənşəli geyim və parça adları: velvet, disko, koverkot, sviter, cinsi, cemper, pijama, pencək /pidjak,- ing. Rea- jacket/, frenç.

Alman, latın, yunan, Holland, polyak, tibet və b. dillərə məxsus, əsasən, rus dili vasitəsilə alınan geyim adları da müşahidə olunur: qalstuk, büsthalter, kitel, diaqonal /parça adı/, gimnastyor /yun// rusca/, bayka, lama /palto/, kaşemir /kəşmir/, türban, səndəl/y./, furajka, kolqotki.

Rus mənşəli: bobrik /parça/, bosonojka, qaloş, kepka /əslı fransızca/, yubka /əslı fransızca/, yubka /əslı fransızca/, kofta, mayka, plaş, palto-plaş, trusı// tursik, tufli, şapka, şlyapa.

Plaş ismi ilə bir neçə söz birləşməsi də işlənir: dəri plaş, başlıqlı plaş, sırıqlı plaş,¹ plaş- çadır:

Bəzək adları. Yeri gəlmişkən bir tarixi- bədii həqiqəti də yada salmaq istərdik. Miladın ilk əsərlərində ərəbdilli poeziyada türk- Azərbaycan mənşəli bir çox sözlər, o cümlədən də məişət sözləri işlənmişdir. M.Mahmudov yazır ki, VI əsr şairi Meymun ibn Qeys Ə'sa öz yaradıcılığında bir çox əcnəbi sözlərlə yanaşı Azərbaycan sözü «yaraq» sözünü aşiqanə şerlərindən birində Misəm adlı gözəlin bəzəyini təsvir edərkən «yaraq» sözünü işlətməmiş, Əşanın divanına yazılan şərhdə o, «biləzik, qolbaq kimi izah olunmuş, həm də «enli, geniş qolbağ» mənası daşdığı göstərilmişdir. M.Mahmudov yaraq sözünün bu gün bəzək əşyası kimi mənasını saxlayan /onun silah, hazırlıq, dəstgah mərasim mənaları da var/ yeganə fakt kimi «düzəlib hər yarağı, qalıb saqqal- darağı» atalar sözündə qaldığı fikrini söyləyir.²

¹ Бах: Б.Р.Мяммядова. Эюстярилян ясяри, с.127.

² Щ.А.Ясэяров. Азярбайған дилиндя метал емалы иля баьлы пешя сянят сюзяри //»Азярбайған ЕА Хябярляри», сер. Ядябийят. Дил вя иньясянят, 1990, № 3, с.60 /Щ.А.Ясэяров. «Азярбайған дилиндя зярэрлик терминляри» адлы намизядлик вя «Азярбайған дилиндя мадди мядянийят лексикасы» мювзусунда докторлуг диссертасийалары йазыб мцдафия етмишдир. 2008.

Bəzək adları geyim adları tematik qrupuna daxildir. Əslində bəzək şeylərindən bəhs edərəkən əsasən zərgərlik məmulatlarının adlarını nəzər-diqqətimizə gətiririk. Bütövlükdə metal emalı ilə bağlı peşə0sənət leksikasına daxil olan zərgərlik məmulatlarının adlarını tədqiq etmək dilçiliyimizin terminologiya sahəsinə ən aktual problem olaraq qalır.

H.A.Əsgərov bu xüsusda bəhs edərək yazır: «Dilimizdə metal emalı ilə bağlı sözlərin araşdırılması onların leksik-tematik baxımdın təsnifinin verilməsini xüsusi zərurət kimi meydana çıxarır.¹ Bəzək adları geyimlərə aid olduğundan burada təkcə zərgərlik məmulatlarının adları haqda deyil, habelə geyimi tamamlayan başqa bəzək adlarından da /tikmələr, kəmərlər və s./ bəhs edilir.

Daşdıqları vəzifəyə, başqa sözlə, gəzdirilmə tərzinə görə bəzəklər: qulaq, baş, boyun, döş, bel, bilək və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif növə ayrılır. Bundan başqa libaslara bənd edilən bəzəklər də qadın zinətlərinə daxil idi.²

Qulaq bəzəkləri «dörddüymə», «qırxdüymə», «heydəri», «satıl sırğa», «minarə sırğa», «şarlı sırğa», «gilası sırğa», «badamı sırğa», «gənə sırğa» və s. adlarla tanınan müxtəlif tanalardan ibarət olmuşdur.³

Qadın zinətləri içərisində baş bəzəkləri də öxünəməxsus yer tutur: çutquqabağı, qarmaq, qızıl sancaq və tac. Müasir dövrdə isə abadok, daraq, biqudi, bijuteriya, bezdeluşka /bəzək-düzək/, nevidimka /nazik şpilka/, sancaq, kulon, küt /qızıl muncuq/ və s.

Ötən yüzillərdə varlı qadınlar kəhrəba, mirvari və yaxud «arpa» qızıldan düzəldilmiş qiymətli boyun bəzəkləri gəzdirmişlər. Təkcə onu deyək ki, Şirvan qadınları arasında

¹ Щ.А.Ясэров. Азырбайҗан дилиндя метал емалы иля баблы пешя- сянят сюзляри //»Азырбайҗан ЕА Хябярляри», сер. Ядыбийят, дил вя иньясянят, 1990, № 3, с. 60 /Щ.А.Ясэров. «Азырбайҗан дилиндя зярэярлик терминляри» адлы намизядлик диссертасийасы йазыр/.

² А.Н.Мустафайев. эюстярилян ясяри, с.96.

³ Йеня орада.

həmçinin çəçik, qarabatdaq, göl ¹ və s. kimi boğazaltılar geniş yayılmışdı.

Bilək və barmaq bəzəkləri də /üzüklər və qolbaqlar/ Azərbaycan qadınlarının geyimində əhəmiyyətli yer tutmuşdur və bu gün də öz mövqeyini saxlayır: zümrüd, almaz, yaqut, firuzə, brilyant qaşlı üzüklər, əqiq üzüklər, «Paxlava» qaşlı üzüklər. Qaşsız üzüklər içərisində «nişan üzüyü» xüsusmlə fərqlənir. Nişan üzüyü adaxlandıqdan sonra barmağa taxılırdı. Ənənəyə görə, nişan üzüyü sol əlin « gəlin bariəğine» taxılırdı. /İndi də bu adət davam etdirilir/. Dul qadınlar isə onu şəhadət barmağına dəyişdirirdilər.²

Bəzək adlarını aşağıdakı bölgülərə ayırmaq olar: I. Zərgərlikdə istifadə olunan material /qiymətli qaş-daş/ adları və başqa bəzək əşyalarının adları. a/ Azərbaycan mənşəli: qızıl, gümüş// altun, almaz, sümük, tunc, mis, sırğa, üzük, boyunbağı, qolbağı, cütqabağı, boğazaltı, bilərzik /... dilimizin inkişafının ilk dövrlərində II növ təyini söz birləşmələri quruluşca I növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənməmişdir. Müqayisə et: bilərzik – bilək üzük/³; alınlıq, aralıq, qızıl etəklilik, qızıl və ya gümüş qulplu pul, düymələr, Arpa, zincirə// zəncirə və s. b/ alınma sözlər: kəmərbənd, kəmə, kəmərcin, brilyant, zümrüd, yaqut, mirvari, firuzə, əqiq, həmail, boyunbənd, sinəbənd, imarət /Qadınların istifadə etdikləri bəzək şeylərinin dəstinə deyirlər/.

2. Geyim komplektinə daxil olan libasa bəndlənən bəzək /toxuma və hörmə bəzəklər, paltara vurulan tikmə naxışlardan bəzəklər, zərgərlik üsulu ilə hazırlanan zinətlər/ adları: *Bafta /enli və dar bafta/, çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə /təksərmə və qoşasərmə/, şəms, pürçüm, qotaz, pitik; bəxyələr: qoşa sarıq, əyrüm-üyrüm, dördiyənə, səkkiziyənə, qaysı qulpu, «toyuq ayağı, çalkeçir, doldurma, «araqçını*

¹ Р.Яфянедийев. Азәрбайҗанын бядии сяняткарлыгы. Бақы, 1966, с.30.

² А.Н.Мустафайев. Эюстярилян ясяри, с.98.

³ В.И.Асланов. Ономастик ващидлярин гядим лексик лайларыны юйрянмякдя йери// Азәрбайҗан ономастик проблемляри. ЫЫЫ, Бақы, 1990, с.290.

tikiş», «muncuqlu tikiş» /tikmə növləri/; «arpa», «midaxıl», «həbbabı», «böyrəyi qızıl», «qoza düymə», «pilək», etəklilik, pilək etəkliyi, əşrəfi etəklilik /köynək/, zəncirə qızıl sərmə. Aypara, Ayulduz, qarğa dırnağı, kəpənək, gül, günəş, qarmaq /başə bağlanan qızıl, gümüş və bürüncdən bəzək şeyi/ kəsmə, sarma, köbə, şahpəsənd, güləbət, qırac balax, «bacaqlı», muncuq, məlidə, müxtəlif çeşidli baftalar, qoza. Katibi, düymələr, gümüş kəmə, gümüş toqqası olan kəmərlər, sürmə, ənlilik-kirşan, xına, qurşaq, çaxma bəzəklər.

a/ Üzük adlarını xüsusi olaraq qeyd edək: *üzük, qaşlı üzük, qaşsız üzük, firuzə qaşlı üzük, brilyant qaşlı üzük, əqiq üzük /qırmızı və narıncı rəngli qiymətli daşdan, paxlava üzük, nişan üzüyü, əyrəmçə, qızıl üzük, altun üzük.*

b/ Tikmə adları: *Güləbət tikmə, muncuq tikmə, pilək tikmə, tikməli çəkmə, üzütikməli başmaq, basmanaxış tikmə, təkəlduz tikmə.*

Biz burada yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Bəllidir ki, toponimik adların yaranmasında etnonimlər, bədən üzvlərinin adları, geyim adlarının məcazlaşmış adları və b. leksik vahidlər də iştirak edir. Biz əyrəmçə adı ilə tanınan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində tarixən /Müq. Et. Əyrəmçədən keçər beli qızların –M.Alı/ və bu gün də işlənən /Salyan, İmişli dialektlərində, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində və b./ habelə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində /Əkrəmçə/ də təsadüf edilən üzük adı barədə bəzi cəhətlərə nəzər salmaq.

G.D.Ağayev XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda türkdilli tayfaların məskən salması haqqında etnotoponimik məlumatlardan bəhs edən məqaləsində ¹ Əyrəmçə toponimik adını- oronimini /bu adla həm dağ adı, həm də yaylaq adı var. Azərbaycan respublikasının Gədəbəy rayonu ərazisindədir. Nədənə G.D.Ağayev bu məlumatlar barədə susmuş, dağ adının

¹ Г.Д.Агаев. Данные этнонимии о расселении тюркоязычных племен в Азербайджане XY-XV вв// Этническая ономастика. М., Издво «Наука», 1984, с.143-150.

coğrafi yerini dəyişmişdir. Yəqin ki, Azərbaycan etnotoponimiyası kimi çətin və məsuliyyətli, taixi bir mövzunu tədqiq etməyi öz öhdəsinə götürmüş bir tədqiqatçının bunları bilməməsi ağla sığan iş deyil/ təhrif edərək Ayrumça şəklində vermiş, Ə.U.Ələkbərovun «Uayrumov»,¹

V.P.Kobiçevin «Ayrumı»² adlı əsərinə əsaslanaraq ayrımların³ etnik cəhətdən mənşəyini ermənilərlə əlaqələndirmişlər /əsl həqiqətdə is ayrımların Əyrəmçə- «Ayrumça» sözü arasında heç bir əlaqə yoxdur/. Əslində isə Əyrəmçə /Əgrəmçə/ üzük adından metaforik köçürmə nəticəsində milli zəmində yaranmış türkmənşəli oronimdir.

G.D.Ağayev A.Ələkbərovun və V.P.Kobiçevin elmi cəhətdən inandırıcı və tarixi coğrafi həqiqətlərə uyğun olmayan fərziyyə mülahizələrinə Şahdağ, Murovdağ və Zəngəzur sıra dağlarının qovuşuğunda yerləşən Urumbazar yaşayış məskəninin, Urumbazarçay çay adının, Sevandan /Göycə gölündən/ cənubda yerləşən Urumus dağı, Ayrumça dağı /əslində dağın adı Əyrəmçədir/, Ayrum, Güləzarayrum /Qələdzarayrum/, Çarvadarairum adlı üç kənd, Qarabağ yaylasının şimal hissəsinin Ayrum köçü /düşərgəsi/, Kürün sahilindəki Çoirum kəndi Qazaxda Xeyrim /Qazaxdakı kənd Xeyrim deyil, Xeyrimlidir – İ.M./ kənd adına əsaslanaraq, ayrımlar üçün /özünün təbirincə» desək Xay- Xorom, yəni erməni yunanlar üçün/ Kürün cənub sahilindən tutmuş nazik

¹ А.У.Алекперов. У айрумов. Изв. Оова обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1928, № 5.

² В.П.Кобычев. Айрумы. «советская этнография» ж.,1962, №3.

³ Айрымлар шаггында даща ятрафлы вя обйектив мялумат алмаг ццн бах: М.Г.Велиев /Бахарлы/. Азербайджан /фикико-герграфический, этнографический и экономический очерк/. Баку, 1921; К.Каракашлы. Об айрумах. Изд о-ва обследования изучения Азербайджана. Баку, 1929, № 8, с.37-38; Я.Бабазаде. Айрым диалекти /тарихи обзор вя фонетика/ Баку, ЕА АзФ няшты, 1941, Ы ьилд /ялйазмасы 191 макина сящифясиндя/; Б.П.Садыхов. Об одном древнем аффиксе родительного падежа в айрумском говоре азербайджанского языка. С.Т., Баку, 1974, № 2. Я.Г.Гулийев. Айрымлар шаггында //Азырбайъан филолозийасы мясяляляри. ЫЫЫ бурახылыш. Баку: Елм- 1991, с.201-211.

zolaq kimi uzanan Alazani və İori çaylarının bir sıra az yuxarıda Kürə töküldüyü yerdən, Qarabağ dağlarından Naxçıvana qədər uzanan üzdənirəq torpaq iddialı bir xəritə cızır.

Ayrımları son qənaətdə «erməni-yunanlar» hesab edən G.D.Ağayev onların mənşəyi barədə bu fikirdədir/ V.P.Ko-biçevin uydurmalarına əsaslanılan/: «Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ayrımlar /ayrımlar İ.M./ erməniləşmiş albanların və VI əsrin sonlarında Ermənistanın parçalanmasından sonra Bizans tərəfdən sərhəd rayonlarında məskən salan ermənilərin bir hissəsinin türkləşmiş və islamlaşmış nəslidir ki, onlar barədə Bizans təbələri olan ermənilər mənasını verən ayrımlar adı işlədilmişdir».¹

Verdiyimiz açıqlamadan belə görünür ki, G.D.Ağayev ayrımları gah albanlar və ermənilərin bir hissəsi hesab edir, gah onları rum erməniləri hesab edir, axır nəticədə türkləşmiş və islamlaşmış-müsəlmanlaşmış alban və bəhs edilən ərazidə, sonradan məskən salan türkləşən ermənilər hesab edir.

Lakin ayrımların dil mənsubiyyəti, adət-ənənəsi, dillərində heç bir substrak nişanəsi qalmaması, məskunlaşmış olduqları ərazilərdə /həm Azərbaycan respublikası tərəfdə, həm də Ermənistan Basarkeçər - 1969-dan Vardenis, Çənbərək- sonradan Krasnoselsk rayonları ərazilərində yan- yana ancaq Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərdir- Sevanın Basarkeçər və Çənbərək tərəfi sahillərindəki kəndlər nəzərdə tutulur: Ə.Babazadə Göycə gölü ətrafında 40 Ayrım kəndinin adını çəkir. Saraclubəyli Hüseyn kənd, Saraclu Zeynal, Hacımuğan, Ağzıbir, Ağqala, Əyriyəng, Başkənd, Çaxırlı, Qızılvəng, Yarpızlı, Zağalı, Qızılbulaq... və s./

Ayrımların soykökü haqda ağlabatan, obyektiv mülahizələr söyləyən Ə.Quliyev dil məsələsi üzərində ətraflı dayanır: «Ayrımların soykökünün öyrənilməsində ən tutarlı qaynaqlardan biri dil materialıdır. Opponentlərimiz /V.P.Kobiçev,

¹ Э.Д.Агайев, Эюстяритлян ясяри, с.146.

Ə.Ələkbərov, G.D.Ağayev nəzərdə tutulur – İ.M./ ayırım sözü-
nün erməni mənşəli olduğunu «sübut etmək» üçün «hay
horam» söz birləşməsini həmin söz üçün etimon hesab
edirlər. Lakin onlar bir şeyi unudurlar ki, «hayi-horom», «Hayi-
rum» modeli fars mənşəli olub, həm erməni, həm də
Azərbaycan dili üçün də yad quruluşdur. V.Kəbiçev
Ə.Ələkbərovun heç bir mənbəyə əsaslanmadan, guya XIX
əsrdə erməni-ayrımları və türk ayrımları olması «faktı»nı dil
assimilyasiyası sayır. Lakin o da təəssüf edir ei, Ə.Ələkbərov
bu haqda heç bir mənbə göstərmir. V.Kəbiçev «ayırım»
sözünün türk mənşəli olmadığını «sübut» üçün yazır ki, türk
dillərində vurğu sözün son hecasına düşdüyü halda, guya
«ayırım» sözündə birinci hecaya düşür. V.Kəbiçev bu cür
lingvistik «kəşflər» etsə də, ayrımların dilində bir dənə də
olsun erməni sözü axtarmır və təbii ki, axtarsa da tapa
bilməzdi. O, ümumiyyətlə, hər hansı bir xalqın dilcə
assimilyasiyasının mürəkkəb proses olduğunu qeyd etsə də,
bunun üstündən sükutla keçərək, Azərbaycanın qərb
zonasının /ayrımlar yaşayan dağlıq hissələrin/ Ermənistanla
əlpqəsindən, Bizans-İran münasibətləri nəticəsində bu «tarixi
Ermənistan torpaqları» nda yaşamış ermənilərin taleyindən
və onların «etnik assimilyasiyasından» ürək ağrısı ilə
«danışır». Halbuki V.Kəbiçev və onun həmfikirləri bilməli idilər
ki, dilcə assimilyasiya /özü də üç qat: alban-erməni-ayırım-
seçmə Ə.Quliyevindir/ onların «düşündükləri» qədər də asan
proses deyildir. Əgər belə bir proses baş versəydi, onda
dilimizin Ayırım ləhcəsində assimilyasiya olunmuş dilin
substrak əlamətləri qalmalı idi». ¹

Ə.Quliyev Q.Qaraqaşlıya, M.Q.Vəliyevə /Baharlı/, Ə.Baba-
zadəyə və M.Kaşğarlının divanına, Rəşidəddinin «Oğuz-
namə»sinə əsaslanaraq daha obyektiv mülahizələr söyləmiş,
həmin müəlliflərin ayrımların qədim mürk /oğuz/ tayfalarından
biri olmasını göstərərək yazır: «ayırım etnoniminin tarixən
oğuz boylarından birinin adı olan eymur //aymur// aymır tayfa

¹ Я.Гулийев. Эюстярилян ясяри, с. 208-209.

adının fonetik variantlarından biri olduğu aydınlaşır. İndi «ayırım» sözü etnik deyil, Azərbaycan türklərinin bir etnoqrafik qrupunun adını bildirir. Ayrımlar qədim oğuz mifologiyasını, etnoqrafiyasını, qədim türk-oğuz elementlərini özündə bu günədək yaşadan konservativ tayfa birləşmələrindən olub, istər dil, istər maddi və mənəvi mədəniyyət, məişət və adət-ənənələrin baxımından xalis azərbaycanlılardır».¹

Türk mənşəli olan ayrı-ayrı metal, qaş-daş adları əsasında tarixən bir çox rus ad və soyadları yaranıb işlənəkdədir: Almazov, Altınbay. Bolat, Bulat, Bulatov, Qantimurov, Djanbulatov, Zenbulatov, Kambulət, Kantemirov, Kizilbay, Pulat, Temiryazyeva, // Timiryazyev, Tümentsev və s.²

El içində, ümumən isə Azərbaycan xalqını səciyyələndirən mərdlik, igidlik və sədaqətlik və b. müsbət keyfiyyətlərin məcmusunu yaradan papaq barədə bəhs etdiyimiz təsadüfi deyil. Bu haqda ətraflı danışmaq xalqımızı, el-obanı daha dərindən tanımağa və tanıtmağa. Mənəvi tariximizin, məişətimizin, tarixi keçmişimizi öyrənməyə xidmət edərdi, elə həm də ellərimizin, başqa xalqlar arasında özümlü yerini sanballı görməyə, göstərməyə kömək edir.

Papağın şərqdə, xüsusən də Azərbaycan xalqı arasında böyük rəmzi mənası olmuşdur. Papaq sözü ana dilimizdə «kişilik», «namus», «qeyrət» kimi məfhumları ifadə edir.

A.X.Maqqomedov da osetinlərin mədəniyyət və məişətindən bəhs edərək bu xalq arasında papaq qoymağın böyük məna kəsb etməsini göstərmişdir: «əosetin kişisini papaqsız təsəvvür etmək çətin məsələdir, o ancaq yataqda ppağı çıxarardı. O, istər qonaq yerində olsun, istər evdə, istər isti, yaxud da soyuq yerdə olsun həmişə papaq başında oturur. Papaq geymək kişinin ləyaqətini təmsil edirdi, papağı

¹ Йеня орада, с.204.

² Бу шагда бах: Н.А.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., Н., 1979, с.264-276.

başdan vurub yerə salmaq qan intiqamı almağa səbəb olardı».¹

«Papaq» məfhumu ilə əsasən müsbət məzmunlu ifadələr, atalar sözləri özünü qoruyub saxlamışdır. Məsələn: «Papaq başda yırtılar, başmaq ayaqda», «Papaq isti, soyuq üçün deyil, namus üçündür», «Papaq altda oğlanlar yatır», «Papağı günorta yerindədir», «Doğru danışanın papağı yırtıq olar», «Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver», «Papağını hərlesən, il gəlib keçər», «Papaq elə, işimizi bilək», «Papağını qabağına qoyub fikirləşmək». Bu ifadə müəyyən məsələ barədə qəti qərara gəlmək, xeyli düşünüb- daşınmaq mənasında işlədilir. Fikirləşən adam tək deyil, onun məsləhətçi yoldaşı- papağı da var. «Papaq» kişinin namusu, mənliyi sayıldığı üçün o bu məsuliyyəti duyaraq necə deyərlər, tək də olsa papağı ilə məsləhətləşir. Çünki onun çıxaracağı qərar, verəcəyi hökm onun papağını, adını həm qaldıra, həm də batıra bilər.

Azərbaycan etnoqrafiyasında geyim-kegimlə bağlı çox maraqlı məlumatlar vardır. «Yerli əhali /azərbaycanlılar – İ.M./ arasında dəri papağa tələbat böyük olduğuna görə Azərbaycanda bu sənət /papaqçılıq –İ.M./ geniş inkişaf tapmışdı. Keçən əsrin 50-ci illərində Bakı, Yelizavetpol /Gəncə-İ.M./ , Lənkəran, Quba, Nuxa /Şəki- İ.M./, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan şəhərlərində 650 nəfərədək papaqçı var idi. Onlardan 235 nəfəri yalnız Nuxada /Şəki/ cəmlənmişdi».² El arasında yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, papaqla bağlı bir çox söz və birləşmələr işlənir. Əlbəttə, bu baş geyiminin forma, rəng və materialına görə bir çox növlərinin adlarını çəkmək də yerinə düşərdi. Keçmişdə əhalinin bütün zümrələri ictimai mənsubiyyətindən və yaşından asılı olmayaraq papaq geyərdi. Azərbaycanda papağın «daqqa», «çapma», «qələmi», «şikarı» və s. adlarla məlum olan müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Keçmişdə varlı kişilər, bir qayda olaraq,

¹ А.Х.Магомедов. Культура и быт осетинского народа. Орджоникидзе, 1968, с.276.

² Азярбайъан этнографийасы. Бакы, «Елм», 1988, Ы ьилд, сящ. 394.

qaragül dərisindən, əhalinin aşağı zümrələri isə yerli papaq geyirdilər. Qocalar arasında züllə papaq, gənclər və uşaqlar arasında «yapağı» ahıl və qocalar arasında, şikarı ppaq isə cavan oğlanlar arasında daha çox dəbdə olmuşdur. Çapma və ya qələmi papağın əsas müştəriləri varlılar idi. Görünlüyü kimi, papağın növü və forması ictimai zümrələrin və yaş fərqlərinin mühüm əlamətinə çevrilmişdir».¹ Formasına və materialına görə Azərbaycan xalqı içərisində papağın belə adları işlənirdi və bu gün də bəzi yaşlı nəslin söhbətlərindən eşitmək olar: şiş papaq /zülləpapaq/, tüklü papaq, tərəsi gen gümüşi papaq, Buxara papaq, sürpapaq, hüsürpapaq, çərkəzi papaq, uzun tüklü qoyun dərisindən basma papaq, basma papaq. Rıvım tüklü papaqlar « börk» adlanırdı. Mənsubiyyətinə görə el arasında onun «Buxara», «Kırım», «Şirazi papaq» və s. adlarına təsadüf olunurdu. Bundan əlavə, ayrı-ayrı zonalarda «Qarabağ papağı», «Qəbələ papağı», «Ləzgi papağı» və s. kimi məhəlli və etnik xüsusiyyətləri əks etdirən istilahlər də yayılmışdır».²

Yeri gəlmişkən Şirazi papaq terminini açıqlayaq. «Şirazi qoyun qaragül qoyununun bir görünüşüdür, baqanasının rəngi çal bolyar».³ Şiraz sözünün əslini bir çox alimlər Şiraz toponimi ilə əlaqələndirir. «Miladi tarixi ilə VII əsrdə ərəblər işğalçılıq məqsədilə Ərəbistandan hərəkət etdilər. Onlar dərilik quzu balalayan qoyunları da özləri ilə gətirərək Cənubi Qafqaza daxil oldular, İrani tutdular. Şiraz şəhəri yaxınlığında onlardan dərilik quzu verən qoyun sürüləri qaldı, indi yalnız çal rəngli qaragül qoyunları kimi adlandırılan «Şirazi» adını daşımağa başladı».⁴ Biz də S.M.Qubanovun verdiyi etimoloji izahla razılaşıırıq. Ümumiyyətlə, Buxara, Qəbələ, Kırım, Qarabağ papağı kimi adları həmin toponimik adlarla bağlı

¹ Йеня орада.

² Азярбайъан этнографийасы. Бақы, «Елм», 1988, Ы ыйлд, сящ. 394-395.

³ П.Ашыров. Түркмен дилинде малдарчылыг лексикасы /Түркменистан ССР-нин Дашховуз областынын материаллары яасында/. НД, Ашгабад, 1971, с. 350.

⁴ С.М.Губанов. Овцеводства Туркменистана. Ашхабад- Баку, 1936, с.124.

izah etməyin tərəfdarıyıq. Hətta ermənilər arasında da əvvəllər buxari adlı dəridən papaq geymişlər.¹

Rənginə görə də papaqların növü zəngindir. «Azərbaycan etnoqrafiyası» kitabının I cildində «papaqçılığ»a həsr olunmuş hissədə rənginə görə papaqların adlarına rast gəlmədik. Belə bir qiymətli elmi araşdırma bu haqda bəhs olunmaması təəssüf doğurur. Rənginə görə papaqların aşağıdakı adlarına rast gəlirik: Qara papaq, boz papaq, çal papaq, gümüşü papaq, sürməyi papaq, şabalıdı papaq, qara börk, qara şiş papaq.

El-oba içərisində igid adamlar, ərənlər ən böyük, müqəddəs sən içəndə papağa and içiblər, papaq çox vaxt and yeri olub, bu gün də bu adət öz qüvvəsini saxlamaqdadır. Bunu biz tarixi qəhrəmanlıq dastanımız olan «Koroğlu» dastanında Dəmirçioğlunun dilindən deyilmiş bu cümlələrdən də görə bilərik: - Yaxşı, ata, əgər mən onun /Koroğlunun –İ.M./ haman Qıratını bir həftəyə kimi sənin qulluğuna gətirdim, gətirdim, gətirmədim, bax bu paraq mənə haram olsun». Bu gün də el arasında belə deyimləri eşitməmiş deyildik: «Papağın yenə də günorta yerindədir /yəni kefin kökdür;/ Başımızdakı papaqdır, arvad ləşəyi deyil, papağını çəp qoymaq, papağını göyə tullamaq, papağını günə qaraltmaq. Papaqla bağlı qarğışlar da az deyil: papağın baş qalsın. Papağını yerə vurdu. Papağını batırdı. Papağın taxçada qalsın...

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən də xalqımızın tarixi keçmiş, məişəti ilə əlaqədar olan bədii əsərlərdə tarixi etnoqrafiyamızla bağlı çox qiymətli faktlar qorunub saxlanılır. Burada biz geyim adlarının sıx-sıx işlənməsini qeyd etmək istərdik. Bəhs olunan müəyyən bir dövrün tarixi gerçəkliyini əks etdirməklə yanaşı belə leksik vahidlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ən qiymətli qədim layları təqdim edir. Nümunə üçün biz İlyas Əfəndiyevin bədii nəsrində işlənmiş papağın müxtəlif adlarını burada göstərmək istərdik, Onu da deyək ki,

¹ Народы Еавказа, т.11, с.647.

yazıçı tarixi keçmişlə bağlı roman, dram, povest və hekayələrində ellərimizin məişət və adət ənənəsi ilə əlaqədar sayçız- hesabçız söz, deyim və termindən istifadə etmişdir: Bağdad bəy də başqa kəndlilər kimi, patavalı çarıq geyib uzuntüklü qoyun dərisindən basma papaq qoyardı, dəyirməndə şahadı özü alardı. Damlıca mülkündəki torpaqları özü şumlardı, özü də qabağından yeməyən igid bir adam idi, mahalda ən yaxşı at onda olardı /»Geriyə baxma, qoca», Bakı: «Yazıçı», 1981, s.8/ Ayaqlarında güzgü kimi parıldayan uzunboğaz çəkmə, əynində qızıl vəznəli sürməli çuxa, belində gümüş xəncər, başında sür dərisindən papaq, sağ yanağında qoşa xal, qumral bıqlı, qumral saçlı oğlan... Fatma ürəyində dedi: «İlahi. Bu, Həzrət Yusifdi, kimdi?...! /Yenə orada, s.14/. Bir gün başında tüklü basma papaq, əynində köhnə yamaqlı çuxa, ayaqlarında çarıq bir kişi gəlib Maralı apardı /Yenə orada, s.50/.

Bir il qabaq Şimali Azərbaycana fəhləliyə gələn bir dəstə həmyerlisinə qoşularaq Arazı keçib gəlmişdi. Cənubi azərbaycanlıların geydiyi sərdarisi ilə keçə araqqını hələ də başında idi /Yenə orada, səh.68/. Bir azdan Fatma nənəmi gətirən Qızılbaşoğlu Alı da gəldi. Bu, uzunboyly, xına rəngində, saçları boynunun ardına tökülmüş, ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, əynində sərdari çuxa, başında gümüşü papaq bir oğlan idi /Yenə orada, s.70/. Bu dəfə gələndə daha məktəbli libası geyməmişdi, başında bahalı Buxara dərisindən tərəsi gen gümüşü papaq, ayaqlarında nazik xromdan uzunboğaz çəkmə var idi /Yenə orada, səh. 85/. Torpaq döşəməyə təzəcə su çiləmişdilər, başlarında tüklü qoyun dərisindən basma papaq, əyinlərində şal çuxa, ayaqlarında yun corabla çarıq olan iki kəndli skamyvının üstündə oturub tər tökə-tökə çay içirdi /Yenə orada, s.105/.

Əlbəttə, tarixi keçmişimizlə bağlı yazılmış əsərlərdə o zamankı məişəti, eləcə də maddi-etnoqrafik mühiti vermək üçün o dövrün geyim adlarından istifadə etmək zərurət kimi ortaya çıxır. Belə zərurəti, qaçılmazlığı isə şair və yazıçılar

daha çox hiss edirlər. Biz İ.Əfəndiyevin bədii əsərlərindən bəzi parçaları fikrimizə söykək kimi gətirdik.

Biz burada bir də onu göstəririk ki, baş geyimi papağın Azərbaycan ərazisində müxtəlif formaları olduğu kimi, eləcə də onu qoymağın da cürbəcür dəbi, adəti olmuşdur. Buna klassik nümunə kimi biz Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyasından bir parçanı veririk: «İndi mən papağı nə cür qoyum ki, qızın xoşuna gəlsin: hərgah belə qoysam /gəc qoyur/. Onda qız qorxar, elə bilər ki, Bakı qoçusuyam. Əgər belə qoysam /gözünün üstünə qoyur/ onda da qız ürkər, elə bilər ki, Qarabağın pambıq bəylərindənəm. Hərgah bu cürə qoysam /lap dala qoyur/ onda qızın məndən zəhləsi gedər, elə bilər ki, Gəncə qumarbazıüam. Əgər belənçik qoysam /təpəsinə qoyur/ onda da Şamaxı lotusuna oxşaram. Bəs nə tövr qoyum? Hamısından yaxşısı budur ki, başıaçıq oturum, onda qızın xoşuna gələr, elə bilər ki, obrazlvannıyam. Doğrudan da mən bir qədər obrazovannıyam, çünki uruslar sən ilə çox alış-veriş eləyiblər, mən onlardan hələ urus dilini də yaxşı öyrənmişəm. Məsələn, işto katu, başaluska, funt vosim qəpmk, menşe nelza, niza /səs gəlmir/...!¹

Dediklərimizdən də aydın olur ki, bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün artıq tariximiz və arxaizmlər cərgəsində işlənən sözlər içərisində papaq adları da var: daqqə papaq, çapma papaq, qələmi papaq, şikarı papaq, «Şirazi papaq», «Kırım papağı», basma papaq, şiş papaq, sürpapaq, hüsürpapaq, çərkəzi papaq.

Geyim adlarından bəhs etdiyimiz üçün belə tematik qrupa aid sözlərlə bağlı bir çox frazeoloji birləşmələri və atalar sözünü nümunə gətirmək istərdik:

Başmaq: Başmaqları da razı olmaq, başmaqlarını cütləmək, başmaqlarını cütləyib qabağına qoymaq /qovmaq,

¹ Цзейир Щаьыбьяов. Мусигили комедийалар. Бакы: Азярб. ССР ЕА Няшриййаты -1959, сящ. 57-58.

çıxıb getməsinə tələb etmək/, iki ayağını bir başmağa dirəmək/ qoymaq, soxmaq/- inad etmək, tərslik etmək, dediyindən inadla əl çəkməmək/.

Don: Don biçmək, don geydirmək /geyindirmək/, dona girmək, dona salmaq, don geydirmək, donuna girmək, donunu dəyişmək.

Düymə: Dəvəcə boyun olunca, düyməcə aqlın olsun.

Yaxa: yaxa açmaq, yaxa qurtara bilməmək, yaxasını ələ vermək, yaxasını qurtarmaq, yaxası ələ keçmək, yaxasından yapışmaq, yaxasını buraxmaq, yaxasını qırağa çəkmək.

Kəmər: Kəmər yeri, kəmər bağlamaq /məc.əmrə hazır vəziyyətə gəlmək; hazır amadə olmaq, kəmər kimi – düz və uzun; kəməri altı boş olmaq- ac olmaq, acımaq; kəmərin altını bərkitmək- zarafatla- doyunca yemək, doymaq /ADİL, III c., 45/.

Köynək: köynək- köynək /bir köynək/ ət tökmək, bərk utanmaq, xəcalət çəkmək, pərt olmaq, xəcalətindən yerə girmək; köynəyinin yaxasından keçirmək, etnoqra.- övladlığa götürmək əlaməti olaraq körpə uşağı köynəyinin yaxasından keçirməkdən ibarət köhnədən qalma adət /ADİL, III c., s.102/.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, müasir dövrümüzdə milli özünüdərk ilə, milli oyanışla, mütərəqqi, milli adət – ənənələrə hörmət, ehtiramla bağlı soykökə qayıtma müşahidə olunur. Bunu milli qədim geyimlərə rəğbət hissənin güclənməsi barədə də söyləmək olar. Cavan oğlanlarımızın kütləvi surətdə papaq qoymaları, qız-gəlinlərimizin kələğayı örtmələri faktı buna sübutdur /əlbəttə, yaşlı nəsil onsuz da milli adətlərə daha sədaqətli dir/.

Xalq təbabəti leksikası.

Azərbaycan xalqının qədim tarixli mədəniyyət və məişətində xalq təbabəti mühüm yer tutmuşdur və bu gün də öz əhəmiyyətini, mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Tibb elmi geniş mənada inkişaf tapanadək xalq təbabəti məişətdə üstün olmuşdur. Xalq təbabəti leksikası adlandırdığımız tematik söz

qrupuna ayrı-ayrı xəstəlik adları, xəstəliklərə qarşı aparılan, işlədilən müalicə üsul və vasitələrinin, onları müalicə xassəli dərman bitkilərinin, xalq təbabəti ilə bağlı yaranmış başqa sözlər və s. buraya daxildir.

Öncə deyək ki, M.Kaşqarının «Divani- lüğət- it- türk» kitabında da xalq təbabəti terminlərinə rast gəlirik. Məsələn, «qızlamuq»- kızlamuk ¹ / müasir dilimizdəki ərəb mənşəli sətəlcəm sözünün əvəzində işlənmişdir/, tumağu ² / indi tumov kimi sabitləşmişdir/.

Xalq təbabəti leksikasına aid sözləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Xəstəlik adları. İnsan xəstəlikləri: boğazgəlmə, qarın ağrısı, dalağın böyüməsi, itdirsəyi, kəkliyazma, dəmrov, göyöskürək, tumov, yel, qızıl yel, tutma, soyqdəymə, üzün titrəməsi, məxmərək, qızılca, qarabasma, çor, qulunc, günvurma, sarılıq, inaq, ishal, qıcolma, çiçək, yatalaq, səpmə, baş ağrısı, qulaq ağrısı, göz ağrısı, diş ağrısı, qurdeşənək, pişməcə, çiçək, suçiçəyi/ / sulu çiçək,- öskürək, boz, açıq qızdırma, qara qızdırma, qəbizlik, malqızdırması, qotur, botazqovuşma, dilçəkuzanma, quluncağrısı, qulaqdibi, qançir /olmaq/, qarayara, qarasu, quluncsındırma, simləmə, sinəgər, vurğunvurma, halaparma, ruhtutma və s.

Heyvan xəstəlikləri: dabaq, dilbaş /insana da xasdır/, qarapapaq, qarayelin, qudurma, xəpənək // kəpənək, dönə-düşmə, çərləmə, içiyara, xortdama/ Muğan qrupu şivələrində işlənir – camışda olan xəstəlikdir, tutan kimi öldürür/, çər /dəymək/, diliqaraca, saqqoy, manqoy, köp və s.

Xalq təbabəti leksikasının qorunub saxlanan ən etibarlı, mühafizəkar mənbəyi dialekt və şivələrdir. Bu mənada M.İslamovun Şəki dialektində işlənən bu tematik qrupa aid olan sözləri göstərməsi faktı qiymətlidir: innaf /bərk soyuqdəymə nəticəsində şiddətli öskürmə və səsin tutulması/,

¹ М.Кошгарий. Девону- луготит турк. Учтомлик, 1 том, Тошкент, 1960, с.480.

² Йеня орада, с.418.

sitəlcəm, uzun azar// sil azarı, zızılıcıx, çiçəx //çiçex, məxbirək/ qırmızı səpgili xəstəlik/, maşara //qızıl yelə. Pis azar / vərəm/, vurğun /qəfildən başlayan şiddətli xəstəlik/; tutma /ürəkgetmə/, qulunc /bel ağrısı/, isal, qotur, sarıyara, çivan, kor çivan, sarılıx, ürəh gövəx düşməsi/ mədənin sallanması/ və s.¹ Gətirilən nümunələrin çoxusu ümumişlək sözlərdir /tələffüzcə fərqləri nəzərə almırıq/.

M.M.Gəfərzadə xalq təbabətindən dialekt və şivə materialları əsasında bəhs edərkən «Tibb və baytarlıq terminləri» hissəsində «Yara və şiş adları», «Heyvanlarda olan xəstəlik və yara adları», «Xalq təbabəti, ara həkimliyi» bölmələrini vermiş, terminlərin /bir çox hallarda izahla/ siyahısını təqdim etmişdir. Tədqiqatçı «Tibb və baytarlıq terminləri» bölməsində lət /xəstəlik/, diğ /vərəm/, omaca *vəba/, ənə /dalağın şişməsi/, bırı /ishal/, tumo, inağ, boğaz qouşma /boğaz xəstəlikləri/, dilçəkuzatma, qımıcı batma, qulunc ağrısı, titə, qonac /g.zün bir hissəsinin qızarması və s./ kimi leksik vahidləri nümunə gətirir.² Yara və şiş adları da ayrıca bölgüdə göstərilir: xiyərək /qıçın gövdəyə bitişdiyi yerdə olur/, qulğuna – boğaz vəzisinin şişməsi, doqquzdon – bir neçə dəfə örtülüb, yenidən davam edən yara, qappa // gəlmə, umma- hər ikisi döyün şişməsi ilə əlaqədardır, qulaqdibi, göycə yara, yeilmə// pissicə, pıçılğan, qabar, dögənək, ağız yarası. İmişli rayonu şivələrində heyvanlarda olan xəstəlik və yara adları da həmn şivələri səciyyəvləndirən leksik vahidlərdir: «Dilbaş /malın dilinin soyuqdan şişməsi/, xortdama – camışın boğaz şişməsi, mərgivırma – keçi xəstəliyi, ağıyadüşmə, çərəltmə /təttəmolma/, içiyara /ağ ciyər xəstəliyi/, sıçancıx, xənəx /öskürəkli xəstəlik/, göycəqarıx /qaranın həddən artıq şişməsi/, bozvənt /ətraf damarlarının quruması/, yvazdaxdabişmə, siyiratma, aşıqolma /atda/, lələyqappa /atda/, tərkidüşmə / atda/, damaratma /damardan özbaşına

¹ М.Исламов. Эюстярилян ясяри. С.199.

² М.М.Эяфярзадя. Азярбайъан дилинин Имишли району шивяляри. НД, Бакы, 1969, с.271.

qan axması/, qaçça yara /tikan yarası/, çökür /kol-kos yarası olan yara/, kəbəyyarası /atın belində olan yara/, bağa /atın ayağında olan yara/, tataz /dəri xəstəliyi/, otadüşmə, dəlicə».¹

Z.Ə.Xasiyev dialekt və şivələrdə işlənən xəstəlik adlarından bəhs edərək bir çox terminlərin adlarını çəkir ki, bu da xalq təbabəti leksikasının müəyyən hissəsini təşkil edir. Xəstəlik adlarını bildirən terminlər ən çox rəng – ağ, boz, qara, göy adları ilə bağlıdır. Məs.: ağduğ, ağcəvəzə //ağcüzə, bozbənt// bozbət, bozvurdu, qarapapax, qaraqulax, qarayelin /bu bənt// bozbət, bozvurdu, qarapapaq, qaraqulax, qarayelin /bu qarayelin olmaq feli birləşməsinin tərkibində işlənir –İ.M./, qarayanıx, qarasızax, sarasıçax, qarofkə // qarohvə, göycə// kəyəkə, göyermə və s.»²

S.M.Behbudov da bir sıra xəstəlik adlarından bəhs etmişdir. Zəngilan şivəsi üçün səciyyəvi olan aşağıda göstərdiyimiz xəstəlik və yara adlarının bir qismi ümumxalq mahiyyəti kəsb edir: «maxmirəx /məxmərək/ < qırmızı səpki xəstəlik, inax < bərk soyuq dəymə nəticəsində öskürmə və səsin tutulması; buru < ishal; dabax < heyvanların dirnaqlarında olan xəstəlik; dilbaş insan və heyvana məxsus xəstəlik; dilin üstündə əmələ gələn səpki, qızartı; qərə yel qıç olma // qara yel, qızılca, çiçəx; lətdi < öskürəkli, quluş /qulunc –İ.M./, sətəlcəm, göərtmə, göy öskürək, civzə, çiban /çiban/, döyənək //döənək/ ayağa çıxan bərk yara/, dəmirov /üzün blz tökməsi/.³

Muğan qrupu şivələrində təkyara, yaman, öldürənçi şara, çiban, sarı yara, dəmiro, adı yox, xoruzəy // inac, boğazgəlmə, qızma naxoşluğu /xəstəlik/, titrətmə xəstəliyi, sətəlcəm azarı, timov //timosalım// zükəm xəstəliyi , sillı

¹ Йеня орада.

² З.Я.Хасийев. Азərbayайған дили диалект в я шивьяляринин гярб группунда шейвандарлыг терминляри. НД, Бақы, 1976, с.128-129.

³ С.М.Бещбудов. Азərbayайған дилинин Зянэилан шивьяси. НД, Бақы, 1966, с.273.

//vərəm xəstəliyi, yatalax, xalq təbabəti ilə əlaqədar söz və söz birləşmələri işlənir.¹

Yara adları: yara, qarayara, şirin yara, ilyarası, /sağalmayan uzun sürən və sağalaqdan sonra yeri qalan yara/, korçiban, şirin çiban, dolama, qulaqdibi, qabar, döyənək, dil yarası, ağız yarası, şiş doqquzdan /bir neçə dəfə örtülüb yenidən davam edən yara/, salamat şiş, yaman, /yaman şiş, yaman çıxartmaq/, boz sarı yara xora /yara- xora/ və s.

Xalq təbabətinə aid müalicə üsullarını bildirən sözlər:

qan alma, küpəsalma, yaxısalma, sığama, təpitmə, quluncsındırma, sirkələmə, ovdurma və s.

Xalq təbabəti ilə əlaqədar işlənən başqa sözlər:

mamaça. Çöpçü, ayağın burxulması, sinəgir, tərsimək /yaranın yenidən qayıtması/, qaysaqqlamaq /yarası köz bağlamaq/, sınıq, sınıqçı, türkeçarə, türkeçarəçi, şiş, çatlama /sümük çatlamaşı/, çıxıq, yaranın hovlaması, diltəng, bihuşdarı, göbəyi yerinə düşmək, göbəyini salmaq, çıxığı yerinə salmaq, məlhəm, dava-dərman, əbəçi //həbəçi// Hadıxçı, təbib... Ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsinə müraciət edərək oradan tələffüzü asan, ahəngdar sözləri götürüb onlardan tenmin yaradıcılığında istifadə etmək olar, «massaj» sözü və ondan əmələ gələn 10-a qədər söz təbabətdə geniş yayılmışdır. Aydınır ki, dilimizdə tarixən mövcud olmuş və bu gün də bir sıra dialektlərdə işlənən «sığamaq» feli «masajlamaq» felini tam əvəz edə bilər».²

Xalq təbabəti leksikası bir sahə leksikası kimi Azərbaycan dilinin etnoqrafik sözləri içərisində maraqlı bir lay təşkil etsə də, onun toplanması, tədqiqi məsələləri bu günədək görülməmiş qalır.

¹ Азярбайъан дилинин муъан групу шивьяляри. Бақы, Азярбайъан ССР ЕА Няшриййаты, 1955, с.214.

² В.Асланов. термин йарадыгылыбы в я цмумхалг дили.// Терминологийа мясяляляри.Бақы: Елм- 1984, с.25.

Dediklərimizdən də aydınlaşır ki, ana dilimizin milli sözlərinin bütünlükdə öyrənilməsi zamanı bu leksik qrupa aid dil vahidlərini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Məişət əşyaları və qab- qacaq adları.

Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin zənginliyini və tarixi qədimliyini ayrı-ayrı məişət əşyaları və qab-qacaq adları da bir dəhə təsdiq edir. Qədim diyarımızda müxtəlif peşə və sənətlərin olması təsərrüfatın çoxsahəliyini, təbii sərvətlərin bitib-tükənməzliyi, kulinariya mədəniyyətinin təkrarsızlığı burada ağac, metal, saxsı, dəri və b. materiallardan zəngin və çoxçeşidli mətbəx əşyalarının, qab-qacaqların hazırlanmasını zəvuri etmişdir. Habelə ev məişətində toxuma qablar da – səbət, çuval, xurcun və s. əhəmiyyətli yer tuturdu. !Ərzaq məhsullarının tədarükü, yeməklərin hazırlanması və süfrədə verilməsində bir sıra qablardan istifadə olunurdu».¹

Azərbaycan dilinin ayrı- ayrı dialekt və şivələrinin araşdırılmasına həsr olunmuş dissertasiyalarda ev əşyalarına aid maraqlı məlumatlar toplanılmış, müxtəlif bölgələr aparılmışdır. Məsələn, İ.Ə.Hacıyev İsmayilli rayonu şivələri əsərində ² ev əşyalarını: a/ qab-qacaq adları, b/ ev ehtiyacları bölgələrinə ayırmış, K.T.Ramazanov Salyan dialekti ³materiallarına əsaslanıb ev şeyləri və müxtəlif əşyalar başlıqları altında bu barədə danışmış,S.M.Mollazadə Qax rayonu şivələri ⁴

Əsasında «Köhnə əşya, alət və təsərrüfatla əlaqədar sözlər» dən bəhs etmiş, S.M.Behbudov Zəngilan şivəsində ⁵ işlənən məişət əşyalarının adlarını «Ev əşyalarına, alətlərinə aid söz və terminlər» başlığı ilə göstərüb onları a/ ev avadanlıqlarının adlarına, b/ məişətdə işlənən müxtəlif əşya,

¹ А.Н.Мустафайев. Эюстярилян ясяри, с.120.

² И.Я.Щаьыйев. Исмайыллы районунун шивяляри. НД., Бақы, 1948. с.298-299.

³ К.Т.Рамзанов. Азярбайған дилинин Салйан диалекти. С.426-431.

⁴ С.М.Моллазая. Азярбайған ССР-нин Гах району шивяляри, с.247.

⁵ С.М.Бешбудов. Эюстярилян ясяри, с.275-276.

alət və başqa söz və terminlərə v/ yandırılan materialların adlarına /gərmə, yapba, təzək, qamqalaq və s./ ayırmış, M.İ.İslamov bu tematik qrupları Nuxa dialektində¹ işlənən ev əşyalarının adı ilə tədqiq etmiş, M.M.Gəfərzadə, Azərbaycan dilinin İmişli şivələrində² həmin əraziyə məxsus alət və qab-qacaq adlarını təhlil etmişdir /Bu barədə danışan Ə.Gəferli, T.İ.Hacıyev, Q.Ə.Bağirov, Ə.Q.Ağayev və b. tədqiqatçıların da adlarını çəkmək olardı. Demək olar ki, onların bölgüləri cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa oxşardır/. Biz isə həmin tematik qrupa aid leksik vahidlərdən məişət əşyalarv və qab-qacaq adları adı ilə bəhs edirik.

M.Kaşqarının, V.V.Radlovun lüğətlərində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında məişət əşyalarının işlənməsi də diqqəti çəkən faktlardır.

A.R.Rəhimov M.Kaşqarının «Divanu luqət-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası» mövzusunda yazdığı tədqiqat işində *təknə, çömçə, ketmən, körük: yoğurkan /yorğan/, ka/qab/, kayğık /qayıq/, kapu /qapı/, çekük /çəkic/, boğça, iskənə, yedək, köşk, oraq, kerki /kərki/, temen /yiqne/- təbəne -/böyük iynə/, ekdü /əydi-ağac, qaşuq və çömçəni yonub rəndələk üçün alət, hacat/* və s. kimi məişət sözlərindən danışıbmışdır.³

Möhtəşəm abidəmiz «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanlarında məişət əşyalarının və ev avadanlıqlarının adlarına da yeri gəldikcə rast gəlmək olar:

Aya /sapandın daş qoyulan yeri/, ayaq /qədəh, piyalə/, axça /gümüş pul/, badya, ban ev / hündür çadır/, bargah /hökmdar çadırı/, buqağu – buxov, qaytaban /dəvələrin saxlandığı yer/, qopuz /qədim ozanların çaldığı musiqi aləti/, quşqun /atın quyruğu altından keçən qayıq/, qənare /kəsilmiş qoyunu soymaq məqsədilə asmaq üçün istifadə olunan

¹ М.Исламов. Азербайжан дилинин нуха диалкти, Баки. 1968, с.197.

² М.М.Эяфярзадя. Эюстярилян ясяри, с. 267- 268.

³ А.Р.Рагимов. «Дивану- лугат – ит- тюрк» Махмуда Кашгари и лексика азербайджанского языка. АҚД., Б.,1985, с.12,15, 17, 20, 21, 23.

çəngəl/, dolama beşik /nənni/, duşaq /at ayağına vurulan buxov/, nəqqarə /nağara/, otaq /çadır/, süylük /şiş, kabab şişi/, sürahi /şərab şirəsi/, tənəf /çadır /çadır ipi/, tuğ /at quyruğundan bayraq/, Xotaz /qotaz/, çəlbir /qantarğa/, şamı günlük /çadır¹ və s.

V.V.Radlovun lüğətində mindər /osm., qaz/ miçkə /qaz./ mık. Makat /osm., yastıq/, makat örtüsü/ yastıq üzü/, makas /osm.-qayçı/, makış /şor./, bıçak, bidrə /vedrə/, bistər /qaz./, buxçə/ - mişar/, burama /qırğ. Vint/, bürçük/ /osm. Vint/, fincan, fitə, badyan, bastun /yastıq/, boyunluq, badkan /qaşiq/, boşkap /boşqab/, bakraç /balaca qazan/, bak /kəndir, şnur// // paq, palta// paltu// balta, balka / çəkcic/, mürmədan, süpürgə, şam, səpət, kusuş /güzgü/, kandel/ çil- çıraq/, kakpak /qapaq/,, kerki, kalı /xalı/, kalin /kəvə/, qadaq, kaşık // koşuk, kaptı /qayçı/, kursa /kürsü/, çuval, çuvaldız, tuime /düymə// tükme, dolap, dəsti, dayirman, tüşək //düşək, dastuxan // dəstərxan, çemçe və s./ V.V.Radlov, I , II , III , IV cildlər/ türk dilləri üçün ümumi olan, habelə bir çoxu Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də işlənən məişət əşyalarının adlarına rast gəlirik.²

Türk mənşəli bir çox rus soyadlarının yaranmasında məişət əşyaları adları da iştirak etmişdir: Ar bauş, Arkannikov, Arsenyev, Tufyak, Tüfyakin, Kazanrıç, Klıçbay, Tokmak, Tokmakov³ və s.

Qoyunçuluqla bağlı gön, dəri qablar –dağarcıq, sələ, qarın motal, tuluq – yüngül və davamlılığına görə köçəri maldar tayfalarının istifadə etmələri üçün ən əlverişli məişət əşyaları idi.⁴

¹ Эятирдийимиз мяишат яшйаларынын адларыны «Китаби-Дядя Горгуд» дастанларынын 1962-џи ил чапынын сонунда верилмиш лџьятдын сечмишик /Ясяри акад. Щ.Араслы чапа щазырламышдыр/.

² Бах: В.В.Радловун. «Опыт словаря тюркских наречи» лџьятинин Ы, ЫЫ, ЫЫЫ, ЫВ џилдляриня.

³ Бах: Н.А.Баскаков. Русские фамилии...

⁴ М.Я.Зейналов. Эюстярилян ясяри, с.11.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan türklərinin məişətində hörmə və toxunma qablar /səbət, çuval, xurcun, heybə, «Dərmə» çuvalar, «qıyıq» məfrəşlər/, dəri qablar /motal, eymə, tuluq/, ağac qablar /tabaq, ağac teşt/, saxsı qablar /bardaq, bərnı, bəsdı, qalqa, dopu, küp, gil küpələr, kodus, nehrə, xeyrə vəs./, su qabları /misdən/: dolça, parç / tayqulp, birəlli/, abgərdən , aftafa, lüləyin, obriq, ləyən, satıl, güyüm, səhəng, piyalə, cam və s. əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Azərbaycanın zəngin maddi mədəniyyəti ilə seçilən Şirvan mahalında /xüsusən Lahıc ustalarının hazırladıqları məişət əşyaları səciyyəvidir – İ.M./ Şərbətqabı, rütül qabı, çiriş qabı, ədviyyə qabı, güləbdən, qənddən, çıraq, lampa, manqal, xəkəndaz, maşa və b. ev məişəti əşyaları dövrünə görə məşhur olmuşdur /söhbət XIX əsrin ortaları və XX yüzilin birinci qərinəsindən gedir/.¹

M.Ə.Zeynalov Naxçıvan MR- nın ərazisindəki dialekt və şivələrdə dağar /dçri qab/, pusus /saxsı şam/, təparan /gil qab/, bərnı /çox da böyük ollmayan saxsı qab/, moskur, təlis /taxıl üçün qab/, sələ /dəridən ağızlıq/, çölmək / xörək bişirmək üçün gil qab/, zir, badya /mis qab/, çalxar /gil küpə, səyən// seyin, xum, xumça, heybə, çanax çin və ayaq kimi məişət əşyalarının adlarını çəkir, işlənmə mənzərəsini, yayılma arealını göstərir. Daha sonra müəllif qavara // qəvərə, bıçqı, sesə /kiçik mişar/, xırxır/ bıçqı/, çaqqı // çuqqu, kəsəx, çığ, qaşov, dəqinə /kiçik xəncər/, sicim, tutqal, ufak, ağıruəs, kilid, şirəki /nazik yun yorğan/, milax, qıloy, hol, saqqa, məfrəş /yorğan – döşək, xalça –palaz və s. şeyləri qablamaq üçün palaz kimi toxunmuş dördkünc çuval. Kisə/ kimi ev əşyalarının adlarını da qeyd edir.

Rzainin araşdırması alınma məişət sözlərinə həsr edilmişdir. O, ərəb dilindən alınan məişət leksikasının bölgülərə ayırarkən I/ ev əşyalarının adlarına – dəftər, qələm, zərf, kitab, saat, xəritə, sandıq, məütəkkə, təsbəh, 2/ mətbəx əşyalarının adlarını: - zəfəran /?/, məcməyi, qədəh,

¹ А.Н.Мустафайев. Эюстярилян ясяри, с.122-123.

müşəmbə, fars mənşəli alınmalar əsasında bölgü verərkən ev əşyalarını bildirən sözlərə zər. Mücrü, səbət, ayna, həsir, çarpayı, ləyən; mətbəx əşyaları bildirən sözlərə: kuzə, abgərdən, nəlbəki, fincan, piyalə, kəfgir, kasa, çəngəl, darçın, həvəngdəstə və s., rus dilindən alınan ev əşyalarını bildirən sözlərə: adyal, vedrə, çamadan, pero, kravat, çötkə və s. Mətbəx əşyalarını bildirən sözlərə: butulka, podnos, sətəkan, spiçka, samovar, peç və s. Avropa mənşəli məişət alınmalarına isə –fənər /əslı yunanca/ qlobks, akvarium /latın mənşəli/, tranzistor, seyf /ingilis/ və s. sözləri aid etmişdir.¹

Müxtəlif dillər arasında leksik baxımdan aparılan müqayisələr də bir çox leksik paralelləri aşkar edə bilər. Bu mənada monqol- Azərbaycan paralelləri diqqəti çəkir. Ə.Z.Abdullayevin tədqiqatları bəzi məişət sözlərindəki paralelliyi jöstərmək cəhətdən qiymətlidir. Müəllifin leksik-qrammatik kateqoriyalara aid sözləri əhatə edən lüğətində məişətə aid əşyaların da adlarına rast gəlmək olar. əbunlardan bəzilərini diqqətinizə çatdırırıq:

qayçı –xaiç

qapaq – xavxaq

dəmir kürək, bel – tömör xürz

tabaq, nisçə /tava sözü də bu sözlərlə əlaqədar olmalıdır – açqlama Ə.Abdullayevindir/ - tavaq

ayaq /qədəh/ -ayaaqa

sicim – sijim /yundan, qıldan toxunan uzun ip/ - Şijim

ələk – əlxəq

körük – xööroq

ərkən - arqamj

boxço – boqso

çömçə – üom

buruntaq – buruntaq

burğu - burği²

¹ А.Рзай. Эюстярилян ясяри. С. 7-12.

² Я.З.Абдуллаев. Азярбайъан дили мясяляяри. Бақы университетиняшрийаты, 1992, с.304-329.

Ev avadanlıqlarının /əşyalarının/ adları

I/ Ev məişətinə aid şeylərin, alətlərin adları.

a/ Azərbaycan dili mənşəli sözlər: *ayaqaltı, alaqağı, araba, artırma, asma-tərəzi, astana, axur, açar, balınc, bardan, baca, bel, beşik, bələk, biz, binə, boya qəzən, boyunduruq, buxarı, mücrü, nal, nazbalış, qadaq, qazma, qalay, qaltaq, qamçı// şallaq// qırmanc, qantarğa, qap çaq, qarakotan, qəlib, qəlibbasma, qəlyan, qəlyan çubuğu, qəmə, qəməlti, qıyıq, qıf, qıfıl, qov, qotaz, quyu, qulp, qumrov, dabandaşı, dalan, dam, dam- daş, daraba /məh./, daxal, daxma, dəyə, dəyənek, dəyirman, dəyirmandaşı, dəngi, dəryaz, dəhrə, dibək, dinc, dirək, dırmıq, doqqaz, dol, dolab, dalabça, döyəc //həvəngağacı, döşək, döşəkcə, döşənəcək, duzaq, düyünçə, dükcə, düşərgə, Eyvan, eymə/ torba/. Eşik, əlağacı, əlarabası, əldəyirmanı //kirkirə// dəstər, əlçim, əriş, ərişlik, ərsin, külbə, təndir, yumaq, yun darağı, yurd, yuxayayan, // oxlov, yüyən, yüyürük// yürük, yük, yüküzü, kaha, zıncırov, iy /cəhrədə/. İkitəkərli araba, ilmə, iplik, it damı, yaba, yastıq, yataq, yatağan /əyriqılınc/, yem təknəsi, yəhər, yorğan, yorğan-döşək, kələf, kələfçə, kərki, kərəntə, dəhrə, kətmən, kirkit, daraq, həvə, koma, kotan, körük, köşə, köşk, külünc, kürək, kavahın, gərdək, gəlaydır, ləmə, mərək, mağar, maşa, mərəndi, miçətkən, motal, tecan, nehrə, nənni, noxta, oyma, oraq, oxlov, ocaq, gəpaz, paya, pəyə, pətək, pilə, piltə, pul kisəsi, püşti //nazbalış// qulaq balışı, rəzə, rəf, saqan, sağanaq, sallaman, samanlıq, sapand, sac, saayaq /sacayağı/, səbət, sələ, siyirtmə, sicim, ərkən, doğanaq, sarıq, sırım, soba, süpürgə, süfrə, tavan, tağalaq, talvar, təzək, tələ, təndir, təndirxana, tənəkə, tərəcə, tərlik, tiyə, tilov, torba, toxa, toxmaq, tövlə, tuyluq, tutacaq, üzəngi, üskük, ütü, xalvar, xalxal, xaral, xaşa, xəlbir, xırxıra, xizək, xış, xurcun, heybə, həvəngdəstə, hücrə, çavıstan, çadır, çalğı, çanaq, çanta, çapacaq, çaralğa /yüyən ağızlığı/, çatı, çaxmaqdaşı, çaxçax, çəlik, çəpər, çərməki, çidar, çin, çini, çomaq, çöpük, çubuq, çuval, çul, cecim, cələ, cəhrə, ciyə, cüt, cütcü, cüt sürmək, şadara, şallaq, şan, şana, şenlik, şələ, şirçi.*

Gətirdiyimiz bu nümunələrin bir qismi köhnəlmiş sözlər qrupuna aiddir.

Fars mənşəli sözlər: *avizə, ayna, aynabənd, atəşkeş, barı, bədənnüma ayna /ərəbcə –farca/, sərpuş, dəmkeş, dəstək, dəstərhan, dəhliz, dəhnə, dudkeş, kaman, nəcavə, kilid, kisə, gülbə, günbəz //günbənd, kürə, mala, mlakeş, miz, mum, nərdivan, palan, rəndə, rəngsaz, taxt, taxtabənd, taxça, tir, xərək, çardağ, çarx, çarhovuz, çənbər, çıraqdan, şüşəbənd.*

Ərəb mənşəli sözlər: *bina, qəndil, qənnadı, qəftə, qəftəçi, əmud, əsa, əsləhə, sandıq, kürsü, lüləyin, maqqaş,manqal, mahmız, mələfə, mənzil, məskən, məfrəş, məhəccər, mütəkkə, ləmə, sandıqça, təsbəh, fərş, fitə, xeymə, hasar, hacat, cəftə, şam, şatır.*

Qab –qacaq adları:

Azərbaycan sözləri: *aşsüzən, badya, bardaq, birqulplu, birəlli, boşqab, qablama /qazan/, qab-qacaq, qazan /mis qazan, aş qazanı, qulplu qazan/, qazança, qaltaq, qazanqapan, qaşığı, qəmə, daqqa, dol, dolça, dövrə, döyəc, duzaq, dopu, duz qabı, küp, küpə, güvəc, ləyən, nəlbəki // bölmə, nimçə. Mis, nimçə, parç, pitiqabı, saqap, saplıca //sapılca, satıl, saxsı, sac, sacyayq, sənək// səhəng, sini, süzgəc, tabaq, tava, tayqulp, tas, təkne, tiyan, fincan, xeyrə, çanaq, çəllək, çölmə, çini, çömçə, cürdək, // bardaq.*

Fars mənşəli sözlər: *Abgərdən, abpaş /susəpən/, aftafa// aftaba, avtafa –ləyən, qiyməkeş, ğadə, dəmkeş, dəndənə, dudkeş, kasa, kaşı kasa, mis kasa, çini kasa, kəfkir, kəşkül, kuzə, kürə, gülabdan, masqura, nəməkdən, piyalə, sərnici, sərpuş, sürmədən, çıraqdan, /dan fras mənşəli şəkilçi/, teşt, xəkəndaz, çəngəl, cam.*

Ərəb mənşəli sözlər: *qədəh, qənddan /ə. –f./ qəhvədən, sürəhi, məcməyi, şamdan.*

Rus, fransız və başqa dillərə məxsus sözlər: *bakal, butulka, bulud, vaza, vanna, vedrə, qrafin, krujka, podnos, stəkan, samovar, servis,çaydan, çaynik, bak, banka, ventil, lampa, sofa /əsli ərəbcədən/, divan, kreslo və s.*

Gətirdiyimiz alınma sözlərin çoxusu dilimizdə ümumişlək leksik vahidlər kimi vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində qab-qacaq adlarının etimoloji açılışına aid Ə.Dəmirçizadənin əsərləri böyük maraq kəsb edir. Xüsusən də onun «50 söz»¹ adlı kitabı bu sahədə uğurlarımızdandır. Etimoloji araşdırmalar tədqiqatımızın məqsədinə daxil olmasa da, Ə.Z.Abdullayevin də bəzi mülahizələrinə nəzər salmaq istərdik. O yazır: «Qab adlarında «bardaq» və «cürdək» sözlərinin izahı diqqəti cəlb edir. Müəllif /burada Ə. Dəmirçizadə nəzərdə tutulur –söhbət onun «50» söz kitabından gedir –İ.M./ «bat» və «dağ» elementlərini türk və yaxud Ural- Altay mənşəli hesab edir. Lakin «cürdək» sözündəki «cür» ismini ermənicə. –dək hissəsini isə Ural- altay mənşəli sayır ki, bu da oxucunu inandırmır. Bizə görə /Ə. Abdullayevə- İ.M./ «cürdək» sözünün birinci qismi cür səs yamsılamasıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif səslərin yasılanmasını bildirən hissələrlə- dağ //dəq morfeminin birləşməsindən bir neçə söz düzəldilmişdir. Bunlardan batdaq, çatdaq, çırtdaq sözlərini misal gətirə bilərik ki, cürdək, bardaq sözləri də bu qəbildəndir / «Cürdək» adlanan qaba Şamaxı rayonunun Köylər kəndində qurt deyirlər. Bu da yamsılamadır».² Biz də o fikirdəyik ki, etimoloji mülahizələr söylərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, əks təqdirdə öz milli sözlərimizi başqalarının adına çıxmaq iəhlükəsi yaranar.

Məişət əşyalarının, qab-qacaq adlarının ana dilimizin lüğət tərkibində əhəmiyyətli yer tutması bir daha maddi mədəniyyətimizin tarixən çox zəngin olmasını, müxtəlif peşə və sənətlərimizin rəngarəngliyini göstərir.

Azərbaycan etnoqrafiyası müxtəlif peşə və sənətləri əhatə etməsi ilə də fərqlənir. Şübhəsiz ki, bu tematik qrupa aid olan bütün sözləri vermək imkan xaricindədir. Aşağıda göstərdiyimiz bəzi etnoqrafizmləri nümunə kimi verməyi lazım

¹ Я.Дямирчизада. 50 сюз. Бакы: Эяньлик, 1968.

² Я.Абдуллаев. Эюстяриян ясяри, с.229.

bildik: arğac, arğaclıq, arşın, arşınmalçı, baltaqayıran // baltaçı, baltaçılıq, barıtaqabı, basma, başmaqçı, qalayçı, qalayçılıq, qəlibbasma, dabbağ, dabbağlıq, dəmirçi, dəmirçixana, dulusçu, dulusxana, dulusçuluq, əbəci, ələkçi, əsnaf, zərbaf, zərbafıq, zərbxana, zərdüştlük, yuxuyozma, kankan, keçəçi, kəlladar, kilimçi, kömürçü, kümçü, mehtər, mehtərbaşı, misgər, misgərlik, palanduz, tənəkəçi, camadar, camadarlıq, cütcü, şatır, həllac və s. Bu gətirdiyimiz misallar peşə və sənət mədəniyyətimizi əks etdirən leksik vahidlərin bir qismi kimi qəbul edilməlidir.

OYUN ADLARI

Etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi olan mənəvi mədəniyyəti təmsil edən leksik lay da xüsusi yer tutur. Mənəvi mədəniyyət leksikası adı altında biz burada daha çox oyun adlarından, mərasim leksikasından /toy, yas və s./ və mifoloji, dini sözlərdən bəhs etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Çoxsahəli olan etnoqrafiyamızın xalqın həyat təzi və məişətində folklorun /uşaq folklorunun/ ən maraqlı janrlarını təmsil edən oyun adları barədə də Azərbaycan dilçiliyində xüsusi araşdırma aparılmamışdır.

Etnoqrafiyamızın qədimliyini təsdiq etmək üçün Azərbaycan türklərinin məişətində mühüm yer tutmuş müxtəlif oyunlardan /özü də bu oyunların çoxusu rəngarəng məoasimlərin icrası zamanı keçirilirdi/ bəhs etməyi lazım bilirik.

Elmə bəllidir ki, Qobustan qaya təsvirlərinin yaşı eramızdan əvvəl 8-ci minilliyə gedib çıxır. Bunu görkəmli arxeoloq İsaq Cəfərzadə 1947-ci ildə aşkar etmişdir. Burada xüsusilə qeyd etmək istədik ki, Qobustanda aşkar edilən bir çox mədəniyyət nümunələri içərisində həmçinin «evköçdü» /pula- pula, yaxud mərə- mərə/ və «dama- dama» kimi əyləncə oyunları üçün istifadə olunmuş yalaqlar və qabarıq batıq kvadratlardan ibarət şahmat taxtasına bənzər təsvirlər aşkar edilmişdir.

Qobustan qaya təsvirləri arasında ov səhnəsi, kollektiv əmək prosesi, taxıl biçimi, əlləri yuxarı qaldırmaqla ibadət etmək, qız qaçırmaq, yərdi və yallıyaoxşar kollektiv rəqs səhnələrinə də təsadüf olunur. Əgər biz Qobustan mədəniyyətinin eramızdan əvvəl 8- ci minilliyə aidliyini nəzərə almış olsaq, miladdan öncə 776-cı ildə Qədim Yunanıstanda keçirilən olimpiya oyunlarının bizim qədimdə oynanılan oyunlardan nə qədər sonralar meydana gəldiyini əyani şəkildə görürük.

Azərbaycan folkloru sahəsindəki tədqiqlər içərisində oyunlara da aid müəyyən işlər yazılmışdır. Əlbəttə, bunu ona görə xüsusi vurğu ilə göstəririk ki, folklorun- mənəvi mədəniyyətimizin ən zəngin bir sahəsinin öyrənilməsində mərasim və mövsüm nəğmələri ilə əlaqədar oyunların toplanması və tədqiqinə də biganə qalmaq olmaz. Xüsusən mərhum folklorşünas Məmməd Hüseyin Təhmasibin¹, M.Həkimovun², T.Məmmədovanın³, İsrəfil Bağırovun⁴ araşdırmalarının adlarını çəkmə bilərik.

Keçmişlərdə, xüsusən orta əsrlər Azərbaycanın məişətində, eləcə də dövlət səviyyəsində şahların, xanların sarayında da çovqan, zorxana oyunları, küştü tutmaq, ayaqdəymə, quluncsındırdı və s. keçirilirdi. Bu mənada biz XVI əsr Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından Qasimi Qonabadi barədə və onun «Xəmsə»sindən bəhs edərkən aşağıdakı maraqlı tarixi bir faktı da yada salırıq. Ə.Rəhimov Qasim Qonabadinin «Xəmsə»sinin hər bir poeması barədə orijinal, yığcam məlumatlar verir. Müəllif yazır: «Karnamə», yaxud «Quy və Çovqan» /Ə.Rəhimov belə bir fikirdədir ki, Qasiminin «Xəmsə»sinin əlyazma nüsxələrində əsərlər xronoloji qaydada yazılıb tamamlanma tarixləri ilə əlaqədar

¹ М.Щ.Тящмасиб. Халг ядыбиййатында мярасим вя мювсцм нямяляри. НД., Бақы 1945.

² М.Щякимов. Халг мювсцмляри вя ашыг сянти. Азярбайъан шифащи халг ядыбиййатына дир тядгигляр. ЫВ китаб /АШХЯДТ/. Бақы, 1981.

³ Т.Мяммядова. Ушаг ойунлары щаггында. АШХЯДТ, ЫВ китаб, с.164-172.

⁴ И.Бабыров. Халг ойунларымыз. «Шярг гапысы» гяз., 1969, 13 август.

olaraq kökürülmüşdür. «Şahnameyi- şahimazi», «Leyli və Məcnun», «Karnamə», «Xosrov və Şirin» və s./ Şah Təhmasib çovqan oyununu çox skvdiyinə görə şair bu mövzuya müraciət etmişdir. Əsərin xatiməsində beytlərin sayı və tamamlanma tarixi haqqında belə yazılmışdır:

*«In əqdi- covhər ke şod sərəməd,
Bəşəd ədədəş hezar – o pansəd.
Tarixi- təmami- in məani
Zelli- əbədist ta bedani.*

/Tamamlanan bu gövhər danələrinin beytlərinin sayı min beş yüz olar.

Bu mənalara /əsərin/ tamamlanma tarixinin zelli-əbədi olduğunu bil/.

...Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çovqan oyununu çox sevən Şah Təhmasib gənclik illərində XV əsr şairlərindən Arifi Herəvizin «Quy və çovqan» əsərini gözəl xətlə köçürmüşdür. Vaxtilə Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki kitabxanada mövcud olmuş bu miniatürlü əlyazması başqa əlyazma kitablarla bərabər 1828-ci ildə hərbi qənimət kimi Peterburqa aparılmışdır. Hazırda Leninqradda /Sankt – Peterburqda –İ.M./ Saltıkov – Şedrin adına Dövlət Kütəvi Kitabxanasında saxlanılır»¹.

Bir cəhəti qeyd edək ki, «Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası lüğəti»ndə və eləcə də izahlı lüğətdə «çövkən» kimi verilən oyun adı, nədənsə, «El-oba» oyunu, xalq tamaşası» kitabında /»İşiq», 1984, səh. 116/ «çovkan»// «çovqan» kimi, Əbülfəz Rəhimovun «Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından Qasimi Qonabadi « adlı məqaləsində «çovqan» şəklində getmişdir. Dilimizin orfoqrafiya lüğəti daha mötəbər mənbə olduğundan, leksik norma baxımından «Çövkən» variantı daha doğrudur.

¹ Ябцлфяз Ряцимов. Низами ядәби мяктябинин давамчыларындан Гасими Гонабади. Азярбайҗан ЕА Хябяряри. Ядәбиййат, дил вя инҗясянҗ сәрийасы. 1991, № Ы, с.100-101.

Biz qədim milli «çövkən» oyunu adının etimoloji açımına keçməzdən əvvəl onun barəsində yazılmış bəzi məlumatları çatdırmağı vacib bilirik: Çövkən. İS. – Keçmişdə at üstündə ucu əyri çomaqla oynanılan top- top oyunu. Çövkən oynamaq. Çövkən oyunu// həmin oyunda istifadə olunan iri top»./ ADİL, IV c., 446/.

Çovkən – Atüstü oyun. Yaranma tarixi min ildən artıq olub, IX-XVII yüzillərdə geniş yayılmış, əsasən at üstündə, qismən atsız oynanılan qədim top- top oyunu və burada istifadə olunan ucuəyri uzun dəyənəyin adı, Musiqinin müşayiəti ilə keçirilib iki, yaxud üç hissədən ibarət bu oyunda atları rəng etibarilə bir-birindən fərqli olan hər dəstədə 6-8, bəzən isə daha çox atlı iştirak edirdi. Oyunda əsas məqsəd dəyənəklə rəqib qapısına top vurmaq olmuşdur. Əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında geniş şöhrət tapmış, bəzən isə kişilərlə yanaşı qadınların iştirakı ilə keçirilən bu oyunun əsgərlərdə «kuyi-çovkan», «Çomaq oyunu» və «çovganbazi» adları ilə qeyd edilən başqa variantları da olmuşdur. «Çovkan», «Çovgən», «çögən», «çöyən», «şöydan», «hövgən» tələffüz şəkilləri də olmuşdur. Buraya çovkanbar //çovkanbar, çovkani/ çövkən oyunu üçün təlim olunmuş xüsusi at / sözləri də verilir.¹

«Çövkən sözü ilə bağlı «El-oba oyunu, xalq tamaşası» adlı kitabda «oxçöyeni// oxçökən» sözləri də verilmişdir/ həmin əsərdə çövkən //çovqan şəklində yazılır/ «oxçöyeni// oxçəkən A.O./ -Atüstü oyun –İ.M./ «Ox» çovkanı sözünün təhrifidir/. At üstə və ya piyadə şəklində icra olunan cird meydan oyununda iştirakçıların əlində tutduğu ucu əyri bir dəyənəyin adı. Onunla iştirakçı rəqibin yerə düşmüş cirdini qaldırırdı».² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «çovumaq» feli verilir. Biz istərdik ki, «çovumaq» felinin bildirdiyi mənalara diqqət verək: «Çovumaq f.İ. Cəld o tərəf bu tərəfə getmək,

¹ Елчин Асланов. Ел-оба ойуну, халг тамашасы. Бакы, «Ишыг», 1984, с.ящ 245-246.

² Бах: Елчин Асланов. Эюстярилян ясяри, с.166.

qaçmaq, cummaq, atılmaq –irəli –geri çovumaq. 2. Yanından ötüb keçmək /güllə haqqında/ //Bərk bir şeyə dəyib istiqamətini dəyişmək, hədəfdən yayınmaq /güllə haqqında/». «Çovu» kökü ilə bağlı izahlı lüğətimizdə «çovurma» /I. «Çovurmaq» daq f.is.2. Bərk bir şeyə dəyib istiqamətini dəyişmə, hədəfdən yayınma /güllə haqqında/, «çovğun»/ is. küləkli qar və yağış, boran, qasırğa, çovğuna düşmək/, çovğunlaşma, çovğunlamaq, çovğundu/ I. küləkli, qar və yağışlı, boranlı, çovğunlu gecə. 2. məc. hadisələrlə dolu, həyəcanla dolu, gurultulu, kəhməkeşli/ sözlər də verilmişdir, /ADİL, IV c., s. 446/.

Doğrudur, bugünkü ədəbi dilimizin lüğət tərkibində «çövkən» sözü leksik norma səviyyəsində sabitləşmişdir. Lakin biz dilimizin əvvəlki dövrlərinə nəzər saldıqda /Qasimi Qonabadinin «Xəmsə»sində və başqa məxəzlərdə çovqan formasında –variantında, eləcə də E.Aslanovun adı çəkilən «El-oba oyunu xalq tamaşası» əsərində s.245-246/ «çovkan», «çövkən», «cövkən», «çovkən», «çəkən», «çəyən», «şoudan», «hövgən» şəkillərində işlənməsinə diqqət et/ çövkən sözünün etimoloji izahı barədə aşağıdakı qənaətə gələ bilərik. Müasir «çövkən» sözünün qədim forması «çovqan» olmuşdur. «Çovqan» sözünü isə «çovumaq» felindən /cəld o tərəf bu tərəfə getmək, qaçmaq, cummaq mənası alınır/ yaranmış feli sifət kimi qəbul etmək olar, yəni cəld o tərəf bu tərəfə cuman, qaçan, adam. Çox güman ki, çövkən /çovqan/ oyunu icra olunarkən iştirakçıların iti, cəld, sürətli hərəkətlərinə görə həmin qədim oyunun oyunçusuna çovuqan /çovuyan/ adı verilmiş, sonradan həmin söz /çovuqan-çovuyan-çovqan/ bütünlükdə oyuna aid edilmişdir. – Qan –ğan şəkilçili feli sifətlər indi də işlənir. Müqayisə et: çalışqan, ağlağan, qaçağan, yatağan və s. Belə qənaətdəyik ki, çövkən /çovqan/ sözünün kökünü çovumaq felində axtarmaq gərəkdir.

Yeri gəlmişkən, burada Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasında çovkan oyununa geniş yer verilməsini, həm də həmn sözün məcazi mənada da işlənməsini xatırladaq. «Xosrov və

Şirin» əsərində Xosrovun Şirinlə və onun rəfiqələri ilə çovkan oyununu oynamağını təsvir edərək deyir:

*Çovkandan bütün yollar söyüdlük oldu,
Yer o söyüdlərdən Aya səndəl sürtdü.*

Nizaminin ifrat mübaligə /iqlaq/ işlətdiyi bu beyti şərh edilməsə, ondan bir şey başa düşmək olmaz.

Yuxarıda deyildiyi kimi çovkanı, söyüd ağacından hazırlayırdılar, çünki o bərk və möhkəmdir. Burada Nizami deyir ki, o meydanda o qədər çovkan oynayan var idi ki, onların sındırdığı çovkanlar yerə düşüb göyərdilər, bir meşə əmələ gəldi. Məlumdur ki, söyüd ağacının çubuğunu yerə basdırsan, az vaxtda göyərəcək: şairin dediyinə görə bu oyun o qədər uzun çəkdi ki, o ağaclar qalxıb Aya çatdılar. Oyundakı hayküydən Ayın başı ağrayırdı. Yer Ayın başağrısını kəsmək üçün bu söyüdləri səndəl əvəzinə Ayın başına sürtməyə başladı. Səndəl-Hindistanda bitən bir ağacdır; onun oduncağının lifi olmur, özü də çox bərk ağacdır. Xalq təbabətində ondan istifadə edirlər. Onun çubuğunu əzib toz halına salırlar, sonra o tozu isladıb başı ağrıyan adamın alınına və gicgahına sürürlər». ¹ /Bizi çovkan oyunu etnoqrafik fakt kimi maraqlandırsa da, xalq təbabətinə aid sətirləri də verməyi lazım bildik/.

Bayaq da qeyd etdik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı /burada folklor/ sahəsindəki tədqiqlər içərisində oyunlar barədəki araşdırmalar da diqqəti çəkir /M.H.Təhmasib, M.Həkimov, B.Abdullayev, T.Məmmədov, İ.Bağirov və b./. Folklorumuzu öyrənərkən mərasim və mövsüm nəğmələri ilə əlaqədar oyunların toplanması və tədqiqinə də biganə qalmaq olmaz. H.Sarabskinin «Köhnə Bakı» kitabında /1958/, eləcə də rəssam Elçin Aslanovun «İşiq» nəşriyyatında /1984/ nəşr etdirdiyi «El-oba oyunu, xalq tamaşası» kitabı da /bu, tədqiqat olmasa da / oyunlar haqqında qiymətli məxəzlərdir. Əlbəttə, dilçilik işinin burada görünməməsi heç də onun elmi dəyərini azaltmır. Oyunları adətən, aşağıdakı şəkildə təsnif edirlər,

¹ Я.Ящмядов. Низами-елмшцнас. Бакы: Азәрбайҗан.- 1992, с.159-160.

sadə və mürəkkəb oyunlar /bu bölgünü öz növbəsində belə də ayırırlar: fərdi və kollektiv oyunlar, hərəkətli və hərəkətsiz oyunlar/.

İsrafil Bağırov oyunların xalq həyat və məişət tərzii ilə bağlı olduğunu çox doğru göstərmişdir: 1. əmək və zəhmət oyunları. 2. Qəhrəmanlıq və cəngəvərlik oyunları. 3. Bayram və mərasim oyunları. 4. İdman oyunları. 5. Uşaq oyunları.

Əlbəttə, bu bölgədə bəzi bəndləri birləşdirmək də /məs. I və 3-cü bəndləri/ olar, bu təxmini bölgüdür. Əsas məqsədımız dil baxımından oyun adlarına nəzər salmaq olduğundan bu xüsusda çox danışmağı lazım bilmədik.

Oyun adlarının Azərbaycan xalqının məişətində mühüm yer tutmasını, qədim xalq nağıllarında /»Uşaq pəhlivan» nağılında «Yalax-qoz», «Çin» nağılında Üdirədöymə», «Ağıllı qız» nağılında «Qodu-qodu», və «mil» atmaq» və s. oyun adları işlənmişdir/ da bəzi oyunların adları ilə rastlaşırıq. Göstərmək lazımdır ki, süjetli qədim xalq oyunları folklorumuzun maraqlı bir janrı olmaqla bərabər, həm də orada bir sıra tarixi, mütərəqqi- mədəni adət-ənənələrin və hadisələrin izlərinə rast gəlirik. «Şübhəsiz ki, «Sümükatma», «Dar-dar», «Atdandırma», «Yalaqqazma», «Çilingağac» və bir sıra oyunlar əslində baharın gəlişi ilə bağlıdır. Bizcə, baharın gəlişi münasibəti ilə icra olunan oyunlar, rəqslər, onların xüsusiyyətləri, göstərilən hərəkətlər, oyun ərəfəsində avazlanan təkərləmələr, sual-cavablar, kilidləmələr, öyüdləmələr özlüyündə ayrıca tədqiqat tələb edir».¹

Bunlardan başqa, maldarlıq, əkinçilik, əmək və s. ilə bağlı olan oyunların bəziləri mahnılar, sözlər və havaların /çalğı. Musiqi/ müşayiəti ilə keçirilirdi halda, bəziləri isə sözsüz və çalğısız keçirilirdi. Həm də bunlar I, 2, 3 və daha çox adamın iştirakı ilə oynanırdı. Gəəsüf ki, həmin oyunların əksəriyyəti tədricən ibtidai forma və məzmununu dəyişmiş, son əsrlərdə uşaqların malına çevrilmiş və əyləncə xarakteri almışdır.

¹ М.И.Щякимов. Халг мювсцмляри вя ашыг сяняти. Азярбайъан шифащи халг ядыбиййатына даир тядгигляр. ЪВ китаб. Бақы- Елм, 1973, с.132.

Bəziləri isə hətta tamamilə itib sıradan çıxmış, unudulub getmişdir.

Öncə oyunların milli leksikasına, sözlərin mənşə cəhətinə diqqət yetirək /Əlbəttə, burada unudulan, hazırda yaşayan oyunların hamısı təhlildən keçirilir/.

Əsl Azərbaycan sözlərindən ibarət olan oyun adları:

Üçdaş, dördəş, beşdaş, kosa-kosa, lal-dinməz, qaçaq-qaçaq, qozatdı, eşşəkbeli /ənzəli/, topaldıqaç, gizlənpaç, itqusdu, əlüstə kiminəli və s. Bu siyahını artıra da bilərik.

Biz Azərbaycan sözlərindən ibarət oyun adlarını ona görə göstəririk ki, məişətimizdə tərkibində ərəb və fars sözləri olan oyun adları da var. Dəsmal aldıqaç/dəstmal/, qaladan-qaoaya, vəfati-Səkinə, vicah, bəzirqah oyunu /»bazərgan« - tacir sözündəndir/ və s.

Əlbəttə, dilimizin lüğət tərkibində qədim layı təşkil edən sözlər müasir dilimizdə maraqlı faktlar kimi görünür.

Məsələn, Altunqabaq /orta əsrlərdə Azərbaycanda kütləvi şənliklər zamanı icra olunan atüstü meydan oyunu/.

Babayoğurt /yoğurt sözü, dialektlərdə qalır/.

Qam, qamxatun, Qam- teonimdir.

Xatun sözü də qədim formadır –Şaman oyununda ifaçı kişilərlə birlikdə çıxış edən qadın şamana xalq içində verilən addır.

Qalxanqılınc /oyun növüdür/ qəşatma –Əlbəttə tədqiqatlar davam edir, faktlar çox da gətirmək olar.

Oyun adlarının tədqiqindəki müşahidələrə əsaslanıb qədim analitiklikdən də danışmaq olar: baca-baca, qaçaq-qaçaq, qodu-qodu /godu-godu, güdü-güdü də deyilən yerlər var/, qolçaq-qolçaq, quza-quza, qundaq-qundaq, kosa-kosa, ənzəli-ənzəli, üzük-üzük, gəlin-gəlin, mətə-mətə, qoz-qoz, dardar, bıçaq-bıçaq, qınaq-qınaq, mırt-mırt /güldün-danışdın/, haftaxana-haftaxana, evcik-evcik, qala-qala, maça-maça və s.

Nəhayət, tarixi-etnoqrafik anlayışlarla bağlı /burada söhbət oyunlardan gedir/ predikativ xarakterli bir çox söz birləşmələrinin mənaca dəyişməsi /asemantikləşmə/ semantik cəhətdən sadələşməsi /desemantizasiya/ nəticəsində

frazeolojiləşmə hadisəsi də müasir dilimizə, dövrümüzə gəlib çatan oyun adlarından görünür.

Xangəldi, dabanbasdı /Hacıgəldi, dabanbasdı/, qurşaqtutdu, toqqadöydü, qozatdı, qalaqurdu, topaldıqaç, aldı-qaçdı /belə də deyirlər alıbaldatma/, aldım basdı, kərələdim kəsdim, ayaqçaldı, belikiməverdin, qapıpusdu, qaraqodu /qara-yer, əkilməmiş yerə də deyirlər/, qaçdıtutdu //qaçtutdum/ gəldim qaç- Naxçıvan/- təmə-təmə /Gəncə/.

Çilləkəsdı, qıçımsındı, qurşaqtadı, donuzdöydü, quluncsındırlı, dağ dibində boz qurd var, darısəpdı, vurçatlasın /çal oynasın// döysındır, vurmabizən də adlandırirlar/.Oyun adlarından hətta cümlələr kimi deyilib-işlənənləri də var ki, bunlar artıq daşlaşmışlar.

Şahdan gəlmiş nökerəm
Dinmə dişlərin tökerəm,
Alma-armud, qırçı Keçəl Mahmud.
Babam mənə kor deyib /dedi/,gəlib-gedəni vur
deyib /dedi/

Beli kimə verdin. Var anam, gəl anam. Ana məni qurda vermə.

/Naxçıvan- mən çobanam, vermərəm/, Əlağa erkəy istəyir, Ay lalə bəndin oldum, al bunu, Ay qaraquşum /Salma yerə.../ Belə sözlü-nəğməli müraciət xarakterli cümlələr vahid leksik birləşmə kimi qavranılır, götürülür.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu gün vurçatlasın, dəbbeyk, ləbbeykdöyən, ləbbeykçi, lopusq, lopusqopusq, mırt, mırt vurmaq, mırt-mırt, mütrüb və b. sözlər işlənir ki, bunların bir qismi tarixən məişətimizdə oynanılmış, bu gün üçün isə unudulmuş, müasirlərimiz üçün məlum olmayan oyunların adlarını, bir qismi isə elə həmin oyunlarla bağlı sözləri ifadə edir. İndi bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Bir cəhəti də göstərək ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin funksiyasına aid etmək də doğru olmazdı/.

Vurçatlasın, is/dan/. Qarmaqarışıqlıq, ara qızışma, mərəkə, səs-küy, dava-vuruşma /adətən bir işin, hadisənin qızışdığını, ən qızğın çağını bildirir/. Bəli, vurçatlasın, çal

oynasın, yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib, axırınıcı gün İbrahimi gətirib, çatdılar qızın otağına /nağıl/. Vurçatlasının şirin yerində kəndin ağsaqqalllarından biri ortaya çıxıb sağ əlini yuxarı qaldırdı. «Kirpi» /ADİL, I c., s.379/.

E.Aslanovun «El-oba oyunu, xalq tamaşası» adlı kitabında isə «vurçatlasın» sözü uşaq oyunu kimi təqdim olunur: «Vurçatlasın –uşaq oyunu/ əksər uşaq oyunlarının sonunda icra olunan bir mərasim. Başçının- «vurçatlasın, çal oynasın» əmrinə müvafiq, qalib gəlmiş dəstə və ya iştirakçı məğlubları qovub izləyir, yaxud qızğın şəkildə çalıb oynayır, çəkişir, dartışaraq, səs-küylə «qələbə»ni qeyd edirdi. Oyunun bu hissəsini bəzən, «döysündür» və «vurmabizçnə» də adlandırırlar».¹

Ləbbeyk, Ləbbeykdeyən.

Ləbbeyk /ər/. Əslində «nə əmriniz var?», «əmrinizə müntəzirim» «buyurun» demək olub, «demək» feli ilə işlənir. İndi mək tək yeddi yaşında müsəlman uşaqları gərək səhərdən axşama tək ləbbeyk deyib susuzluqdan od tutub yana. C.Məmmədquluzadə /Qürbət xala/. Necə haradan, səhərdən axşamacan burda ləbbeyk deyirəm, necə ola ki, bilməyim. Mir Cəlal /Zeynal və Veysin/ dostluqları, təbiətlərinin uyğun olması, sadəcə bir-birinə ləbbeyk demələrindən ibarət deyildi. Ə.Əbylhəsən.

Ləbbeykdeyən. is. Öz fikri olmayıb başqasının sözü, fikri, göstərişi ilə hərəkət edən adam /Comərd Sadiqiyə/ Ağaların, bəy-xanların və onların sözüne sizin kimi ləbbeyk deyənlərin millətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ə.Abbasov /ADİL, III c., s.230/.

Mənaca dəyişən etnoqrafik sözlər içərisində ələkçinin qılverəni /peşə-sənətlə bağlıdır/ birləşməsinin də maraqlı taleyi var:

«Ələkçinin qılverəni /isteh./- Əslində heç bir ciddi işlə məşğul olmayıb, özünü iştirakçı, köməkçi kimi göstərməyə çalışan yaxud ara qızırdıran adam haqqında» /ADİL, I c., s.265/. Mənasında sonradan yumor, məsxərə məzmunu əxz

¹ E.Асланов. Ел-оба ойуну, халг тамашасы.Бакы, «Ишыг», 1984, с.43-44.

edilən sözlərdən biri də «körüybasan// körükbasan» sözüdür. Təəssüf ki, həmin lekik vahid, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə əks olunmamışdır. E.Aslanovun «El-oba oyunu, xalq tamaşası» kitabında isə belə verilir:

«Körüybaman //körükbasan –oyun meydançasında tamaşaçıların daimi diqqət mərkəzində olub, oyunu qızışdıran, təlxəklik edib ətrafdakıları əyləndirən komik oyunçu və ya onun təşkilatçısına el arasında verilən ad. Onun başqa adı gərdun və «meydangərd» olmuşdur»¹.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində körükbasan sözü olmasa da körükləmək sözünün 1. körük basmaq, körüyü işlətmək həqiqi mənasından başqa 2. məc. mənada daha da qızışdırmaq. Şiddətləndirmək, kəskinləşdirmək şəklində verilmişdir. Eləcə də körüklənmək felinin 2. Qızışmaq, özündən çıxmaq. Sübhanverdizadə körüklənib sözünə davam etdi. S.rəhimov /ADİL, II., s.113/.

Lopuğ - yəni havayı, pulsuz mənasını verir /dan./- Uşaq oyunu /kiçik tuluğ mənasındadır/ Bəzən uşaq oyunlarında cəza tədbiri kimi, uduzmuş iştirakçının şişirdilmiş ovurduna vurulan zəobə və ya əllərinə çəkilən şillə. «Lopağ» tələffüz şəkli də vardır. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə /IIIc., s.245/ Lopuq sözü «əyləncə üçün götürülmüş ordlara yavaşca yumruqla vuraraq səs çıxartma kimi izah olunur.

Lopuğlopuğ - Uşaq oyunu, Azərbaycanda təsadüf olunan uşaq oyunlarından birinin adı.

Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində mütrüb sözünün də qəribə tarixi var:

Mütrüb //mütrüb- /»əyləndirən, könül açan» anlamındadır/. Mənşə etibarilə qədim Azərbaycanın məbədlərində yarıçılpaq və lüt görkəmdə çıxış edən rəqs və laloyunu –pantomima ifaçısının adı ilə bağlı olub, X-XI yüzillərdən başlayaraq XVI yüz ilə kimi aşiq, nəqqal, çalğıcı, rəqs edə-edə oxuyan xanəndə mənasında işlənən deyim.XIX yüzilin sonu, əmrimizin əvvəllərində isə, toy və el şənliklərində əyninə

¹ E.Асланов. Ел-оба ойуну халг тамашасы. Бакы, 1984, с.113.

qadın paltarı geymiş rəqqas oğlana verilən ad. Uzunsaçaqlı, dırnaqları xınalı, belində gümüş belqabı, boynunda həmayıl, döşündə gümüş zəngir, diedaban ayaqqabıda çıxış edən bu oyunçu barmaqlarındakı sarı mis parçalarını bir-birinə vuraraq rəqs edir, laloyunu dili ilə «danışır». Bəzən, təlxək, lotu və bu kimi komik oyunçular da el içində bu adla adlanırdılar. «mütrüb» tələffüz şəkilləri də vardır.¹

Mütrübbaşı, mütrüğ oyunu söz və birləşmələri də işlənir.

Mütrüb, is. /ər.mütrib/. I.

Keçmişdə, musiqinin müşayəti ilə toylarda rəqs edən oğlan /bəzən qız/. Qorxurdum ki, özlərinə bir qəpik də saxlamayanlar ki, mütrüb-zad oynadanda şabaş verələr. C.Məmmədquluzadə. Dəfçalan, zurnaçı, balabançı, mütrüb də manqalın başında oturardı. H.Sarabski.

2. dan, hərəkət və danışığından yüngül, qeyri-ciddi adam haqqında: oyunbaz. Mütrübün biridir.- /molla Güləndam hürzadə/ Ay qız, ey mütrüb, mən sındırmalı qoz deyiləm sındırasn... Y.V.Çəmənşəminli. /ADİL, II., s.372/

Mütrüblük, is. Özünü mütrübə oxşatma, oyun çıxartma: yüngüllük, oyunbazlıq /ADİL, IIIc., s.372/.

Mirt: mirt vurmaq dan. –baş-başa verib söhbət etmək /adətən boş və əhəmiyyətsiz şeylər haqqında/ /Xəlil Mirzə ilə/ üzbə-üzdə isə iki nəfər maxorka tüstülədə-tüstülədə mirt vururdu. Q.Musayev.

Mirtımdama, mirtıldamaq, mirtıldanma, mirtıldanmaq, mirtılama, mirtılmaq, mirtlanma, mirtlanmaq kimi sözlər mirt-mirt-mirt zərf, Boş-Boh,- havayı, mirt- mirt söylənmək.

- A kişi, bu kitabları və kağızları tulla cəhənnəmə, az bu cinlərnən və şeyatınlərnən mirt-mirt danış. ... C.Məmməd-quluzadə. Mirt-mirt oxuyub mırıldayırsan: Qarğa kimi hey qarıldayırsan. M.Ə.Sabir /ADİL, III., s.331/.

Azərbaycan folklorçularının araşdırmalarında xalqımızın məişətində son dövrlərə qədər də qorunub saxlanan oyunların adları barədə bir sıra mülahizələr söylənmiş,

¹ E.Асланов. Ел-оба ойуну... с.150.

xüsusən mərasim oyunlarına və uşaq oyunlarına da toxunulmuş, özü də folklorun bir qanadı olan oyunların qədim tarixiliyi məsələsi qabardılmışdır. Azərbaycan məişətində vaxtilə geniş yer tutmuş oyun adlarından «Artırma» /»Artırmac» şəkli də geniş işlənir/ sözü barədə bir qədər müfəssəl danışmaq istərdik.

Artırma //Artırmac uşaq oyunu / çoxaltma anlamındadır/. İştirakçıların çömbələrək //dombaltma / durub bir-birinin arxasından hoppanmasından ibarət olan ənənəvi bir uşaq oyunu. Törəniş etibarilə, uzaq keçmişdə barlı-bəhrəli məhsul əldə etmək məqsədi güdərək yaşlılar tərəfindən keçirilən bir ayin oyunu, sonralar adi uşaq əyləncəsinə çevrilmiş, ifa tərzinə görə «qısa artırma» /yerdə uzanmış vəziyyətdə, qoşa artırma kimi variantlara ayrılmışdır. «Artırma», «atdırma», «attırma» tələffüz şəkilləri də bəllidir. Oyunun bizə məlum olan digər adları: «çix arda», «atlanbac», bildirbir // birdirbir / türkcədə belədir/, «qalaşma» /Şimal – r- n da/, «yatıbhoppanma», «eşşəyim – eşşəyim» /Naxçıvan/, «eşşəkbeli// eşşəkbelisındırdı» /qərb – r – n mız/, «eşşəkbelixırç» /Muğan/, «sərmayə», «gəzıt» /Cənubi Azərbaycan/» əzzəlidir, dəyməzlər və «ənzəli»dir¹.

Göründüyü kimi, «El-oba oyunu, xalq tamaşası» kitabında «artırma» oyun adının «çix arda», «atlanbac», bildir bir// birdirbir... «ənzəli» və digər adlaola tanınması da qeyd olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, həmin oyun adının «çix arda» şəklində rus və ukrayna dillərində də işlənməsi faktı məlumdur. Biz indi müxtəlif lüğətlərdə həmin söz barədə verilən izahatları burada verməyi lazım bilirik. Əbu ona gölə vacibdir ki, həmin sözün etimologiyası düzgün müəyyənləşdirilsin.

Çexarda - əsas və məcazi mənalarda çexarda /Uk.RS, s.1024/.

Çexarda I. Oyunçu adları əyilmiş vəziyyətdə, yaxud da iki əli və iki ayağı üstündə duraraq növbə ilə bir-birinin üzərindən

¹ Е.Асланов.Ел-оба ойуну... с.20.

atlanmaqla icra edilən oyun. Mı vse xoxotali, qlədə, kak on, pri iqre v çexardu, usajivalsə na şeö stoəvşeqo v soqnutom polojenii tovarişa.

Korol, ist. Moeqo.sovrem, kn. Ş, P, 9 Poproulkam bosie i uje zaqorevşe kazaçata iqrali v çexardu. Şoloxov. Tixiy Don. V, 4.

Köhnəlmiş söz. Çaxarda.- Ə jil nedoroselem, qonəə qolubey – i iqraə v çaxardu. s/ dvorovim i malğçikami. Puşkin. Kapitanskəə doçka. 1. 2. Məc. danışıq dili. Fasiləsiz dəyişmə, qarışıq salınma nəticəsində yaranan hərə- mərclik, nizamsızlıq, dolaşılıq /SSRLƏ, 108/.

Çexardoy xoditğ: Dalğ, slov. Çexorda: Dalğ slov /3-e izd./: çexarda /VI.Dalğ. 684/.

Çexorğ m. arx- mez. dalaşqan, dələduz, davakar.

Çexorniy parenğ, zadorliviy buyniy

Çexorda, bir-birinin üstündən atlanmaqla icra olunan oyun /RTS, 994/.

Rusca-türkməncə lüğətdə M., 1956, səh.845; çexordagşekmündi /oön/ iqrat v çexardu –gşekmündi oynamak.

Rusca- azərbaycanca lüğətdə: çexarda- eşşekbeli sındırdı- atlanbac /oyun/- məc. dan. –tez-tez baş verən dəyişiklik, qarışıqlıq, qərarlıqlıq /RAS, t.III, s.493/.

Müxtəlif illərdə nəşr olunmuş rus dilinin izahlı lüğətlərində, eləcə də ikidilli lüğətlərdə «çexarda2 sözünün nominativ və məcazi mənələrdə işlənməsi göstərilir. Bəs həmin sözün etimoloji şərhini barədə fikir nəgədir? Rus dilinin etimoloji lüğətlərindən birində «çexarda» sözü barədə yazılır:

Çexarda. Subst.- russk. Proisxojdenie neəsno. Vozmojno. Vosxodit k çexarda, izvestnomu v dialektax; v gtom sluçae i proiznoşenie i napisanie s a voznikli v rezulğtate razvitie akanğə i zakreplenie eqo na pisğme. Suş. Çexorda əvlətsə obrazovaniem s suf. – da ot çexor –«draçun, buən, zabiəka», takje soxranivşeqosə v dialektax. Pervonaçalğnoe znaçenie çexarda – «buystvo, balovstvo». Po druqomu predpoloženio, vosxodit k sğkğrda /sğkğrta/, perejivşemu izmenenie k v x po gkspressivnim priçinam i obrazovannomu s pref. Sğ ot kğrt

v pereqlasovannom vide vistupaöşeço v vide şırt v çerta /sm/. s ravnenie bel. dial. çıkırda – «orudie dlə izmerenie zemli v forme üirkulə» ukazıvaet na inoe pervonaçalğnoe znaçenie slova çexarda –çisto predmetnoe» /KGSRƏ, 494/.

Etimoloji izaha diqqət etsək, ziddiyyətli bir cəhətlə rastlaşırıq. Necə ola bilər ki, xalis rus sözü kimi qəbul edilən «çexarda» sözünün mənşəyi aydın olmasın, qaranlıq olsun. Sonra lüğətdə güman edilir ki, bu çexorda dialekt variantıdır, ikinci hecadakı o səsi alaşma nəticəsində çexarda şəklinə düşüb yazıda möhkəmlənib. Müəlliflər bir cəhəti tamam unudublar ki, türk xalqları ilə uzun əsrlər boyu qonşuluqda yaşamış, slavyan xalqlarının /rus, ukraynalı və b./ türkdilli xalqlarla müxtəlif xarakterli əlaqələri, ünsiyyət və münasibətləri nəticəsində slavyan xalqlarının dillərinə, o cümlədən də rus dilinə külli miqdarda türk sözləri /hərblə, məişətlə, etnoqrafiya, iqtisadiyyat, təsərrüfat və mədəniyyətlə və s. bağlı sözlər/ keçmiş /özü də əvvəlcə şifahi ünçüyyətdə, məişətdə möhkəmlənmiş, sonradan yazılı dilə daxil olmuşdur/. Zənnimizcə, çıxarda /rusca, çexarda/ sözü də beləcə orta əsrlərdə slavyan xalqlarının məişətinə girmişdir.

KGSR s. 29 Artel. Rus dilində işlənən artel sözü də müəyyən mənə daşıyır.

Zaimstv, v XVI v iz tbrksk. Əz. Tatarsk. Başəirsk, artil «narod, naxodəhiyə pozadı, rezerv» -strahenie art zadnəə çastğ « il – «narod» /KGSRƏ. 29/.

Bizə burada art – hissəsi maraqlı göründü, müqayisə et: art – il; çıx – art /d/ a – çexarda. Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, çıxarda sözü rus dilinə Azərbaycan dilindən keçmişdir, mənasını arda çıxmaq kimi izah etmək doğru olardı.

Yeri gəlmişkən türk oyunlarının zənginliyi rus türkoloqlarının da diqqətini cəlb etmişdir. **V.A.Qordlevski «İqri anatoliyskix turok»** əsərində bir çox türk oyun adları barədə, onların icra tərzini haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O, Anadolu türklərinin oyunlarını aşağıdakı bölgülərə ayırır: Tamaşa, aşıq-aşiq, qala savaşı və gözbağlıca oyunları və s.

V.A.Qordlevskinin bəhs etdiyi oyun adlarının siyahısını təqdim edirik: *Hacıbaba, Abbar-Cabbar, esir almaq oyunu //Esir almaca, kosemi, alaca beşik, pisik /pişik/ oyunu, kurt koyun oyunu /qurd qoyun oyunu/, kevrancılbaşı və yaqelin oyunu /karvanbaşı və ya gəlin oyunu/, alaylar, kalaylar, seku oyunu /bir ayağı üstə atlanma/, leçuk, aşıq-aşıq, lebbik /ləpik-ləpik/, tombaq, qala, battı balık, battı balık, top /güldü/, çijik /çelik/, su çeliyi, süldür /süldür, diktür, bizleri güldür/, hərle-tərle, çortu /aşıq/, çoban deyeneyi, sepetçi dayı /səbətçi dayı/, kardaş yatışı /yerdə yanaşı uzanma/, çam-çam qarırı, kırt-kırt /qırt- qırt/, endaze, birdirbir..., ikidiriki, eşek üstündə borek kapması, uzun eşek, isti hamam kubbesi, göz yumucu, kor çepmc, sine – bit, saklan bacı /cizlən bacı – azərbaycanca gizlənpaç, bəzi yerlərdə – Qax şivəsində yöşrün bacı da deyirlər/, bak benim servi boyuma, güdü-güdü, üzük oyunu /üzük-üzük/, ötüşme /öndeki düye, arttakı bua¹.*

Bu Anadolu oyun adlarını diqqətlə nəzərdən keçirərkən:

Aşıq //aşıq-aşıq, lebbik// ləpmk-ləpik, qala // qala-qala, kırt-kırt// qırt – qırt, gözyumucu // gözbağlıca, saklanbacı // gizlənpaç, yöşrünbacı, güdü – güdü // qodu; üzük – oyunu // üzük –üzük – onlardakı uyğunluğun şahidi oluruq.

Oyun adları əsasında apardığımız bu kiçik araşdırmalardan da aydınlaşır ki, bu tematik qrupa aid sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əhəmiyyətli yeri tutur. Azərbaycan oyun adları başqa türk dilləri materialları ilə müqayisədə müştərək cəhətlərə də malikdir. Oyunların türk xalqlarının məişətində geniş yer tutması bu tematik qrupdan olan sözlərin müxtəlif əlaqələr, təmas nəticəsində başqa qohum olmayan dillərə də keçməsinə /səm., ukrayna dillərinin lüğət tərkibində çearda – çıxarda sözünün işlənməsini xatırla/ zəmin yaratmışdır. Əlbəttə, gələcək tədqiqatlar oyun adları haqqında daha müfəssəl, elmi nəticələri aşkarlayacaqdır.

Mərasim leksikası

¹ Бах: В.А.Гордлевски. Эюстярилян ясяри, с.137-163.

Hər bir dövrün, zamanın özünəməxsus mərasimləri, adətləri var, dəbi var. Bu adətlər, mərasimlər formalaşır, nəsildən –nəslə ötürülür və dövrünün möhürü, sazağı, qızmarı hopur bu adətlərə, mərasimlərə, bu günümüzdə gəlib çatır. Bunlar ona görə mənalıdır, əzizdir, uzunömürlüdür – əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu mənada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ana xəttini Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini – adət – ənənələri, ailə- məişət mərasimlərini, təqvim- mövsümi mərasimləri, dini ayinləri, ayrı-ayrı bayramları, mifik görüşləri və s. əks etdirən söz, termin və ifadələri öyrənmək qiymətlidir. «Mərasim və onların poeziyası başqa xalqlarda olduğu kimi, bizdə də iki şəkildə özünü göstərir. Bunlar ya sevinc, şadlıq, nikbin əhvali –rouhiyyə, ya da ki, dərd, kədər, qəm- qüssə, bir sözlə, bədbin hisslər aşılayır. Mərasimlərin daşdıqları xüsusiyyətə görə, bir neçə qismə ayrıldıqları söylənilsə də, onları əsasən iki növə bölmüşlər: ailə məişətlə bağlı mərasimlər və təqvim, yəni mövsüm, mərasimləri. Hər iki mərasimdəki xalq poeziyası nümunələri isə çoxçeşidlidir»¹. Ailə – məişət mərasimlərinə toy, yas və s. mərasimləri aid edilir. Əsrlər boyu yaşayıb, müasir dövrümüzdə də icra olunan toy xalqın minilliklərdən gələn arzu və istəklərini özündə əks etdirən, zəngin adət və ənənələri qoruyub saxlayan el şənliyidir.² H.A.Həvilov ailə və ailə məişəti mərasimlərindən bəhs edərkən toy mərasiminə də geniş yer verir: «İnqilaba qədərki Azərbaycanda nigah əlaqələrinə girmə müxtəlif adətlərlə müşayiət olunurdu ki, bunların da əksəriyyəti «toy adətləri» adı ilə etnoqrafik ədəbiyyata daxil olmuşdur. Toy – nəinki iki gəncin, ailənin, nəslin şənliyi və sevinci idi, habelə bütöv elin- obanın, kənd icmasının ümumi

¹ Б.Абдуллаев. Шагын сяси. Бакы: азярбайҗан дювлят няшриййаты – 1989, с.65.

² Ш.Бцнйадова. Низами вя этнографийа. Бакы: Елм – 1992, с.79.

xoşbəxtlik, şənlik məclisi idi. Toy həm də kənd icma üzvlərinin istirahət və əyləncə yeri olduğundan belə yığıncaqlar bir qayda olaraq, müxtəlif xalq oyunları və rəqsləri ilə, gülən və cıdır yarışları ilə müşayiət olunur. Azərbaycan toyları rəngbərəng adətlərlə müşahidə olunan bir sıra mərhələlərdən keçir. Bunlar qız bəyənmə, elçilik, bəlgə, nişan, paltarkəsdı, xınayaxdı, kəbinkəsmə, toy şənliyi, duvaqaldı və s. mərhələlərdən ibarət idi. Toy şənliklərində icra olunanq bu adət normaları Azərbaycanın müxtəlif zonalarında öz məhəlli xüsusiyyətlərini saxlayırdı».¹ Azərbaycan folklorunda da toy mərasimii böyük əks –səda verək ən milli mərasimlərdəndir. Folklor materialları əsasında bu mərasim müxtəlif mərhələlərinin olması göstərilir: toy adəti- seçmək, bəyənmək, qızgörmə, arvad elçiliyi, kişi elçiliyi, nişan mərasimi, nişanlı üçün bayramlıq, görüş, paltarkəsdı – qayçıkəsməz, kəbinkəsmə, xınayaxma, toy dəvətçiləri, qız toyu, oğldan evində toy, qızın pərdeyi-ismətdən sıxması.² Folklorşünas B.Abdullayev elçilikdən bəhs edərkən belə yazır ki, elçilik bəzən nişan mərasimi səviyyəsində olur, əksər hallarda isə bu, «kiçik nişan» adlanır və bir neçə gün sonra /vaxt dəqiq müəyyən edilir/ isə böyük nişan olur. Möhtəşəm mənəvi abidəmiz «Kitabi - Dədə Qorqud» da toy mərasiminə, habelə, müxtəlif milli adət- ənənələrimizə aid qiymətli sətirlər çoxdur. Burada elçilik «kiçik düyün», toy «ulu düyün», «ağır düyün» adlandırılır. Bu gün el arasında işlənən «beşikkərtmə», «beşikkəsmə» nişanlı ifadəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında öz əksini tapmışdır: «Baybicxan bəg aydır:» «Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq alın: mənim qızım Baybərə bəg oğluna beşikkərtmə yavuqlı olsun! – dedi». /FZ,SƏ, KDQ, s.52/. V.İ. Aslanovun «dügün» sözünün ədəbi dilimizin tarixində işlənmə mənzərəsini, müddətini öyrənmək baxımından aşağıdakı

¹ Щ.А.Щявилов. Азярбайған этнографийасы, с.212- 213.

² Азярбайған фольклору анталозийасы. Бакы: Азярбайған ССР ЕА Няшриййаты - 1968, с.257-267.

mülhizəsi də maraqlı doğurur: dügün- ziyafət, böyük qonaqlıq. Bu söz XX yüzilin əvvəllərinə qədər toy sözü ilə çox tez- tez sinonim kimi paralel şəkildə işlənmişdir, indi isə bir sıra dialekt və şivələrdə təsadüf olunur. Ehtimal ki, toy fel əsasına aiddir. Bunun fonetik inkişafıqı belə təqdim etmək olar: toy - toyun> tyyun – tüyün > düyün // dügün.¹

XVI əsr Azərbaycan toy mərasimi haqqında Təbrizdə Şah Təhmasibin dövründə keçirilmiş bir toy məclisi barədə Qasimi Qonabadinin də məlumatı diqqəti çəkir: «Qasiminin 1555- ci ildə Təbrizdə böyük təntənə ilə keçən dəbdəbəli toy məclisini təsvir etməsi XV əsrdəki toy mərasimləri barədə təsəvvür yaratmaqla bərabər, toy məclislərində hansı musiqi alətlərindən istifadə edilməsini dəqiqləşdirmək baxımından da olduqca qiymətli mənbədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tarixi mənbələrdə bu toy haqqında çox qısa məlumat verilmişdir».²

Xalqımızın, elimizin–ulusumuzun – Azərbaycan türklərinin gözəl, qədim və zəngin mərasimlərindən olan toy, nişan mərasimlərini ifadə etmək üçün bir çox sözlər, deyimlər, ifadələr, xalq danışığı dili sözləri işlənir. Bunların da tarixi gedib uzaq keçmişlərə söykənir. Xalq ağır, dərqli, möhnətli günündə kədərləndiyi kimi, yasa batdığı, matəm saxladığı kimi, xoş, əziz, mənalı, əbədiyyət qədər doğma əə daimi sandığı şad günlərində də ürəklən sevinməyi, şadlanmağı bacarıb / buna o layıqdır/.

Biz az öncə də göstərdik ki, əvvəli elçiliklə başlamış toy mərasimi müəyyən mərhələlərdən keçib tamamlanır. Məsələn, çox maraqlı olardı ki, XIX əsrdəki Aşıq Alı dövründəki toy mərasiminə aid eptzoda nəzər salağ. Əlbəttə, Aşıq Alının «İstərəm» qoşmasında təsvir olunan toy adətinin həmin dövrün etaloqu saymaq olar, burada aşıq yumorundan, istehzasından da qalmayıb:

¹ В.И.Асланов. Историческая лексикология...с. ХЫХ.

² Ябцлфяз Рящимов. Низами ядыби мяктябинин давамчыларындан Гасими Гонабади // Азярб.ЕА Хяярнляри. Сер.Яд.,дил вя иньясянят, 1991, № Ы, с.102.

Elçi bəylər, xətrin məndən qalmasın,
Bu adətlə elin işin istərəm.
Əbrudan, atlasdan, ipəkdən, şaldan,
Xara parçaların başın istərəm.
Gətir **başlıqına** üçcə min manat.
Cüt **qızıl bilərzik,** bir **qızıl saat.**
Bircə «hə» sözüne iki köhlən at.
İpək heybə, yəhər qaşın istərəm.
İki dəvə gətir yanında köşək,
Gələn töhfələr də olduqca qəşəng.
Ətliyine gətir 254 **şışək,**
Kabab çəkmək üçün leşin istərəm,
Put yarım çay gətir, **20 put** şəkər.
Samovar qaynasın hər axşam, səhər.
15 gün kef çəkək burda sərəsər,
Qısır inək səndən beşin istərəm.
Şıx Alıyam budur sözüümün yeyi
Çağır ram toyuma reyəti, bəyi
15 put yağ gətir, **45 put düyü,**
El yeməyə **əppək,** **aşın** istərəm.
/AP.Alı. III., sö37/

Bu qoşmada xalq aşığı « elçilik etmək», «başlıq gətirmək» /başlıq istəmək/ kimi adətlərin adlarını çəkdiyi kimi, eləcə də gəlin üçün vacib və gərəklən olan geyim şeyləri, bəzək, zinət əşyaları və nəhayət, 15 günlük toy üçün yemək, içmək /ümumən ərzaq/ şeylərini bir –bir sadalayır /bunu qız evi oğlan evindən tələb edir/. Toyda isə « rəiyyət və bəylərinq» hamısının olacağına işarə edilir. Göründüyü kimi, bizim bir vaxtlar bəyənmədiyimiz, yaxud da ifrata varıb «keçmişdə camaat acından öldürdü, yas içində idi» qəliblənmiş, şablonlaşmış cümlələrlə adlandırdığımız keçmiş zamanlarda da /enlə yüz il də onun içində gedir, tarixi keçmişə çox vaxt ideologiya yarlığı vurmuşuq/ camaat, el- oba öz adlarına, ləyaqətlərinə uyğun da toy eləməyi bacarıblar. Bu kiçik bedii parçadan da aydınlaşır ki, bir toy üçün oğlan evindən / burada söhbət Göycə mahalında keçirilən toyun timsalında 5 qısır

inək ətliyə, 25 şışək, eləcə də kabab çəkmək üçün də bir o qədər də cəmdək/ leş- indi mənfi mənada işlənir, o dövrdə kəsilmiş heyvanın cəmdəyinə leş deyirlərmiş – indi bu gün də Qax rayonu şivələrində – İlisu şivəsində farm mənşəli söz olan leş – qoyun /davar/ leşi «cəmdək» mənasında geniş işlənir/, 20 put şəkər, put yarım çay, 15 put yağ, 45 put düyü tələb edilməsi ötən əsrdə keçirilən toy mərasimləri üçün çox ciddi hazırlıq görmək lazım gəlirmiş. Oğlan evi həm gəlini bütün geyim- gecimi, bər –bəzək, zinət əşyaları ilə təmin etməli idi, həm də eli- ulusu ürəyi istəyən kimi yedirib- içirməli, qonaqlamalı idi. Bax, əsl toy buna deyərlərdi ki, Aşıq Alı da bu qoşmada onu qələmə alıb, bu arzu yox, heçiqət olub.

Başlıq, toy xərci istəmək adəti «Kitabi- Dədə Qorqud» boylarında da təsvir edilmişdir. Banıçıçəyin qardaşı Dəli Qarçar başlıq kimi aşağıdakıları istəyir: «Dəli Qarçaraydır: «Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır gətürün kim, heç qısağa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətürün. Bin də quyuqsız – qulaqsız göpək gətürün. Bin dəxi bürə götürün maa», - dedi». /FZ, SA, KDQ, s.56/.

I. Toy mərasimləri ilə əlaqədar leksika

a/ Elçiliklə əlaqədar işlənən sözlər: *elçi, elçilik, gəlçidaşı, arvad elçiliyi, kişi elçiliyi, qız evi, oğlan evi, elçiplovu.* Elçiliklə bağlı işlənən aşağıdakı nəzm şəklində olan folklor nümunəsi də maraqlı etnoqrafik fakt kimi diqqəti çəkir:

Çaxmaq bizdən, qov sizdən

Otaq bizdən, ev sizdən

Bağ bizdən, bağban sizdən

Oğlan bizdən, qız sizdən...

b/ Nişanla əlaqədar söz və ifadələr: *Nişan, naşanlı, nişan xonçası, nişan gecəsi, nişan zamanı, nişan mərasimi,*

bəlgə /ilkin nişan/, nişanlamaq, nişanlanmaq, nişan üzüyü, nişan aparmaq, nişana getmək, nişan taxmaq, nişan vermək, nişan qoymaq, nişana gedən, nişan gətirmək, həsini almaq // hərisini almaq, göbəkpuļu, göbəkkəsmə //göbəkgərtmə, beşikkesmə// beşikgərtmə, adaqlı, adaqlamaq, adaqlanmaq, deyikli, deyikləmək, xələt, xonça bağlamaq, yaylıq bağlamaq, üzük taxmaq// aparmaq.

v/ Toy mərasiminə ail leksika: *bəy, bəy durmaq, özünə bəy, bəy tərifi, bəy mağardan çıxdı, bəyi oğurlamaq, sağdış, soldış, gərdək, toy xonçası, şax bəzəmək, toybaşı, toybabası, sərpayı, tamada, yancı // sağdış – soldış/, duvaq /gəlinin baş örtüyü/, xına gecəsi, doqqazpulu, gərdəkaçma, gərdəkaparma, mac, zıfə gecəsi, paltarkəsdi //parça biçdi// qayçıkəsməz, yuxa günü, xınayaxdı, bibiyolu, qapıbasma// qapıbasdı, aynatutan, anayolu, yengəpulu, analıq haqqı //süd pulu// başlıq, cehiz, cehiz vermək, gərdəkpulu, cehiz kağızı, kəmə, belbağlama, doqqazkəsmə, duvaqalma// duvaqqapma, yengəyolu, yaylıq aparmaq, üzəçixma// üzəçixdı, qazanaçdı, toy pulu, sözkəsdi, xeyir iş, toy xərci, qızıl üzük, kəbinkəsmə, qız toyu, oğlantoyu, şabaş və s.*

Özbək dilinin Kaşkadarya şivələri materiallarında uz qarşi, uyku verdi, teri epdi, yüz kurdu /üzgördü/, kozon tuldi /qazan doldu/, yüz kurimçi /üz görüncəyi/, beşik tuy //beşğk toy/ beşğk kettğ// beşğk kerttğ, beşğk kərdə və s. kimi toyla, elçiliklə bağlı söz və terminlərə də rast gəlmək olar.¹ habelə özbək dilinin Əndican qrupu şivələri əsasında toy mərasimi adları da tədqiqat obyektı olmuşdur. A.Juraboyev Xatka tuiy, sunnat tuiy, supra ezdi, suprasoldi // supra oçdi, otçopdi, kul boğladı, boğlandı puli, kulok tişlatış, şirinlik içirdi, beşikketdi, kiz kurdi, kiz kuçirdi, kiz çaxirdi, kiz kutardi, yüz oçdi, mexmonçakirdi, kuda çakirdi, gəlin utirmadi, gşik oçdi.²

¹ Н.Мирзяев. Эюстярилян ясяри, с.19-25

² А.Журабоев. Узбек тилида туй маросими номлари. НД., Тошкент, 1971, с.152- 205.

2. Yas mərasimləri ilə əlaqədar leksika

Ağı, yağ, ağıçı, yağru, ağı demək // ağı söyləmək, şivən, şivən qoparmaq, yas tutmaq, yas saxlamaq, yas götürmək, yas keçirmək, yağbasan, yum vermək /xeyir –dua/, halallıq vermək, ehsan, ehsan vermək, şülən /» ehsan» mənası da var/, bir, üç, yeddi, qırx, il vermək, yasin oxumaq, ölü namazı, xeyrat, xeyrat qazanı, qara bağlamaq, göy sarınıb qara bağlamaq / mən al geydim, o, qaralar bağlasın – Qurbani/, dəfn mərasimi, kəfən, mürdəşir// ölüyuyan, sirt-kəfrat, qəssal, qayım ağ, mafə, cənazə. Cənazə namazı, meyid, əcəl- mayallaq, əcəl şərbəti, əcəl sandığı, əcəl körpüsü, əcəl saati, əcəl vaxtı, sirat körpüsü, fatihə duası, qəbir, qəbiristan, qəbirqazan, cüməaxşamı /keçirmək/, əza, əza məclisi, hüzn, matəm, adınalıq, başdaşı, sinədaşı, tabut, başsazlığı vermək, qara bayram keçirmək və s.

3. Başqa mərasim və adət – ənənələri bildiren leksika

Adqoydu // ad qoyma, yolkəsdi / yolkəsənlik etmək /, qabaqkəsdi, ayaqhaqqı, bayramlıq, bardaş qurmaq, dəstəmaz almaq, təhrət almaq, əbdəst almaq, qan düşməni, qan intiqamı, qanlı /qanlıni qan tutar/, daşqalaq etmək, daşını atmaq, qızıyıqdi, qurban bayramı, novruz bayramı, orucluq bayramı, ramazan ayı, qurban demək.

4. Mifoloji leksika

Qulyabani, divanə //divana, Koroğlu, meşə adamı /ağac kimi/, damdabaca, Şaman, qam, muğ, ocaq, pir, ovsun, tilsim, çildağ, albastı, hal, hal anası, hal qarısı, ağır ocaq, tanrı. Humay, ağ qoç, qara qoç, işıqlı dünya, qaranlıq dünya, Pəri qızlar, simurq quşu, su məleykəsi /mələikəsi/, nəzərdəymək, göz dəymək, nəzərçi, dönərgə, tilsimçi, cadu, cadugər, cadügün, ziyarət, ziyarətqah, cadu-pitik, kaftar, kaftarküs, cin, şeytan, hal aparmaq, ruh tutmaq, toxamaq /şər qüvvələrin toxunması/, ərdöv //ərdəy// ardəy, xortdan, xoxan, div// döy, əzrayıl, əjdaha, əcinnə, ruh, qara basmaq, qara evrən /KDQ/, qara əjdaha, kəlləgöz, təpəgöz, yeddiqardaş ilan, yeddibaşlı

div /əjdaha/, gözmuncuğu, dağdağan, məcuc- yəcuc, dirilik suyu, çilləyə düşmək, çillə kəsmək və s.

Yeri gəlmişkən Moskvada «Sovetskaə gnüiklopediya» nəşriyyatında nəşr olunmuş «Mifoloqiçeskiy slovarğ» da /1991/ bir çox dünya xalqlarının mifologiyasına aid verilmiş sözlərə də diqqət yetirməyi lazım bilirik. Burada Azərbaycan xalqı içərisində işlənən mifoloji sözlərə də yer ayırılmışdır. Çox – çox təəssüflər olsun ki, burada cəmi- cümlətanı aşağıdakı sözlərə rast gəldik: Ajdaha sm. Ajdarxa, Afrasiab, Qölg- əbani. Divanə sm. Divana, Keroqlı, Meşaadamı, sm. Aqaç kişi, xal, sm. Albası /M.S. 694/.

Özbək mifalogiyasına aid: Adjina- acina, Ajdarxo, sm. Ajdarxa, Albastı, Afrasiab, Bobo- Dexkon, Devona sm. Divana, Dev sm. Dəvi, Keroqlı /MS.702/.

Türkmən mifologiyasının aid: *Ajdarka, Al, sm. Albastı, Albastı, Afrasiab, Divana, Dev sm. Dgvi, Ker-oqlı /MS, 702/* kimi sözlər verilmişdir ki, bu da türkdilli xalqların mifoloji leksikasını heç bir vəchlə əhatə etmir, başdansovdu verilmiş kiçicik bir siyahıdır. Lakin maraqlı burasıdır ki, erməni mifalogiyasını təmsil edən leksika içərisində: Ajdaxak, Anaxit, Anuşavan, Açuç – Paçuç /Azərbaycan dilindən Məcuc – Yəcucun variantıdır/, Baxt, Devı, Kadji, Keroqlı, Nemrut, Xazaran blbul /MS, 694/ və s. kimi şərq, xüsusən də türk xalqlarının mifoloji dünyasını təqdim edən sbzlər də vardır. Bu bir tərəfdən bizim mifolojiyaya rəğbətsizliyi, laqeydsizliyi göstərirsə, digər tərəfdən də tərtibçilərin içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı mütəxəssisin imzasının olmaması həqiqətini türklərə məxsus mifalogiyanın /sözlərin/ ermənilərin adına çıxmasını aşkarlayır. Heç şübhəsiz, mənəvi leksikamızın əsaslı tədqiqata cəlb olunmaması da dilçiliyimizin kəsirlərindəndir.

Dini anlayışları, ayinləri əks etdirən sözlər və terminlər. Namaz /qılmaq/, oruc /tutmaq/, orucluq, dua etmək, qurban /kəsmək/, qurbanlıq, pir, nəzir- niyaz, nəzir daşı, səməd /allahın adlarından biri/, fəqih, cənnət, cəhənnəm, dua- pitik, hingir- mingir, canamaz, mehrab,

möhür, möhürbənd, cədd, şəbih, şəbihgərdan, şəhid, şeyx, şeyxülislam, iftar /açmaq/, zəkət, sədəqə, təziyə.

Türk mənşəli rus soyadlarının bir qismi dini anlayışlar əsasında yaranmışdır /dini sözlərin bir qismi türkmənşəli olmasa da türk dilləri vasitəsilə keçdiyindən biz belə adlandırırıq/: Azançeev, Aminov, Veli Yamin// Veli- Amin, Dosniyaz, Kurban Ali, Kurbanaliev, Kurban –Ata, Kurban – bay, Musaev, Pirmaxambet, Romozan, Xadjimurat, Kadjimusa, Xadjimirza, Xadjiseyit, Xadjitemir, Xıdır, Xudayarbey, Xudobaşev, Çelebidaki, Karaneviç /N.A.Baskakov, Russkie familii... əsərindən/.

Sünnət mərasimi ilə bağlı sözlər : Sünnət, sünnət toyu // kiçik toy, qamış / sünnət aləti/, ülgüc, mil, kül, örtük, kirvə, kirvəlik, dəllək, kirvə payı, dəllək payı, külgördü, küldən çıxarma – kirvəgörmə.

Bu fəsildə bəhs etdiyimiz məsələlərə yekun olaraq aşağıdakıları söyləmək olar:

1. Etnoqrafik leksikanın maddi və mənəvi mədəniyyətimizi əks etdirən bəzi tematik söz qruplarının /yemək, geyim ev əşyalarının adları, oyun adları, xalq təbabəti leksikası, toy, yas mərasimlərinə aid sözlər, bəzi adət- ənənələrimizi ifadə edən sözlər, mifoloji, dini sözlər /tədqiqi göstərdi ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu qədim leksik təbəqə əhəmiyyətli yer tutur və ana dilimizin milli əozlərinin mövqeyi burada daha qabarıq nəzərə çarpır.

2. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması dilimizin, habelə etnoqrafiyamızın tarixi və müasir vəziyyəti haqqında da aydın təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

3. Etnoqrafizmlərin smilliliyi, ümumişləkliliyi, habelə xalq-ımızımızın məişətini, həyat tərzini, məşğuliyyətini və nəhayət özgünlüyünü ifadə etməsi həmin tematik qrupların söz və termin yaradıcılığında da aparıcı rol oynamasına və müxtəlif amillər, əlaqə və münasibətlər nəticəsində bir çox başqa dillərə də keçməsinə /əvvəlcə ekzotik sözlər, sonradan isə alınmalar kimi/ səbəb olmuşdur.

4. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının başqa türk dilləri, habelə qohum olmayan dillərin materialları ilə müqayisəsi də bəzi maraqlı faktları, paralelləri aşkara çıxartdı.

II F Ə S İ L

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADILIĞI PROSESİ VƏ ETNOQRAFİZMLƏR

Təbiidir ki, etnoqrafiya elmi hər bir xalqa məxsus özümlü cəhətləri, məişəti, həyat tərzini, maddi və mənəvi mədəniyyət, adət-ənənə və s.ni öyrəndiyi üçün, araşdırdığı üçün burada lüğət tərkibindən söhbət gedərkən birinci növbədə həmin xalqın qədim milli söz və deyimləri, onomastik ad sistemi nəzərdə tutulmalıdır. Lüğət fondu milli tərkib cəhətdən, mənşə etibarilə, əsasən, Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranır.

Lüğət tərkibinin dəyişməsinə, inkişafını dilin lüğətlərini izləməklə də müəyyənləşdirmək olar. Əlbəttə, ədəbi dilimizin uzun tarixli inkişaf mənzərəsini təsəvvür etmək üçün ötən əsrlərdə olduqca az tərtib edilmiş lüğətlər // burada isə əksəriyyəti ikidilli lüğətlərdir/ bir o qədər də əsas vermir. Bu cəhətdən son yüzilin mövqeyi daha çox diqqəti çəkir. «Lüğət tərkibini sovet dövründə / bu dövr 71 il davam etmişdir – İ.M./ necə inkişaf etdiyini müxtəlif illərdə tərtib olunmuş lüğət kitablarının sözlüyünün müqayisəsi yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, S.M.Qənizadənin lüğətində / lüğəti – rus və tarixi əsəri. S.M.Qənizadə, Bakı, «Kaspi» 1909/ ictimai- siyasi leksika yox dərəcəsinədir, eləcə də o sözün ki, 20-ci, 30-cu illərdə ictimai- siyasi məzmunu güclənir, bu lüğətdə daha çox məişət məzmununda çıxış edir. Onun lüğətlərində etnoqrafik leksika üstündür /Başqa cür ola da bilməzdi: hələ ictimai-siyasi məzmun güclənməmişdi –İ.M./ . Həlbuki sovet dövrü / siyasi hakimiyyətlə bağlı xalqımızın yaşamalması olduğu 71 il sovet hakimiyyətinin adı ilə belə adlandırılmışdır – İ.M./ bu cür vahidlər minimal həddədir. Sovet dövrünə qədər deyək ki, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin dilində etnoqrafik leksikanın işləkliyi dilçilik ədəbiyyatında onların dil demokratizmi kimi qeyd edilir. Sovet dövründə də ən çox ədəbi- bədii, eləcə də publisist dildə bu

cür vahidlər işlənir. Lakin artıq bunu inqilabaqədərki dövrdə olduğu dərəcədə qiymətləndirmək mədəni-tarixi, eləcə də linqvistik –idraki baxımdan düzgün deyil. Benəmiləl leksikanın axını / ictimai şüurun rus- apropa düşüncə tərzinə üz tutması ilə əlaqədar olaraq / xüsusilə 20-ci – 30-cu illərdə lüğət tərkibinin etnoqrafik aktivliyi ilə mübarizədə qalib çıxır, hətta dünənə qədər etnoqrafik məzmunu ilə küngdə- bucaqda qalan söz bu gün ictimai- siyasi mənaya malik olur, sinfi mübarizə silahına çevrilir. Ümumiyyətlə, sözün ictimai dəyəri təbii gedişlə artmır, sözə məzmunu zamanın ictimai aktivliyi verir.¹

Azərbaycan dili leksikasının ayrı-ayrı sahələrində olduğu kimi etnoqrafik leksika sahəsində də söz yaradıcılığı problemini araşdırmaq leksikologiya elmi üçün tarixi və müasir plandə mühüm əhəmiyyət kəşf edir. Bəllidir ki, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı məsələlərindən bəzs edən tədqiqatçılar təsnifatlar aparmışlar. S.Ə.Cəfərov sözyaradıcılığında üç: a/ leksik, b/ morfoloji, v/ sintaktik yolla sözlərin yaranmasından danışmışdır.² H.Ə.Həsənov isə söz yaradıcılığının əsas tiplərinə a/ leksik- semantik, b/ morfoloji- sintaktik, v/ leksik- morfoloji, q/ leksik- sintaktik üsulları daxil etmişdir.³ Başqa tədqiqatçılar da bu barədə təsnifatlar aparmışlar. Biz isə Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığında ənənə kimi sabitləşmiş, leksik, morfoloji, sintaktik üsullar əsasında tədqiqat aparmışıq. Araşdırmamızda bunlara istinad etmişik. Yeri gəlmişkən etnoqrafik sözlərdən termin yaradıcılığında istifadə edilməsi faktına da diqqət yetirək.

I. LEKSİK ÜSUL

¹ Н.Худийев. Азырбайҗан ядыбы дилинин совет дюврц. Бақы – «Маариф», 1989, с.24-25.

² С.Бяфяров. Мцасир Азырбайҗан дили. Лексика. Бақы, 1970, с.142-229.

³ Щ.Я.Щясянов. Мцасир Азырбайҗан дилинин лексикасы. Бақы, Маариф – 1988, с.295- 304.

Müxtəlif elm və texnika sahələrində termin yaradıcılığı məsələsinin həllində müxtəlif üsullarla yanaşı leksik üsula da müraciət olunur.

M.Qasımov Azərbaycan dilindəki termin yaradıcılığından bəhs edərək yazır: «Termin yaradıcılığında tətbiq olunan əsas üsullardan biri semantik üsul, yəni dildəki ümumişlək sözlərdən həm də elmi- texniki terminlər kimi istifadə edilməsidir. Terminologiyada ümumişlək sözlərə tamamilə yeni məna verilir»¹. Daha sonra müəllif həmin fikrini inkişaf etdirib Aşağıdakıları göstərir... beşik, köynək, pəncə, həyəcan, zaman, kök, düymə, sərğa, yəhər diş kimi bir sıra başqa sözləri hazırda elmi- texniki terminologiyaya gətirmək mümkündür. Başmaq sözü buna misal ola bilər.²

Etnoqrafik leksikaya aid olan sözlər leksik üsulla əsaslanılmaqla elmi- texniki terminlər funksiyasında çıxış edir. Belə sözlər sırasında aşağıdakı leksik vahidləri nümunə gətirmək olar: ayna, açar, balta, başmaq, bıçaq, qazan, qayçı, döşək, düymə, ələk, ərsin, kəmə, kürək, kürsü, mətbəx, nimçə, oymaq. Oxlov, ocaq, örtük, sancaq, siyirtmə, sırğa, süzgəc, tava, tana, toxmaq, xəlbir, çəkic, çərçivə, çəngəl və s.

Texniki termin kimi işlənən bəzi etnoqrafizmlərə aid nümunələri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Düymə: Barmaqla basmaqla elektrik xəttindəki cərəyanı qapamaq, bağlamaq və müxtəlif mexanizmləri işə salmaq üçün mütəhərrik düyməcik: knopka /ADİL, II c., s.172/. Düymə sözü sözyaradıcılığında çox fəal iştirak edir: düymələmə, düymələmək, düymələnmək, düymələtmə, düymələtmək, düyməli, düyməçə, düyməçələmə, düyməçələmək, düyməçələnmə, düyməçələnmək, düyməçəli, düyməçə.

Kəmə: I. tex. İçərisində su, neft, qaz və s. axıtmaq üçün metal və ya saxsı boru.- Neft kəməri, su kəməri, qaz kəməri. 2. zool. Soxulcanın bədəninin qabaq tərəfində qalınlaşmış

¹ М.Гасымов. Дилимиздя терминляр неъя йараныр? «Елм вя щфйат» ж., 1979, № 9, с.12.

² Йеня орада.

hissə.Kəmər. 3. arxit. Qapı, pəncərə və s. üstündə yarım dairə /qövs/ şəklində tac. /ADİL, IIIc., s.45/.

Köynək. 3. tex. Örtük, sipər, sipər... Qoruyucu köynək həncama vasitəsilə birləşdirilmiş, oynaqlı iki yarım hissədən ibarətdir. 4. Baramanın iç qatı // Buğdanın üstündə olan nazik qabıq. 5. məh. Arabanın dəmir oxunun yerləşdiyi ağac hissə /ADİL, IIIc., s.102/.

İndi də texniki termin kimi işlənən etnoqrafizmlərdən ibarət bir sıra söz birləşmələrini nümunə gətiririk:

Açar: Avtoqaz açarı, yönəldici açar, ion açarı, paket açarı, pnevmatik açar, teleqraf açarı, telefon açarı, çağırış açarı, civə açarı, hava açarı, zəngirli açarlar, çeşidləyən açar, kod açarı, uc açarı, teleidarəetmə açarları, tufanötürücü açar, ştanq açarı, açarlı pult və s.

Balta: ekssentrik balta, spiral balta, pərli balta, şaroşkalı balta.

Başmaq: jelonka başmağı, kəmər başmağı, frez başmağı;

Qazan: buxar qazanı, qazan aqreqatı, qazan qurğusu, qazan turbin bloku, elektrik qazanı;

Tava: yoxlama tavası, torfizolyasiya tavası, qaşovlama tavası, üzlük tava, soyutma tavası;

Süzgəc: əks süzgəc, ikibəndli süzgəc, istilik süzgəci, tezlik süzgəci, elektrik süzgəci, avtoparametrik süzgəc.

II. Morfoloji üsul

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında, xüsusən də termin yaratmada morfoloji üsul müstəsna yer tutur. Bu cəhəti biz etnoqrafik leksikanın tədqiqində də görə bilərik. Ana dilimizin söz yaradıcılığı imkanları daha çox sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə aşkarlanır. Ayrı- ayrı tematik söz qruplarının formalaşmasında məhsuldar olan sözdüzəldici şəkilçilər burada da məhsuldardır, söz yaratmaqda fəaldır. İndi biz bu affikslər əsasında yaranan düzəltmə etnoqrafik sözləri nəzərdən keçirək.

-çı, -çi,- çu,- çü. Vaxtilə Mahmud Kaşğari- çı şəkilçisi haqqında belə bir fikir irəli sürmüşdür: Əgər müəyyən bir

sənət sahəsi o sənətdə çalışanın xüsusiyyətlərini əks etdirirsə, onda adların sonunda – çı şəkilçisi əlavə edilir ki, bu cəhətə görə bütün türk xalqları birləşirlər. Məsələn, tarıq sözündən tarıqçı /əkinçi/, etük – etükçi /çəkməçi/... etçi, etməkçi, tarıqçı, etüksi kimi ifadələr də adlardan yaranmışdır. /M.Kaşqari, II c., 48-49/.

-çı 4 affiksı ayrı- ayrı isimlərə qoşularaq peşə- sənətlə bağlı düzəltmə etnoqrafizmlər əmələ gətirir.

I/ Məişət sözlərinə qoşulmaqla müxtəlif sənət sahiblərinin adlarını bildirir:

a/ geyimlə bağlı etnoqrafik sözlərə əlavə olunub peşə- sənət bildirir: başmaqçı, kürkcü, papaqçı, çarıqçı, çustçu, çəkməçi:

b/ ev, məişət əşyalarının, palaz, başqa toxunma məmulatları və s. adlarına qoşulub işlənənlər: ələkçi, ipəkçi, keçəçi, kilimçi, kisəçi, mişarçı, odunçu, oymaqçı, pələnci, süpürgəçi. Təknəki, tikməçi, xalçaçı, həsirçi, çəlləkçi.

v/ bəzi sözlərə qoşularaq təsərrüfat, məşğuliyyət, ticarət, fəaliyyət və b. sahələrə məxsus şəxsləri bildirən etnoqrafizmlər əmələ gətirir: arabaçı, arşınmalçı, qalayçı, dəyirmançı, dəmirçi, zərbçi, dulusçu, dükançı, əbəçi, əkinçi, əmanətçi, zurnaçı, ilxıçı, karvansaraçı, kotançı, kömürçü, körükçü, kümçü, kürəçi, naxırçı, ovçu, pinəçi, sələmçi, çığırçı, suvaqçı, suçu, tənəkəçi, xırdavatçı, xırmançı, xırçı, çərçi, cütçü.

q/ yemək adlarına qoşularaq peşə bildirən sözlər əmələ gətirir: kababçı, səbzəvatçı, südçü, çörəkçi, halvaçı.

ğ/ inam, ibtidai təsəvvür, dini baxış, adət-ənənə, əqidə. Xalq təbabəti ilə bağlı sənətə, məşğuliyyətə, vəzifəyə aid düzəltmə etnoqrafizmlər yaranır:

duaçı, elçi, ziyarətçi, ilahiyatçı, yançı, mövhumatçı, muş-tuluqçu, ovsunçu, sınıqçı, təriqətçi, türkəçarəçi, falçı. Bu affiks daha başqa sözlərə qoşulmaqla müxtəlif məzmunlu peşə- sənət sözləri əmələ gətirir: arançı, dəbbəçi, qapıçı /şah, xan sarayında/, əbəçi, yolçu, kəndçi, məzhəçi, carçı, şəbəkəçi, şirçi.

-lıq,- lik,- luq,- lük.

a/ peşə- sənət, vəzifə, vəziyyət, ictimai mövqe, məşğuliyyət bildirən məfhumlar əmələ gətirir: əllaflıq, dəllallıq, dülgərlik, evdarlıq, zərbaflıq, zərgərlik, yasaqlıq, girəkeşlik, k.çərilik, kübarlıq, misgərlik, muzdurluq, neqqaşlıq, nikahsızlıq, rəncbərlik, sövdəgarlıq, təbəlik, camadarlıq, canbazlıq, xanlıq, xarratlıq, xəttatlıq, çarvadarlıq, həkkaklıq.

b/ qohumluq əlaqələrini bildirən, adət- ənənə ilə, geyim, toxuculuq, bəzək- düzəklə bağlı işlənən sözlər, məfhumlar yaradır: alınlıq, arxalıq, başlıq, qudalıq, dizlik, donluq, döşlük, ənik, ərişlik, iplik, yaylıq, yengəlik, kirvəlik, gəlinlik, muştuluq, mübarəkbadlıq, noxtalıq, tərlik, canlıq, şirinlik.

v/ dini bayram və vəzifə, etiqadla, inamla bağlı məfhumları bildirən etnoqrafizmlər əmələ gətirir: zahidlik, zəvvarlıq, zər- düştülik, məhərrəmlik, namazlıq, oruculuq, evliyalıq, röv- zəxanlıq, sehrbazlıq.

q/ bitki adlarını bildirən, məskən, yer anlayışını ifadə edən sözləri yaradır: dirrik /dirlik/, əvəzlik, samanlıq, üzərlik, yemlik, şənlik.

ğ/ yeməklə əlaqədar məfhumları, vaxt, zaman məzmunu yaratmaq üçün söz yaratmaqda iştirak edir: yavanlıq, obaş- danlıq, öynəlik, şirinlik, şişlik, kabablıq.

d/ müxtəlif məzmunlu başqa düzəltmə sözlər əmələ gətirir: damazlıq, xatircəmlilik, xərylik, hoqqabazlıq.

- cılıq, - çilik, - çuluq, - çülük şəkliləri müxtəlif sənət, peşə, məşğuliyyət, təsərrüfat və s. sahələri, ictimai vəziyyəti bildirən etnoqrafik sözləri yaradır: baramaçılıq, atçılıq, qatır- çılıq, qoyunçuluq, dəvəçilik, dəmirçilik, dirrikçilik. Dulusçuluq, əkinçilik, yolçuluq, gümçülük, nəvərçilik, ovsunçuluq, papaq- çılıq, sələmçilik, təriqətçilik, xalçaçılıq, camışçılıq, falçılıq.

-ça, - çə,- Kiçiltmə məzmunlu etnoqrafizmlər əmələ gətirir: boxça, dolabça, dolça, döşəkçə, düyünçə, dükçə, ənbərçə, kələfçə, k.tüçə, güləcə, külçə, gödəkçə, nimçə, nıvalça, sandıqça, saplıca, taxta, fırça, xalça, xonça, çömçə.

-aq,- ək,- ıq,- ik,- uq,- ük

a/ bu şəkilçilər fel köklərinə qoşularaq yatacaq, geyim şeylərinin adlarını bildirən fklı isimlər – etnoqrafizmlər əmələ gətirir: dəyişək, dolaq, döşək, yastıq, yataq, köynək, sıırıq.

b/ məişətdə işlənən müxtəlif alət, qab –qacaq, əşya və başqa məmulat adlarını yaradır: alıq, qalaq, daraq /yun darağı/, dəyənək, dirək, doğanaq, ələk, yaraq, yumaq, yüyürük, yürük, körük, kürək, gərdək, oraq, ocaq /od- aq/, sandıq, tabaq, təzək, çəlik, çilik, çöpük, çubuq, hörük.

v/ yemək və bitki adları əmələ gətirir: qatıq, kəsmik, əyirdək, suluq /, tərək /halva/, çörək, cızdaq, hədik.

q/ xalq təbabəti üçün işlək olan xəstəlik adlarını bildirən və başqa tibbi termiqlər yaradır: döyənək, öskürək, çiçək, çıxıq, sıırıq.

ğ/ başqa sözlər: daşqalaq, tağalaq, çanaq, balıq, darbalaq, divanxana, baramaxana, qəlyanaltıxana /xana/, dəmirçixana. Dulusxana, düşbərəxana, zərbxana, zərxana, karxana, kümxana, meyxana, /I. Mey içilən yer. 2. şifahi xalq ədəbiyyatı janrı – mahnı/, mollaxana. Sallaqxana, sərracxana, sikkəxana, təndirxana, toyxana, həlləcxana, hərəmxana, çaparxana, çəlləcxana, xəngəlxana.

Yeni yarananlar /Son 70 ildə/: aşxana, qəlyanaltıxana, düşbərəxana, yeməcxana, kababxana, toyxana, çayxana.

- xan – dəstərxan, zilxan, mərsiyəxan, növhəxan, pəsxan, rövzəxan.

şünaslıq – diyarşünaslıq, ölkəşünaslıq, xalqşünaslıq...

- baz – kəndirbaz, oyunbaz, sehrbaz, hoqqabaz, canbaz.

- ava – qaysava, patava, paxlava, halva, şoraba.

-gər – dülgər, zərgər, misgər, gərgər, çilingər, cadugər.

- ğı, - kə,- gə,- gü,- gah – çalğı, şəbəkə, döngə, dühərgə, bölgə, kimgə, süpürgə, çəegə, ziyarətqah, ibadətqah, iqamətqah, cövlanqah, sürgü.

- kar – qələmkar /süfrə/, peşəkar, sənətkar, sərkar.

- dan – qələmdan, qənddan, qəhvədan, yağdan, güləbdan, nəməkdan, sürmədan, çıraqdan, şamdan, süddan.

- ov – buzov, buxov, oxlov, selov, tilov, çalov, çilov.

- laq – yaylaq, oalaq, tağalaq, şallaq.

- man – dəyirman, dudman.
- əc, - əcək,- acaq,- əcək.
- mac,- manc,- məc,- mənc.

a/ yemək məhsullarının adını əmələ gətirir: qaxac, döyəc, umac döymənc //düymənc, tıxlamac / tıxlamanc – çoxlu çörək doğranılmış xörək, tırtdamac /Ş. Kərimov, 116/.

b/ məişət əşyaları və geyim adları düzəlir: döşənəcək, geyinəcək, geyincək, güvəc, tutacaq /Şirvanda qazanqapdı/, çapacaq.

- ac şəkilçisi tarixən peşə- sənət sözləri də yaradır.
- Sərrac,- həllac,- hərrac.
- namə- əhdnamə, iltizamnamə.
- z,- yaz,- maz. Dərz,- dəryaz.
- saz – rəngsaz, saatsaz.
- cik, evcik- evcik.

- keş, qiyməkeş, dəmkeş, malakeş, peşkəş.

- kan, - kən, məskən, miçətkən, erkən, çəpkən.

- mac, - məz. Bu şəkilçilər fellərə qoşularaq yemək adlarını, əsasən, süd məhsullarından, ağartı növlərindən əmələ gətirir:

Bulamac // bulama, qotmac, doğramac // doğrama, yaxmac// yaxma, sallamanc, kətəmöz, kərəmöz.

- urt, - ut, - at,- ət,- t. Bu şəkilçilər də, əsasən, ağartı adları başqa yemək adları, eləcə də digər sözlərin yaranmasında iştirak edir: qovut, qurut, yoğurt, xeyrat, yu yat, ölət /bax «Hacı Qara»/ suvat və s.

- dar. Bu fars mənşəli şəkilçi sahiblik məzmunu bildirdiyi üçün sənətə, işə, vəzifəyə mənsubluq bildirir: anbardar /kəllədar, çarvadar, çodvr, camadar, cindar.

-çin, - qın. Bu şəkilçi bəzi geyim – kecim adlarına qoşularaq başqa yeni geyim ifadə edən terminlər əmələ gətirir: kəmərchin. Lapçın /ayaqqabı növü/.

- ic. Məişət sözləri yaradır: kərpic, sərnici.

- ğa – qovurğa, dovğa.

-ağan, - an,- ən. Məişət sözləri vaxtilə tarixən peşə və sənət bildiren mürəkkəb sözlər /hazırda köhnəlmişdir/ əmələ

gətirir: ilangəzdiren, Ö ilanoyndan, yatağan /əyri- qılinc/, yorğan, yundarayan, yuxayayan, yuxuyozan, tasquran, falabaxan, rəmlatan /rəmmal/.

- alğa,- əlcə,- gə. Bəlkə, görelgə, çıralğa, turalğa.

- ma,- mə. Etnoqrafik söz yaradıcılığında məhsuldarlıq ilə seçilən şəkilçilərdəndir. Çox vaxt türkoloji ədəbiyyatda, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində feldən isim düzəldən şəkilçilərlə feli ad şəkilçiləri bir- birilə qarışdırılır. Məsələ burasındadır ki, bir sıra şəkilçilər / - ma,- mə,- ıq,- iş... və s./ fellərə artırılaraq əşya məzmunlu sözlər / süzmə, yarma, çalma, qovurma, bozartma, çıxış, döyüş və s./ yaratdığı kimi, əksər hallarda bu şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərdə əşyavilikdən çox hərəkət mənası özünü göstərir və belə sözlər həm felə, həm də ismə xas olan xüsusiyyətə malik olur: həm də bu şəkilçilər bütün fellərə artırılaraq feli ad düzəldə bilirsə, isim düzəltmək üçün yalnız bir tneçə sözə artırılır, bu şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərin özü də iki mənalı olur. Belə ki, yarma həm yarma prosesini, həm də buğdadan hazırlanan yemək adını bildirir.¹

a/ bunun vasitəsiləfellərdən yaranan sözlərin böyük əksəriyyəti yemək adlarıdır: atılama, axtarma, acıtma /balatı/, basdırma, bozartma, buğlama, bulama /bulamac/, qızartma, qovurma, daşma /düyüaşı/, dələmə, dişləmə /çay/, dolma, döyməkəbab, döşəmə /aş/ əzmə/ püre/, yayma/ südlüsüyiq/, yarma /aşı, çilov/, salma /çay/, səbzıqovurma, soyutma, közdəmə / kömbə Ş.Kərimovdan/, süzmə, pörtdəmə, tıxma, turşuqovurma, çölmə, çığirtma, bozartma.

b/ adət- ənənə, mərasim, ayin adları əmələ gətirir: adaxlama, adaxlanma, adqoyma // adqoydu, atçapma, belbağlama, beşiklərtmə// beşikləsmə, qızbəyənmə, qızqaçirtma, doqqazkəsmə, dualama, duvaqalma, evlənmə, eəbinkəsmə, göbəkkəsmə, gözdəymə, güləşmə, nişanlanma, oructutma, püşkatma, üzəçixma, çəpatma, danatma.

¹ Й.Мяммядов. Орхон- Йенисей абиद्याриндя адлар. Бакы, АПИ-нин няшри, 1979, с.15.

v/ sənət, məşğuliyyət, fəaliyyət sahələri ilə bağlı sözlər yaradır: qəlibasma, damğalama, döymə /sənət/, ipəkəyirmə, yunəyirmə, yuxuyozma, sırım, tikmə.

q/ geyim- kugim, bəzək və s. adları əmələ gətirir: aşirtma, basmanaxış, büzmə çarıq, yığmaqolbaq, oyma, sürmə /sürtməkdən/, tikmə, çalma, çəkmə.

ğ/ bəzi feli frazeoloji birləşmələrdən və fellərdən – ma,- mə şəkilçiləri vasitəsi ilə xalq təbabəti və məişətdə işlək quruluşca müxtəlif olan sözlər yaranır: qanalma, qıcolma, quluncsındırma, küpəsalma, sancılanma, simləmə, soyuqdəymə, təpitmə, tutma /pripatka/, havalanma /dəli olma/; arakəsmə,artırma, qazma /ev, dam/, daxma, əymə, əydirmə, eşmə, yapma, gəlmə, siyirtmə, tablama.

-maq,- mək.

a/ Yemək adları əmələ gətirir: qazmaq, qaymaq, quymaq, dürmək, peşmək, çölmək.

b/ geyim, adət-ənənə ilə bağlı və məişətdə işlək olan başqa sözlər: başmaq, qarmaq, yaşmaq, oymaq, toxmaq, çaxmaq.

- duz – palanduz, təkəlduz, çuvalduz /iynə/.

- lı,- li.

a/ toy adəti, musiqi folkloru ilə bağlı işlənən terminlər, sözlər: adaxlı, deyikli, nişanlı /gözaltı/, yallı.

b/ yeməklə, geyimlə, toxuma sənəti və məişətimizin başqa sahələri ilə bağlı: fəsəli, xamralı, sırıqlı, xonçalı /xalça/, tikili.

- i, - ı. şəkilçisi.

- u,- ü a/ məişət, geyim, parça, xalça- palaz, qiymətli qaş-daş, pul, yemək,bitki və s. məfhumları bildirən sözlər: ləngəri, eşrəfi, zili, yapağı /yaz yunu/, yəməni /xalça növü/, kürdü, gilabı ləbləbi, ləvəngi, mirvari, naznazı, sədrı səməni, umacı, firni, xalı, çatı, çeşni, çərkəzi /papaq, kəmərl/, çərməki, şikarı /papaq , şirni.

b/ musiqi folklorumuza aid adlar: innabı, narıncı, novruzu, turacı, çobanı, ceyranı...

v/ rəng adı bildirənlər: darçını, səndəli, sumağı, şabalıdı.

q/ dinə, ilk etiqada, köhnə təqvimə uyğun yaranmış sözlər: əfəndi, məşədi, xələfi, hacı, hicri.

- yı,- yi,

- ayı,- əyi, eyi.

a/ parça, geyim adları: kələğayı, cunayi, kisəyi.

b/ rəng bildirən sözlər: mixəyi, çəhrayı, püstəyi.

v/ milli musiqiyə aid terminlər: mirzeyi, mixəyi /saz havası/.

q/ məişət əşyaları: məcməyi, üzəngi və s.

- maz,- məz.

Parça adları: qayçıbatmaz, qayçıkəsməz.

- miş. bişmiş, yemiş.

III. Sintaktik üsul

Azərbaycan dilçiliyində morfologiya və sintaksis sahəsində nəzəri cəhətdən bu günə qədər həll edilməmiş, aydınlaşdırılmağa böyük ehtiyac duyulan bir sıra dolaşılıqlar hələ də qalmaqdadır.

Söz yaradıcılığı proseslərinin tarixi baxımından öyrənilməsi leksika və qrammatika sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir kimi məsələləri əhatə edən bir çox mövzuların araşdırılmasına kömək edir, dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar yolk ilə zənginləşməsini, bugünə qədərki izahında dolaşılıqlığa yol verilmiş kök və affiks morfemlərin eyniliyini və s.-ni açıb göstərməyə imkan verir.

Dilin tarixində müxtəlif sahələr arasındakı əlaqələr problemini araşdırmaq baxımından sintaksis və morfologiyanın münasibətlərini göstərən qiymətli, zəngin materiallarla qarşılaşırıq. Qrammatikanın sintaksis və morfologiya kimi sahələrində baş verən qarşılıqlı prosesləri, tarixi inkişafı geniş mənada Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası əsasında, konkret mənada dilin lüğət tərkibinin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən leksikası üzrə izləmək çox maraqlı faktlar verə bilər.¹

¹ И.О.Мяммядов. Азәрбайҗан дилинин тарихи курсунда грамматика вя сюз йарадығылыгы арасында ялагя проблемия даир // Азәрбайҗан дили.

Bu baxımdan mürəkkəb etnoqrafizmləri nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Mürəkkəb etnoqrafizmlərin yaranmasında ikinci tərəf bir növ qəlib funksiyasında olur. Sadə sözə / bu söz etnoqrafik ola da bilər, olmaya da/ ikinci bir söz artırılır. Həmin söz bir çox mürəkkəb etnoqrafizmlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. İndi bunları nəzərdən keçirək:

1/ ikinci tərəfi - alt sözündən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: ayaqaltı, boğalaltı //boyunbağı /sinonim/.

2/ İkinci tərəfi arvad sözündən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: dayıarvadı, əmiarvadı və s.

3/ ikinci tərəfi aş etnoqrafizmi ilə bitən mürəkkəb sözlər: ayranaşı, qatıqası, döyməaş, döşəməaş, əriştəası, yarmaası, giləgiaş, südlü aş, umacaşı, hədikaşı, xəmiraşı, çobanaşı, həliması.

4/ ikinci tərəfi bağı sözü ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: belbağı, boyunbağı, qolbağı, tumanbağı, çarıqbağı.

5/ ikinci tərəfi basma sözündən ibarət etnoqrafizmlər: qapıbasma, qəlibbasma.

6/ ikinci tərəfi bacı ismindən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: ağabacı, cülbacı, şirinbaci, xanbaci, cəlinbaci.

İkinci tərəfi baş sözü ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər. Belə sözlər tarixən söz yaradıcılığında çox fəal olmuşdur: dərzibaşı, yallibaşı, yüzbaşı, karvanbaşı, mehtərbaşı, minbaşı, onbaşı, toybaşı, ustabaşı, həkimbaşı.

7/ İkinci tərəfi bəy sözü ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: atabəy, bəylərbəyi, dəğbəyi, elbəyi, meşəbəyi, toybəyi.

Ağabəy, Dağbəyi və b. antroponimlər bu gün də işləkdir.

8/ İkinci tərəfi bənd sözü ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: aynabənd, bazubənd, qolbənd, yolbənd, kəmərbənd, nalbənd, sinəbənd, tağbənd, taxtabənd,

tikişbənd, şüşəbənd /qolbənd, tikişbənd, yolbənd, sinəbənd öz milli sözlərimizdir/.

9/ İkinci tərəfi qapı sözü ilə əmələ gələn mürəkkəb etnoqrafizmlər: barıqabı, boşqab, kaşığı, oxqabı, pitiqabı, pulqabı.

10/ İkinci tərəfi qızı sözü ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: bibiqızı, qardaşqızı, dayıqızı, əmiqızı, mamaqızı, xalaqızı.

11/ İkinci tərəfi qovurma etnoqrafizmindən ibarət mürəkkəb sözlər: səbziqovurma, turşuqovurma.

12/ İkinci tərəfi dostu sözü ilə əmələ gələn mürəkkəb etnoqrafizmlər: dayıdostu, əmidostu, xandostu.

13/ İkinci tərəfi daşı sözündən ibarət etnoqrafizmlər : başdaşı, qəbirdaşı, dəyirmədaşı, ocaqdaşı, yurddaş, sinədaşı, sudaşı, xartdaşı, çaydaşı, çaxmaqdaşı.

14/ İkinci tərəfi üzü ismi ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: balışüzü, döşəküzü, yastıqüzü, yorğanüzü, yüküzü.

15/ İkinci tərəfi yolu ismindən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: anayolu, yengəyolu, böyük- kiçik yolu.

16/ İkinci tərəfi kabab etnoqrafizmi ilə bitən mürəkkəb etnoqrafizmlər: basdırmakabab, qaraciyərkababı, döyməkabab, kartofkababı, lüləkabab, tavakabab, taskababı, tikəkabab, toyuqqababı, hinduşkakababı, cücəkababı.

17/ İkinci tərəfi nəvəsi sözündən ibarət etnoqrafizmlər: bibinəvəsi, dayınəvəsi, əminəvəsi, xalanəvəsi.

18/ İkinci tərəfi oğlu sözü ilə qurtaran mürəkkəb etnoqrafizmlər: bacioğlu, bibioğlu, mamaoğlu, qardaşoğlu, dayıoğlu, əmioğlu, xalaoğlu.

19/ İkinci tərəfi papaq etnoqrafizmindən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: basmapapaq, daqqapapaq, buxarapapaq, zülləpapaq, gümüşüpapaq, motalpapaq, sürpapaq, hüsürpapaq, şabalıdpapaq, çalpapaq.

20/ İkinci tərəfi pulu sözü ilə qurtaran etnoqrafizmlər: südpulu, tərəzipulu.

21/ İkinci tərəfi plov etnoqrafizmindən ibarət mürəkkəb etnoqrafizmlər: qiyməplov, qovurmaplov, daşmaplov, döşməplov, zəfərənplov, mərciplov, parça-döşəməplov, səbzıqovurmaplov, südlüplov, taskababplov, toyuqplov, fisincanplov, çığırtmaplov, cücəplov, şiləplov, şirinplov, şüyüdplov.

22/ ikinci tərəfi xəngəl etnoqrafizmi ilə düzələn mürəkkəb sözlər: qaşiqxəngəli, qovurmaxəngəl, suluxəngəl.

23/ ikinci tərəfi – canı sözündən düzələn mürəkkəb sözlər: dayıcanı, əmicanı.

24/ ikinci tərəfi halva etnoqrafizmi ilə qurtaran mürəkkəb etnoqrafizmlər: qarahalva, qozhalva, küncüthalvası, tərək /doşabla bişirilən halva/, tərəhalva, umachalva.

Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb etnoqrafizmlər.

Mürəkkəb etnoqrafizmlərin bu növü adətən oyun adlarını bildirir: qodu- qodu, kosa- kosa, qaçaqaç, qolçaq-qolçaq, xan-xan, günü-günü, boxça- boxça, qazı- qazı, keçdi- keçdi, gəlin-gəlin, lingi- lingi /Lənkəran – U.O./ lopusğ- lopusğ, məndə-məndə, mərə- mərə, küt- küt, yalax- yalax, pula- pula, molla-molla, ocpq – ocaq, turna- turna, fincan- fincan, çınqı- çınqı, çumur- çumur, çalğa- çalğa, qoz- qoz, qala- qala, aşıq- aşıq, mırt- mırt, yordu- yordu, yallı-yallı, əsir- əsir, oğru- oğru, baca-baca, qundağ- qundağ, üzük- üzük, mətə- mətə, dar- dar, qoz- qoz, bıçaq_ bıçaq, qınaq- qınaq, haftaxana- haftaxana, evcik- evcik, maça- maça.

İrəlidə də göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyində predikativ xarakterli sintaktik quruluşlu birləşmələr və qrammatik vahidlərin leksikallaşması faktları « cümlə- söz», «polisemantik xarakterli mürəkkəb isimlər», inkorporlaşma yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, «Predikativ xarakterli söz birləşmələrinin mənacə dəyişməsi, semantik cəhətdən sadələşməsi nəticəsində yaranan frazeologiləşmə» hadisəsi və b. adlarla, terminoloji birləşmələrlə adlandırılır. Xüsusən , belə faktlar içərisində oyun adları burada əhəmiyyətli yer tutur. T.İ.Hacıyev bu bərdə belə yazır: «Bir yerdə tələffüz edilən mürəkkəb isimlərə cümlə- sözlər d daxildir. Bunlar ən

çox oyun adlarını bildiren mürəkkəb isimlərdir ki, inkorporlaşma yolu ilə yaranır. Baş vurğu son sözün son hecası üzərinə düşür». ¹ Əlbəttə, belə faktlara müəllifin xüsusi diqqət yetirməsi özlüyündə təqdir olunmalı olsa da, Azərbaycan dilində inkorporlaşma yolu ilə söz yaradıcılığının mümkünlüyü mübahisə doğurur.

Türk dillərinin türk, türkmən, tatar, noqay dillərində də göstərilən forma öz işləkliyi ilə seçilir. Türk dillərində geniş müşahidə olunan belə dil vahidlərindən M.Ş.Şirəliyev də bəhs etmişdir.

O yazır: «Naşa zadaça zaklōçaetsə v tom, çtobı ukazatğ na suşestvovanie v törkskix əzıkax/ v çastnosti, öqo-zapadnoy qruppı / i takix slojnix slov, kotorie predstavləöt soboy ne çto inoe, kak konüeptualğno- semantiçeskoe preobrazovanie predlojenii». ²

B.B.Əhmədov dialekt və şivələrimizin materialları əsasında söz yaradıcılığı mövzusunun araşdırarkən cümlə-sözlərdən /daha doğrusu özünün adlandırdığı predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin leksikallaşmasından/ də ətraflı bəhs edir: «Belə qrammatik vahidlərin lüğəviləşməsinin müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bəllidir ki, əşya və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Onları dərk etdikcə adlandırmaq zəruri olur. Bu zaman lüğət ehtiyatından onlara aid söz çatmadıqda qrammatik vahidlər və ya cümlə tipli birləşmələr əşyaviləşərək lüğəvi vahid kimi çıxış edir, yeni söz yaranır, dilin sözə ehtiyacı bu üsulla da ödənilir. Bu da türk dillərinə məxsus söz yaratma yolu kimi özünü göstərir». ³

Daha sonra müəllif Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində cümlə sözləri quruluş baxımından müxtəlif sadə

¹ Т.И.Щагыиев. Азярбайған дилинин Тъябрайыл шивяси. НД., Бақы, 1961, с.99.

² М.Ширалиев. Предложение- слово. В кн. Современнык проблемы литературоведение и языкознания. М., Изд. «Наука», 1974, с.467.

³ Б.Б.Ящмядов. Азярбайған дили союз йарадығылыбында саядяляшмя мейилли /шивя материаллары ясасында/ Бақы, 1990, с.62.

modeli əsasında və mürəkkəb cümlə modeli əsasında formalaşanlar bölgüsünə ayıraraq təhlil edir.¹

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı üsullarına həmçinin konversiyanı da – söz əsasında nitq hissəsi paradiqmasının sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmədən dəyişməsi üsulunu da daxil etmək lazımdır. Nitq hissələrinin bir- birinə keçməsi hadisəsi – konversiya bütün dünya dillərində hər bir dilin öz qrammatik təbiətinə. Sintaktik quruluşuna uyğun şəkildə baş verən proseslərdəndir. Dildə leksik- qrammatik dəyişikliklər nəticəsində yeni- yeni nitq hissələrinin yaranması tarixi bir hadisədir. Konversiyanın sintaktik, morfoloji- stntaktik, semantik- sintaktik, semantik səviyyələrdə çıxış etməsi göstərir ki, onu nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyanın bir növü- təsadüfi konversiya hesab olunur. Koqversiya daha çox nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri olmayan, daha dəqiq demiş olsaq, sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılsa da, iltisəqi dillərdən olan Azərbaycan dilində də tarixən və müasir vəziyyətdə də özünü göstərən dil hadisəsidir.

Azərbaycan dilçiliyində /F.Zeynalov, A.Axundov, C.Cəfərov, S.Abdullayev və b./ konversiya nəticəsində yaranmış substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma, verballaşma, əvəzlikləşmə /pronominallaşma/, saylaşma və b. proseslərin izahında morfoloji və sintaktik hadisələrə, məsələlərə bəzən ayrı- ayrı mövqedən yanaşılmışdır.

Nəhayət, tarixi- etnoqrafik aqlayışlarla bağla predikativ xarakterli bir çox söz birləşmələrinin mənaca dəyişməsi, semantik cəhətdən sadələşməsi nəticəsində yaranan frazeologiləşmə hadisəsi də tamamilə gyrənilməmişdir. Mürəkkəb sözlərin bu xüsusi tipinə leksik vahidlərin aşağıdakı tematik qrupları daxildir:

¹ Б.Б.Ящмядов. Эюстярилян ясяри.

a/ adət- ənənə, mərasim adlarını bildirenlər: xınayaxdı, yzəçixdı, ayaqaçdı, adələdi, boygördü, duvaqaldı, parçabiçdi //paltarkəsdi.

b/ oyun adları: xangəldi, dabanbasdı, qurşaqtutdu, Babam mənə kor deyib, gəlib- gedəni vur deyib, toqqadöydü, qozatdı, qalaqurdu, qaçdı- tutdu, topaldıqaç, papaqaldıqaç.

v/ parça adları: hacıqaytardı, Hacımənəbax, alışdımyandı, küçəmənədərgəlik, qonşubatrıçatdasın, gendədur.

q/ silah adları: dayandoldurum.

ğ/ antroponimlər: Ağamverdi, Allahverdi, Qaryağdı, Qızbəs, Qızbəsti, Qızqayıt, Qızıyetər, Dayandur, Dursun, İmamvedi, Yetər, Gərəkməz, Gülər, Tapdıq və s.

Etnoqrafik etnotoponimlər

Azərbaycan dilinin müxtəlif amillərlə bağlı leksikasındakı dəyişiklikləri yeniləşməni izləmək yerinə düşərdi. Dəyişmə deyərkən biz burada lüğət tərkibində yeni- yeni mənalar qazana sözləri, yeni mənaca inkişaf, mənaca daralma, yaxud ictimai- siyasi quruluşla, eləcə də başqa amillərlə bağlı müəyyən sözlərin köhnəlməsi, passiv lüğət fonduna keçməsi kimi məsələləri nəzərdə tuturuq. Ümumən leksikaya aid edə bildiyimiz mənaca inkişaf probleminin onomastik leksika əsasında da izləmək faydalıdır, zəruridir. Bu zaman dilin ən qədim qatını təşkil edən etnonimlərin, etnotoponimlərin və b. kateqoriyalarının yaranma tarixinə enmək mümkündür. Təsədyfi deyil ki, etnoqrafik leksikanın ən məhsuldar, zəngin təbəqəsi olan geyim adlarının etnotoponimlər kimi işlənməsi də qədim hadisədir. Geyimlərinin səciyyəvi əlamətinə görə adlanan müxtəlif tayfa və nəsil adları olmuşdur ki, bunların bir hissəsi etnonim kimi qorunub saxlanmış, qalanları isə toponim kimi formalaşmışdır. Azərbaycan ərazisindəki Ağköynək, Qarabörk, Qaradonlu, Qaradolaq, Qarapapaq və b. etnotoponimləri misal göstərmən olar. Başqırd xalqı arasında işlənən Ağqalpaq /qalpaq- papaq deməkdir/, Ağdonlu, Sarıqalpaq, Uzunqalpaq, Türkmənistandakı

Alabörklü etnonimləri də geyimlərinin fərqlənən əlamətlərinə görə adlandırılmışdır. Biz burada bir çox etnotoponimlər üzərində dayanmayacağıq. Yalnız Qarapapaq etnotoponimlərindən bəhs edəcəyik /Vaxtilə bu barədə qısa şəkildə iərhum dilçi Əli Əliyevlə birgə yazımız da nəşr olunmuşdur/.¹ Qarapapaq etnotoponimi Azərbaycan respublikasının Qazax rayonu ərazisindədir. Xalq etimologiyasına əsaslansaq deyərik ki, guya qarapapaqlıların ulu babaları başlarına qararəngli papaq qoymuşlar, Bugünkü Qarapapaq kəndinin adı da həmin qarapapaqlılarla əlaqədardır. Bu xalq etimologiyasına inanmamaq mümkün deyil, hətta bu gün Azərbaycanın bəzi yerlərində qaraşalvarlılar, ağşalvarlılar adı ilə nəsil adları köhnəlmiş şəkildə olsa da işlənməkdədir. Dediymiz bu ehtimaldan aydın olur ki, Qarapapaq etnotoponimi də qədimlərdə qarapapaq geymiş bir tayfanın bu gün şahid adıdır, bu adla bağlıdır.

Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə» əsəri qarapapaqlıların Qafqazda yaşaması haqda məlumat verən qiymətli bir məxəzdir. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, 1826-cı ildə İrəvan tərəfdə İran sərhəddində hərbi qulluqda idim. Bu vaxt şayiə gəzirdi ki, İran Hökuməti müharibə başlamaq istəyir. Mən dəqiq məlumatları qarapapaqlılardan alırdım. Bunlar Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılar idi.² S.İ.Bruk isə belə göstərir ki, Qarapapaqlılar böyük bir tayfadır. Onların 40 mini Türkiyədə Çıldır gölü sahilində və Tutaq rayonunda, iyirmi mini isə İranda yaşayır.³ Göründüyü kimi S.İ.Brukun Qarapapaqlılar barədə məlumatı Mirzə Adıgözəl bəyin fikrinə tam uyğundur. Lakin «İslam Ansiklopedisi»nin IV cildində Qarapapaqlardan bəhs edən məqalədən bəlli olur ki, Qarapapaqlar həmçinin Arpaçay, Sarıqamış, İqdır, Qarakosa və Sivaş ərazilərində də geniş

¹ Бах: Алиев А.И. Мамедов И.О. Об этнониме «Карапапах» //Ономастика Кавказа. Орджоникидзе /Сб.статей/, 1980, с.61-63.

² Гарабагнамяляр. Ы китаб.Бакы: Йазычы – 1989, с.78-79.

³ С.И.Брук. Этнический состав стран Передней Азии. «Сов.Этнография», 1955, №2.

yayılmışlar.¹ Qarapapaqlılar Türkiyə və İrana 1825- 1828- ci illər Rusiya- İran müharibəsi zamanı köçmüşdür. Qarapapaqlar tayfaları uzun zaman Qafqazda /Qazaxda, Göycə gölü yaxınlığında və Borçalıda/ yaşamışlar. Onların nəvə və nəticələri, törəmələri həmin yerlərdə indi də qalmaqdadır. Göycə gölünün yaxınlığında Qarapapaqlıların adını mühafizə etmiş Qarapapaq dağ oronimi vardır. V.İ.Savina da qarapapaqlılar barədə bəhs etmişdir: «Qarapapaqlar Urmiya gölünün cənub sahilində yaşayırlar. 1826- 1929-cu illərdə Rusiya- İran müharibələri zamanı qarapapaqlıların səkkiz yüz ailəsi Zaqafqaziyan- Sevan gölü yaxınlığında yaşadıkları məskənlərindən İran və Türkiyəyə köçüb getdilər... Qarapapaq etnonimi isə İran toponimiyasında bu günə qədər də müşahidə olunur».² Qarapapaqlar həm də Qarabörk adlandırılmışlar. M.Q.Vəliyev /Baharlı/ yazırdı ki, qarapapaqların adı qədim rus salnamələrində «Çernie qlobuki» kimi çəkilmişdir. Onlar Orta Asiyada yaşamış, sonralar Azərbaycana köçmüşlər.

Qaraqalpaqların mənşəyini öyrənən tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu adonlara papaqlarının rənginə görə verilmişdir. Həmin tədqiqatçıların fikrincə IX əsrin axırlarından başlayaraq Şərqi peçeneqlərin Oğuzlarla birləşən hissəsi Qaraqalpaqların əsasını təşkil edirdi. Oğuz tayfaları onlara hər bir cəhətdən güclü təsir edirdi, buna görə də onların xeyli hissəsi türkmənlərin tərkibinə daxil olmuşdular. Ümumiyyətlə, türkmənlərlə qaraqalpaqlar mənşəcə yaxındır və tarixən əlaqədə olmuşlar. Bu yaxınlıq onların dillərində də özünü göstərir, belə ki, qaraqalpaq dilində ən qədim oğuz xüsusiyyətləri indi də qorunub saxlanmaqdadır.

Etnoqrafik etnotoponimlərdən bəhs edərkən də göstərdik ki, etnoqrafizmlər etnotoponimlərin, etnonim və toponimlərin

¹ Ислам Ансиклопедиси. ВБІ, Истанбул, 1955, с.330.

² Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана.- Ономастика Востока. М., 1980, с.151.

yanmasında fəal iştirak edir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a/ Geyim adlarından yaranan etnotoponimlər: Qaradonlu, Qarapapaq, Ağköynək, Kəmərlı, Sarıköynək, Ağşalvarlılar, Alaxancallı, Qarabörklü, Kəpənəkçi, qaraxancallı, Çullu, Alaqrşaq, Alaqrşaqlı, Qaradolaq.

b/ peşə və sənət bildirən etnoqrafizmlərdən ibarət etnotoponimlər: Axtaçı, Arabaçı, Bıçaqçı, Bostançı, Kürəkçi, Topçu, Əkinçi, Qazançı, Qorçu, Dəmirçi, Ələkçi, Dəmirçilər, Kəpənəkçi, Naxırçılar, Çanaxçı, Çaxırlı, Gomuşçu, Şorbaçı, Bağmanlar, Balçılı, Çaparlı, Dəlləkli, Boyaqlı, Davarlı, Çuvarlı //Cuarlı, Mollalı, Bəyli, Minbaşı, Kələntərli, Seyidli, Hacılı və s.

v/ Quşçuluq, maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik və s. ilə bağlı etnoqrafik toponimlər: Quşçu, Dağ- Quşçu, Dəvəçi , İlxıçı, Danaçı.

q/ tərkibində məişət əşyalarının adı olan etnoqrafik toponimlər: Alaçadırlı, Alaxançallı, Çaxırlı, Qılıçlı, Boyaqlı, Çaxmaqlı.

ğ/ Etnoqrafik cəhətdən müxtəlif dini ayinə məxsus etnoqrafik toponimlər: Şıxbabalı, Qarapirimli, Musa-Pirimli //Musapiryan, Pərəli, Qaraqurdlu, Şıxlı və s.

d/ Müxtəlif qəbilə, tayfa əe tirəyə məxsus etnoqrafik adlardan ibarət toponimlər: Qaraqoyunlu, Kəngərli, Abdallı, Cəyirli, Düyərli, Qaramanlı, Qazaxlı, Muğanlı, Saatlı, Tap Qaraqoyunlu, çaxırlı, Bəydili, Böyük Kəngərli, Qarabəyli, Bayandurlu, Köçərli, Bala Kəngərli, Qaragüvəndli.

Azərbaycan mənşəli bəzi etnonim və etnotoponimlər haqqında

İnsan cəmiyyəti təşəkkül tapdığı gündən xüsusi adlar da yaranmışdır. Onomastik adlar içərisində antroponimlər, etnotoponimlər də mühüm yer tutur. Bunlar uzaq keçmişlərdən bəşər cəmiyyətinin ünsiyyətinə xidmət edir. Hər bir xalqda olduğu kimi, Azərbaycan xalqında da xüsusi adların yaranma tarixi, milli özünəxaslığı, adət-ənənələrə

əsaslandırmaqla təşəkkül və inkişaf xüsusiyyətləri, dilimizin öz adyaratma sistemi vardır. Xüsusi adlar bir çox tarixi həqiqətlərin aşkara çıxmasında, xalqımızın, dilimizin, etnoqrafiya və coğrafiyamızın tarixinin öyrənilməsində çox qiymətli materiallar, faktlar verir.

Bu gün biz Danaçı, Qarğalıq, Qalaqain, Ağköynək, Qarabörk, Qarapapaq, qaradonlu, Ulaşlı, Dəllər, Tulu, Tirkeş, Şadıli, Dolanlar, Önqutlu, Quzanlı, Çalqan, Aratkənd, Abad, Alat, Alar, Kərki, Qılıçlı, Tulus, Tubakənd, padar, Quşçu, Boyat, Çaxırlı, Düyerli, Zəngənə, Xəlfəli, Qazax və b. qədim Azərbaycan tayfa və qəbilələrin, eləcə də yer- yurd adlarını özündə əks etdirən saysız- hesabsız etnotoponim və toponimləri ciddi elmi tədqiqata cəlb ediriksə, dilçilik, tarixşünaslıq və həmçinin coğrafiya elmləri üçün çox qiymətli faktlar aşkarlayırıq.

Dilimizdəki bir çox adların yaranış tarixi çox qədimlərə gedib çıxır Məsələn, Emir /Eymur/, Düyer, Bayandır, Çovdaroğlu kimi antroponim, etnonim və soyadlarda qədim oğuz tayfalarının adları qorunub saxlanır. Bəllidir ki, tarixi mənbələrdə, qədim əlyazmalarda, eləcə də M.Kaşğarının «Divan i luğat- it- türk» kitabında bir çox oğuz türk tayfalarının adı çəkilir. İndi göstərdiyimiz Emir adı Eymur, İmur və İmir şəklində işlənilib və haqqında bəhs olunan oğuz tayfasının bugünkü nişanəsidir. Həmçinin Düyer adı da tükər, dügər, dugər tayfa adının – etnoniminin Bayandır şəxs adı- antroponimi bayandır, bayandır, bayandır adlı oğuz etnoniminin Çovdaroğlu soyadında isə çuvaldar, çualdur, çavuldur, çuadar türk tayfasının türk bu gün yaşayan izləridir. Emir /Eymur/, Düyer /tükər- dügər, dugər/, Bayandır, Çaudar xüsusi adları əvvəlcə etnonim kimi mövcud olmuş, sonradan bunlar antroponim kimi işlənilməyə başlanmışdır.

Azərbaycan dilinin etnonimləri və etnotoponimləri tərkibcə, mənşəcə rəngarəng və zingindir. Şübhəsiz ki, burada türk- Azərbaycan mənşəli etnonim və etnotoponimlər xüsusi sistem yaradır: Bayandurlu, Bayat, Dügərli, Eymur, Saler, Xanılar, Qırıqlı, Qırxlı, Kəpənəkçi, Çəndirli, eləcə də qıpçaq mənşəli

etnonimlər Azərbaycan xalqının etnogenezində – soykökündə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Qovlar, İncə, Kimak, Gəngər / kenqer/, Qarapapaq, Qarabərk.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində etnonimlərdən yaranaraq sabitləşmiş saysız- hesabsız oykonimləri nümunə gətirmək olar: Qıpçaq, Qaraman, Cəlair, Alpout, Tanğit, Padar, Qacar, Saler, təklə, Tirkət, təklə Muğanlı, tulus, Tuğ, Xələc, Şəki, Dönük Qırıqlı, Keştaz, İspik, Qaraqoyunlu, Avaran, Çaxırlı, Dondarlı, Arabacı, İlxıçı və s.

Azərbaycan onomastikası sahəsində yazıb- yaradan A.Qurbanov, R.Yüzbaşov, Y.Yusifov, B.Budaqov, V.Qukasyan, S.Aşurbəyli, Ə.Əliyev, Ş.Sədiyev, Ə.Hüseynzadə, A.Axundov, S.Mollazadə, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, K.Əliyev, T.Əhmədov, A.Məmmədov, N.Məmmədov, Q.Məşədiyev, F.Xalıqov, A.Hacıyev və b. tədqiqatçıların əsərlərindən də görüldüyü kimi Azərbaycan dilinin zəngin və qədim olan etnonim və etnotoponimləri ciddi elmi araşdırmalara, etimoloji təhlilə möhtacdır.

Etnoqrafik leksika antroponim yaratmaqda əsas mənbədir

Onomastik adlar içərisində antroponimlər məxsusi yer tutur. Antroponimlər istər tarixi qədimliyinə, istərsə də əmələ gəlməsinə, formalaşmış sabitləşməsinə və bu günümüz üçün norma səviyyəsində təsbit olunmasına görə seçilir. Xüsusi adların bu növü milli tərkibinə görə rəngarəngdir. Burada xalis Azərbaycan sözlərinə təsadüf etdiyimiz kimi, həmçinin ərəb və fars, ümumtürk və monqol, eləcə də özge dillərdən də müxtəlif münasibətlərlə, əlaqə, təsir və başqa təmaslar nəticəsində antroponimlər alınıb işlənir, yaxud da onların əsasında yeniləri yaranır.

Bəllidir ki, hər bir xalqın özünəməxsus etnoqrafik əlamət və xüsusiyyətləri, səciyyəvi həyat tərzini, məşğuliyyəti, adət-ənənəsi, ümumən mənəvi və maddi dünyası var. Azərbaycan xalqının qədim və zəngin etnoqrafiyası həqda fikir söyləməkdə etnoqrafik sözlərdən ibarət olan antroponimlər / daha çox şəxs adları/ əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Azərbaycan dilinə məxsus bir çox etnoqrafizmlər şəxs adları yaratmaqda iştirak edir. Məsələn: Altunbay, Xaspolad, Polad, Oqtay, Altay, Güntay, Atlas, Almaz, Babacan, Eymur, İnci, Sürmə, Göycə və s.

Etnoqrafik leksika bazasında yaranıb sabitləşmiş şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar / bir şeyi də nəzərə almaq gərəkdir ki, burada Azərbaycan dilinin, özgə dillərin də özləri az rol oynamır/.

1. Etnoqrafik leksikanın müəyyən bir hissəsini təşkil edən zərgərlik məmulatlarının adları, qiymətli daş- qaş adları.

Azərbaycan antroponimiyasının yaranmasında özünəməxsus rol oynayır: Almaz, Brilyant, Yaqut, Zümrüd, Gümüş, Dürdanə, Dürrə, Gövhər, Cəvahir, İnci, Mərcan, Şirmayı, Firuzə, Sədəf, Mina, Mirvari, Büllur, Simuzər, Həmayıl, Mərmər.

2. Qiymətli, aztapılan, möhkəm və paslanmayan və b. metal adlarından ibarət antroponimlər: Altunbay, Xaspolad, Polad, Dəmir /Temir, Teymur və b. variantları da var/, Daşdəmir, Qızıl Arslan.

3. Zinət və bəzək – düzək bildirən sözlər əsasında yaranan antroponimlər: Vəsmə, Zinyət, Zivər, Zeybə /ərəbcə bəzək, zinət deməkdir/. Zeynal, Zeynalabdin, Sürmə.

4. Etnonim və nəsil adlarından ibarət antroponimlər: Eymur, Eltuz /Eldəgiz- Eldəgəz sözündən/.

5. Parça, geyim adlarından yaranmış və dərziliklə bağlı işlənən sözlərdən ibarət antroponimlər: Atlaz, Bafta, Bəyaz, Qumaş, İpək, Güləbət, Məxmər, Naxış, Cuna.

6. Şirniyyat, milli içki, yemək və meyvə adlarını bildirən sözlərdən düzələn antroponimlər: Badam, Ballı, Qayçı, Qəndab, Gilas. Limon /Lumu/, Moruq, Narınc, Noğul, Şəkər, Şərbət, Pustə, Şakalad.

7. Sonu tac sözü ilə qurtaran antroponimlər: Fəxrəntac, Zərıntac, Gövhərtac. Onu da xüsusi olaraq göstəririk ki, müasir adyaratma prosesində tac hissəciyi çox məhsuldardır.

Eltac, Aytac, Gültac və s.

8. Nur antropoforantı ilə bitən antroponimlər və artmaqdadır. Cahannur, Dəryanur, Ziyannur adları çoxdan işlənirsə də, Qəlbinur, Aynur / Aynurə də işlənir/, Əlinur, Günnur, Mahnur kimi adlar son 20 ildə geniş yayılmışdır.

9. Tay antropoforantı ilə düzələn şəxs adları:

10. Soyadların əmələ gəlməsində də orijinal milli təfəkkürə uyğun sözlər yaradılır. Əlvən, Əlisoy, Ulusoy, Hidayət Elvüsal, Müslüm Oğuz, Məhəmməd Gəngərli, Rüşükamallı, Abid Tahirli, Ərhun Ocaq, T.Aydınoğlu, Akif Nərimanoğlu, Rizvan Hilaloğlu, Abdulla Müğdətoğlu, Cəlal Əlifoglu, Samir Kazımoğlu, Sədilə Hümətqızı, İdris Şükürlü.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının mövqeyini təsəvvür etmək üçün, əlbəttə, ilk növbədə bu zəngin leksik vahidləri tam halda toplayıb sistemləşdirmək gərəkdir. Bu, ən vacib və təxirəsalınmaz iş kimi leksikoloq və leksikoqraflarımızın qarşısında durur.

III F Ə S İ L

ETNOQRAFİK LEKSİKANIN ÜSLUBİ, LEKSİK-SEMANTİK, NORMA BAXIMINDAN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

I. Etnoqrafik sözlərin klassiklərin dilində işlənməsi

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən də xalqımızın tarixi keçmişi, məişəti ilə əlaqədar olan bədii əsərlərdə tarixi etnoqrafiyamızla bağlı çox qiymətli faktlar qorunub saxlanılır. Burada biz məişət əşyalarından tutmuş geyim, bər- bəzək, zinət adlarının, yemək və oyun adlarının, adət- ənənə, mərasim sözlərinin və s. sıx- sıx işlənməsini qeyd etmək istərdik. Klassik və müasir ədəbi- bədii dilimizdə lüğət tərkibinin ən intensiv, koloritli söz qatını etnoqrafik sözlər, terminlər təşkil etmişdir. Orta əsrlər klassik yazılı ədəbiyyat

nümunələrinə və eləcə də folklor materiallarına, aşiq şeirinə, tarixi keçmişimizə aid bədii nəsr nümunələrinə toxunmazdan əvvəl Azərbaycan fars dilli ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından Qətran Təbrizi, Xaqani və Nizami əsərlərinin dilində işlənmiş bəzi etnoqrafik sözlərə nəzər salmaq istərdik.

X- XII əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixində yadda qalan bir tarixi dövr kimi səciyyəvidir. Doğrudur, şah saraylarında dövlət dili fars dili olsa da, eləcə də klassik Azərbaycan şairləri poeziya, şeir- sənət nümunələrini farsca yaratsalar da, onların ədəbi- bədii irslərində milli təfəkküddən süzülüb gələn dil elementləri də tez –tez müşahidə olunur. «X- XII əsrlərdə Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin yetişməsi göstərir ki, o vaxt Azərbaycanda yüksək mədəni inkişaf səviyyəsi olmuşdur. Bunlar özgə dillərdə yaratdıqları ilə şöhrətlənsələr də, öz xalq dillərinə hörmət qazandırmışlar. Belə şəxsiyyətlərin yaranması hər şeydən əvvəl milli səviyyə, təfəkkür yetkinliyi demək idi, xalqın və onun dilinin sayılması ilə bağlı hadisə idi. Fonoqrafik yazıya /ərəb əlifbasına/, belə kamil elmi- mədəni mühitə malik ana dilində yazı az da olsa, olmaya bilməzdi».¹

Q.Beqdeli Qətran Təbrizinin əsərlərinin dilində çuval /kəsi ke quyəd, bərəd beçuval/, çöppü- yallı / çu öz ney xunu əz pulad çöppü;/ cinaq /bər xatəməş nekine və bər mərkəbaş çinaq;/ bəkməz /çenanke qisseyi- zakr zi sağərəü bəkməz;/ yun /alıq, yəhər mənasında/ çü bər bəlayi- meymunü berəzm əndər nəhəd yunü/ və b. Azərbaycan sözlərinin işlənməsini qeyd edir.²

Fars ədəbi-bədii dilinin inkişafında şəksiz xidmətləri olan Xaqani və Nizami haqqında farslar, «onlardan türk qoxusu gəlir» /buyi- turk miayəd/ deyirlər. Ən böyük sənətkarlar klassik fars bədii dilinə Azərbaycan dilinin ətrini

¹ Т.И.Щабыйев. Азырбайъан ядыби дили тарихи. Бакы, АДУ няшри, 1976, с.42.

² Г.Бегдели. Гятран Тябризи вя онун диваны. Гятран Тябризи. Диван /мцгяддимя/. Бакы, 1967, с.21.

hopdurmuşlar. Nizaminin dilində bu keyfiyyət daha aydın görünür.¹

Akademik H.Araslı Nizaminin bədii irsində bir çox Azərbaycan sözlərini müşahidə etmişdir. Bunlara nümun kimi xatun, qırmızı, yaylaq, çalış- vuruş, sancaq /bayram mənasında/, qlavuz /başçı, bələdçi- KDQ- da qlaqaz/ və s. göstərmək olar.²

Nizaminin bədii əsərlərinin dilində etnoqrafik sözlərin işlənməsi faktını da göstərmək yerinə düşərdi. H.Araslı seçib göstərdiyi bir xeyli Azərbaycan sözləri içərisində qədim leksik lay kimi bu günümüzə qədər qorunub saxlanmış leksik vahidlər içərisində etnoqrafizmlər qiymətli dil faktlarıdır. H.Araslının adı çəkilən məqaləsindən götürülmüş nümunələr əsasında bölgü aparmışıq. Belə sözlərə nəzər- diqqətimizi cəlb etmək istərdik: Muncuq /Zimevcixun ki, bərmizəd beəyyuq: Pir öz xun kəştə təsək hayi- muncuq /; külüng /Külüngi mizənəd çün şiri- cəngi; Külünki no ke u başəd küləngi/; gərdək /Dər gərdək nişəstə Xosrovi- Çin; Və an digər fitadə şuri- Şirin/; alaçıq /Bəsərayi- zərbi- Hümmət beçara zəhin çe lafəm; Çi ziyad bepayi- pılan alaçuqi- türkmani/; tutmac /Ari, zira ki, dər şəkəm dəhüləst: Bərgi-tutmac beh zibərki- güləst/.

Nizaminin dilində işlənmiş Azərbaycan mənşəli etnoqrafik sözlərin bir qismi bugünkü dilimizdə arxaıqlaşmışdır.

Tutuq /pərdə/- Ta ekəməşdər tütüqü- nur bud; Xar zi gül, ney zi şəkkər dür bud /. Kemani – səpidi- tuz- ağ tozlu yay. Bu idiom Azərbaycan dilindən hərfən farscaya tərcümə olunmuşdur. /T.Hacıyev/. Azərbaycan xalqının məişətini və etnoqrafiyasını dolğun əks etdirən bəzi atalar sözləri də, zərbi-məsəllər də farscaya kalka edilərək o dövrlük fars dilinin frazeoloji xəzinəsini zənginləşdirmişdir.

Öz əli ilə öz ayağına balta çalır /Bedəsti- xod təbər bər payi- xod zəd/; Qurdla quzu bir yerdə otlayır /Yəkəcə ab xordə

¹ Т.И. Щабыйев. Эюстярилян ясяри, с.43.

² Щ.Араслы. Низамидя халг сюзляри, халг ифадя вя зярби- мясялляри. ССРИ ЕА Азярбайған филиалынын ясярляри. 1942, № 8, с. 3- 16.

qorq bamiş;/ Doşab almışam, bal çıxıb/ Yeki sirkə tələb kərd,
əngəbin yaft;/ Heç kəs öz ayrına turş deməz/ Kəsi nəquyəd
ki, duği- mən turşəst/. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında
misilsiz xidmətləri olan, ədəbiyyat tariximizin yaradıcılarından
biri kimi tanınan mərhum akad. H.Araslı bu qənaətdədir ki,
göstərilən ifadə və atalar sözləri Nizami Gəncəvidən əvvəl
yaşamış farsdilli azərbaycanlı şairlərdə və eləcə də fars
sənətkarlarında müşahidə edilməmişdir. Lakin XII əsrdən
sonra yaşayıb yaradanlarda tez- tez belə ifadələr, hikmətli
cümlələr işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasında mühüm yer
tutan oyun adlarının da Nizami Gəncəvi əsərlərində işlənməsi
maraqlı faktlardandır. Azərbaycan xalqının qədim məişətində
geniş yer tutmuş çovğan /müasir ədəbi dilimizdə çövkən
variantı norma hüququnda sabitləşmişdir – İ.M./ oyunundan
«Xosrov və Şirin» poemasında /tərcümədən/ bəhs olunmasını
da göstərək:

Dişi aslan kimi yetmiş nəfər qız,
Şirinin yanına gəldi qayğısız.
Cürətdə hər biri bir İsfəndiyar
Rüstəmi – Zal kimi ox atandılar,
Çovğan oynamaqda çox zirəkдилər,
Göydə çalırdılar topu, müxtəsər.¹

Dediklərimizdən də aydın olur ki, Nizami yaradıcılığı tam,
mükəmməl, hərtərəfli öyrəniləndə təkcə
ədəbiyyatşünaslığımız üçün deyil, dilçiliyimiz, etnoqrafiyamız
və ümumən mədəni varlığımızın bir çox sahələri üçün də
maraqlı, səciyyəvi faktlar aşkarlanacaqdır.

XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi- Suli Fəqihin «Yusif və
Züleyxa» adlı poemasında etnoqrafiyaya aid bir çox sözlər
geniş işlənmişdir. Poemada « azuq- azuqə». Məs., Yusifin
azuğun həm aldılar: Azuğun aluban kəlbə verdünüz. Bu gün
dilimizdə « azuqə» şəklində formalaşmış bu söz tarixən digər

¹ Н.Эяньяви. «Хосров вя Ширин» поемасында Хосровун Ширинля човъан
ойнамасы. Бақы, Азярбайъан Дювлят Няшриййаты, 1974, с. 107.

yazılı dil nümunələrimizdə də müşahidə edilir. «Azuqə» sözü qədim türk abidələrində də «azuq» şəklində qeydə alınmışdır. /Bax: Radlov, I, s.564; Mal., s.362/.¹

Z.T.Hacıyeva Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» poemasında daha bir çox türk mənşəli etnoqrafik termin və sözləri müşahidə etmişdir. Məs., aş, yemək, azuqə və s. burada həmçinin ərəb mənşəli qida, təam, ziyafət sözləri də işlənmişdir /s.7/. Bu qədim lüğət vahidi tarixən türkdilli yazılı mənbələrdə də yem, yemək, təam, azuqə, çörək, böyük ziyafət, qonaqlıq və s. mənə çalarları yaratmışdır. –Bax: Rad., I, 583; Mal., 361; DTS, 61/.

Maraqlıdır ki, Z.T.Hacıyeva tədqiqat obyektini kimi götür-düyü «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində «plov» mənasında bəyazlu sözünün işlənməsini də qeyd edir. /Ərəb mənşəli bəyaz – ağ rəng/ - lu,- lü adlardan sifət düzəldən şəkilçi. Məs.: Dekdi önlərinə həm bəyazlu aş.²

«Yusif və Züleyxa» əsərində qonuqlamaq // qonaqlamaq /13/ dügün /toy/ 17/, ətmək *çörək, 19/, yeyəsi- yemək, qida, azuqə /21/ tonatmaq, toylamaq/ 28/ kimi etnoqrafik sözlər də müşahidə olunur.³

Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» poemasında daha sonra bağ /ip/, don // ton, kömlək, süfrə, şal, hərir,ətlas, şəm, quşan, yüzük, çuxa, tərəzu, qaftan, yorğan, smənduq, bıçaq, təbəq, kilim, əba, ip, qamçı, keçə, çuval, biləzük, tas, mil, qazan, qədəh, bez kimi ev əşyalarını, geyim şeylərtnt, parçp adlarını bildirən etnoqrafik termin və termin səciyyəli sözlər oq, kəman kimi silah adlarını bildirən sözlər, şəkər, bal, ət, halva, ətmək, aş, şərbət, tuz kimi yemək şeyləri, o cümlədən yemək adlarını bildirən sözlər, bəg, şah, sultan, dəllal, elçü, dəmürçü, çavuş, ətməkçi, şərəbdar, bağban, nəqqaş, bəzirgan, nəccar, həmmal, cəllad, müəbbər, vayə, qul- qara vali kimi müxtəlif

¹ З.Т.Щабыйева. Сули Фягиш. Йусф вя Зцлейха / ХЫВ яср Азярбайған йазылы абияси. Мятн вя лексик очерк/. Бақы, «Маариф», 1991, с.7.

² З.Т.Щабыйева. Эюстярилян ясяри, с. 7- 8.

³ З.Т.Щабыйева. Эюстярилян ясяри, с. 17, 19, 21, 28.

peşə, sənət, ixtisas, rütbə, dərəcə və s. bildirən sözlər , ləl, yaqut, dürr, mərcan, incu, altun, qızıl, qça, müşk, ənbər, gümüş,cəvahir kimi ətriyyat, qiymətli metal və qaş-daş adlarını bildirən sözlər ¹də nəzər diqqəti cəlb edir.

Anadilli poeziyamız artıq XIV- XV əsrlərdə mədəniyyət tariximizi ləyaqətlə və dolğunluğu ilə təmsil etməyə başladı.»... Klassiklərimizin əsərlərinin lüğət tərkibini tədqiq etmək ədəbi dilin tarixi leksikologiyasının mühüm sahələrindən biridir. Bu cəhətdən İmadəddin Nəsiminin leksikası xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki Nəsimi dilinin söz ehtiyatı, əsərlərində işlətdiyi sözlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, zəngin lüğət xəzinəsi XIV- XV əsr Azərbaycan dilinin səviyyəsini, ədəbi- bədii dilin imkanlarını, onun yayılma xüsusiyyətlərini azəri sözlərinin mahiyyətini, klassik üslubda yazılmış şeirlərdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbələrdəndir».²

Nəsimi əsərlərinin dili üzərində aparılmış müşahidələr də göstərir ki, ölməz sənətkarın poetik dilində Azərbaycan dilinin lüğət fondunun əksər sözləri bədii məqsədə uyğun olaraq üslub və məna incəlikləri yaratmaqda əvəzsiz iş görmüşdür. Etnoqrafiyamıza və məişətimizə dərinədən bələd olan və xalqımızın mənəvi xəzinəsinin təmsilçisi Nəsimi bədii irsində milli sözlərimizə daha çox meyl etmişdir:

Sufi ətləs geyər, zahid siqərət,

Fəqirin geydugi şal anda neylər ³ / C.Q.s. 75/

Yaxud da belə bir beytə nəzər salaq:

Tərki- dünya qıl, Nəsimi, geymə ətləs, gey nəməd

Kim, bu dünya bivəfadur, olmaya yoldaşınız /C.Q.s. 75/

Nümunə gətirdimiz beytlərdə «ətləs» sözü- atlas, diba, ipək, qumaş mənasında işlənmişdir. Şair «nəməd» /keçə/, siqərət, şal etnoqrafik sözlərdən istifadə etməklə cəmiyyəti

¹ З.Т.Щабыйева. Эюстярилян ясяри, сящ. 36.

² Ъ.Гящряманов. Нясими «Диваны»нын лексикасы. Бақы- Елм: 1970, с.9-10.

³ Нясимидян эятирилян поезийа нцмуняляри Ъ.Гящрямановун «Нясими «Диваны» нын лексикасы» /Бақы, Елм, 1970/ ясяриндян эютцрцлмщщдцр.

təmsil edən müxtəlif əqidə və məslək sahiblərini təsvir və təqdim edir, eyni zamanda ətləs və nəməd geyim adları vasitəsilə sənətkar əhvalına, ovqatına uyğun vəziyyət də yarada bilir.

C.Qəhrəmanov Nəsimi «Divanı»nda əfsər sözünün tac, əklil, qaş- daşı, bəzəkli baş örtüyü anlamlarında işlənməsini də qeyd edir:

Dövlət – həq endi əfsər başuna,
Həm fəda bin taci- qeysər başuna¹

Nəsiminin poetik dilində ehram /Hacıların, zəvvarların büründükləri tikişsiz paltar, bürüncək/, xirqə, xələt, /xalat/, büçrə /üz örtüyü/ niqab, cübbə, hicab /örtük, pərdə/, kisvət /paltar, geyim, zahiri görkəm/, dəstar /çalma, əmmamə/, eləcə də kəyəyi – ehram /Məkkəyə daxil olma mərasiminin adı/ kimi etnoqrafik sözlərə təsadüf edilir.

Ustadın dilində gözəlin təsvirində, eləcə də başqa məqamlarda şərq poeziyasında ənənəvi olan qiymətli metalların, qaşdaşların, bəzək şeylərinin adlarına da müraciət olunur. Məsələn: altun, xalis altun sikkəsi, buncuq /muncuq/, incu, ləli- Bədəxşani, dürr, dürdanə, ləl, cövhər, cəvahir /cövhərlər/, gövhər, çənber /dairə, sağanaq, halqa, boyun və alına bağlanan yəmən/ və s.

Ləlü əqiqü incuyi saçərəm altun üsiünə...
Ey buncuği dürdanə sanan, cövhərüni bil,
Ta kim, biləsin ləlei - şəhvar kimün var.

/C.Q.s.147/

Ləbün ləli- Bədəxşani eyelədi mat.

Rəvayətə görə, ən qiymətli ləl buranın /Bədəxşanın – İ.M./ dağlarından çıxdığı üçün bahalı ləl ləli – Bədəxşan adı ilə məşhurlaşmışdır.

Nəsiminin dilində yeməklər, şirniyyatla bağlı sözlərə də geniş yer ayrılır. Aqi, kəmir /xamır, maya, əppək, ətmək

¹ Бах Ы.Гящряманов. Эюстярилян ясяри. С.78.

/çörək/, bal, qənd, həlavət /şirinlik, dadlılıq/, həlvaçı/, kəbab və s.

Eşqin odi pişürmişdi dürlü aşlar

/C.Q., 40/

Mahmud Kaşqari aşlıq sözünün də işlənməsini göstərir: - Oğuzlar buğdaya aşlıq deyirlər /MK, I, 1939, s.114/

Gülşəkər bazarə gəlməz, bal utanur, qənd ərir.

/C.Q.s. 126/

Nəsiminin poetik irsində xüm /küp/, tənur //tənnur/ ocaq, təndir, azinə /adına günü/, ərğənun /dilli musiqi aləti/, umac /hələf, payə, nişan/, tir/ ox/, ayaq /qədəh, piyalə/, piyalə, peymanə /qədəh, cam, piyalə/, tirəkəş / oxqabı/, herbə /qısa mizraq/, xədəng /ox/, tiğ /qılinc: tiyə/, xına /həna/, xəncər, xeymə /çadır/, pəlas /palaz/, peykan /oxun ucundakı sivri dəmir: nizə, mizraq/, kəmənd, xədəng urmaq /ox atmaq/, təxt urmaq /taxt qurmaq/, oq // ox¹ və b. onlarca etnoqrafik sözlərə təsadüf etmək olar.

Orta əsrlərdə yaşayıb- yaratmış şair və mütəfəkkirlərin ədəbi- bədii və elmi irsləri xalqımızın mənəvi və maddi mədəniyyətinin tarixi və bu günü üçün də ölçüyəgəlməz dərəcədə dəyərlidir. Biz burada XIV yüzilliyin axırları XV əsrin birinci yarısında yaşamış Əbu İshaq- Bushaq Həllac Şirazi – Şirazda pambıqatan nəslindən olduğuna görə Həllac Şirazi kimi məşhurdur /Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda I. «Qəzəlliyət və əşar» 2. «Qari Qəzəlliyət və əşar» hissələrindən ibarət olan və A- 540 / 986№ li şifrəsi ilə qorunub saxlanan «Divan-i ətəm» divanı barədə bir qədər məlumat vermək fikrindəyik.²

¹ Ъ.Гящряманов. Эюстярилян ясяри, с.130.

² Ябу Исцаг Щяллаъ Ширазинин «Диван-и атамя « диваны барядя бизя илкин мялумат вермиш, Азярбайъан дилинин тарихи вя мятнщцнаслыбымыз цчцн мцяййян ишляр эюрмщш филолоэийа елмляри доктору, профессор Ъашанэир Гящряманов, еляъя дя щямин дивандакы йемяк, ширнийят, мейвя- тярвяз вя б. терминологи ващидлярин фарсьадан дцзэцн охунмасы вя истифадясиндя йардымчы олмуш Нясими адына Дилчилик Институтунун апарыгы елми ишчи, ф.е.н.Бящруз

Bəhs etdiyimiz fars dilində yazılmış bu divan «Divan i atama» adlanır. Divanda öz dövrünün /XIV əsrin sonu XV yüzilliyin əvvəlləri/ bir çox yemək adları və mətbəx ləvazimatları/ əlbəttə, həmin dövrə aid olan bütün yemək, şirniyyat adlarının mətbəxin burada əks olunmasını söyləmək doğru olmazdı, qəti hökm vermək çətindir/ ətraflı təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu farsdilli əlyazmaların kataloqunda Əbu İshaq Həllac Şirazinin bu əsəri barədə göstərilir ki, «pogt, sleduə takoy mıslı, çto posle svoix velikix predşestvennikov / burada Nmzami, Sədi, Hacı Kirmani, Faqih Kirmani, Hafiz və b. nəzərdə tutulur –İ.M./ ne o çem pisatğ i oçenğ trudno çem – nibudğ otliçitğsə, reşil posvətitğ svoe tvorçestvo vosxvaleniö s estnix veşestv i pişi, kotorie moqut pridatğ çitatelem appetit, a emu slavu. S gtoy üelbö pogt pisal formalğnie podrajenie na stixi takix velikax i znamenitix predşestvenni kov, kak Ni zami, Saadi, Xadju Eirmani, Fakix Kirmani, Xafiz i t.p. i v nix podrobno opisival kuxnö svoeqo vremeni i kuxonnie prinadlejnosti toy gproxı». Kataloqda göstəriltdiyi kimi, divanın üzünü katib İsa Xəyali Ərdəbili köçürmüşdür. Əlyazmasının köçürülmə tarixi hicri 1308- miladi 1890-cı ilə təsadüf edir. Divanın əlyazmasına əlavə olunmuş terminoloji lüğət, çox güman ki, katib İsa Cəyali Ərdəbili tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu terminlərin izahı, açılışı farsca verilmiş, ərəb və Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı göstərilmişdir /Həmin «Divan»ın 57a – 66b səhifələrinə baxmalı/.

Biz bugünkü dilçilik elmimiz və kulinariyamız üçün maraqlı olan yemək adlarının siyahısını veririk. Bir daha xatırladıriq ki, yemək, şirniyyat adları, göyətəri adları azərbaycanca /azəri türkcəsi ilə/, farsca. Ərəbcə – eyni bir sözün , terminin bəzən hər üç dildə qarşılığı göstərilir /səh.57a – 66b/.

Əbu İshaq Həllac Şirazinin «Divan»ında 600-ə yaxın xörək /yemək/, meyvə- tərəvəz, şirniyyat, göyərti, quş və s. adlar verilmişdir. Onu da deyək ki, terminoloji lüğətlərdəki izahlar farscadır, bəzən türk- Azərbaycan xörək adlarının farsca və ya ərəbcə qarşılıqları verilir və /...filan söz/ farsca ya ərəbcə /ona... deyilir «kimi şərh edilir. Məs. «Büryan» haqda belə izah verilir: «Elə bir ətdir ki, suda pörtədirlər, sonra yağda qızadırlar».

Əbu İshaq Həllac Şirazinin «Divan- i atama» əsəri ədəbi dil tariximiz /leksikologiya sahəsi üçüncü/, ümumən dilçiliyimiz, kulinariya mədəniyyətimiz üçün çox gərəkli, önəmli, qiymətli bir məxəzdir. Məhz bu səbəbdən də biz burada bir neçə səhifə məlumat verməklə bu işi bütünlükdə bitmiş hesab etmirik. Bizim tədqiqatın vəzifəsi bütövlükdə etnoqrafik leksikanı araşdırmaq, ümumi məsələlərə toxunmaq olduğundan həmin abidənin tam və əhatəli şəkildə araşdırılmasını gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq. Son sözü şərqşünas filoloqlar deyəcək /yəqin ki, bk qeydlərimiz isə növbəti araşdırmalara bir bəhanə olacaq/. Ancaq biz burada verilmiş yemək, şirniyyat və başqa meyvə-tərəvəz adlarının çox mühüm bir qisminin siyahısını /hamısını yox, yalnız bizə maraqlı, zəruri olanların adlarını/ nəzərinizə çatdırırıq. /Bu adlar terminoloji lüğətdən götürülmüşdür, mötərizədə «Divan»nın səhifəsi ərəb rəqəmi ilə göstərilir/.

Açar- /Azərbaycan mənşəlidir/- iştaha açmaq üçün yeyilən turşu /57/. Bu sözə izahlı, dialektoloji lüğətlərdə, M.Kaşqarının «Divan»ında rast gəlmədik.

Əfşərə /ə./ - qənddən düzələn şərbət /57/

Ənguşti -ərusan /ə.-f/ hərfi: gəlinlər barmağı – barmaq şəklində ucu qırmızı halva /58/

Umac /az./ - xırda xəmirlərdən bişirilən xörək /58/

Büryan /f./ - qızardılmış, qızartma ət /58/ Elə bir ətdir ki, suda pörtədirlər, sonra yağda qızadırlar.

Peşmək /f./ - yun kimi xəmindən bişirilən halva /halva növü/ /59/; qənddən hazırlanan incə və tel-tel qənnadı növü /ƏFSL, s. 500/.

Boranı /az./ - ançe pəzənd və bər ruyi – an mast rizənd / izahı – 59/

Paludə /f./ - nişastadan bişirilir /59/, nişasta və şəkərdən bişirilən və soyuq halda yeyilən yemək; paltava /ƏFSL, 492/

Tabcbüryan /f./ - tava arasında bişirilən kabab /59/

Həlim /az./ - buğda və ətdən bişirilən xörək /60/

Tərəkcuş - yarımbişmiş /alaçiy – sütün/ /60/

Cuşberrə – qiymə və xəmirədən qaynar suda bişirilən xörək /60/

Nazik yayılıb doğranmış xırda xəmir parçalarının içinə ət qoyulub bükülərək suda bişirilən xörək / ADİL, lıç., s.181/.

Cuşbərə – sözünü müasir Azərbaycan dilində işlənən düşbərə ilə müqayisə etmək həmin sözün bugünkü norma səviyyəsinə çatması tarixini izləməkdə maraqlı faktır.

Halva /60/ - Bu söz elə müasir anlamında da işlənir. Yəni 500 il keçsə də, dəyişməz qalır.

Həsretülmülük /ə./ - ürək və ciyər qızartması- qızarmış /60/

Çərbə- süd üzü, qşaymaq /60/

cCülab /ə., əsli f./ -= şərbət və gülab /60/

Ərdə - küncüt halvası /61/

Əngəbin /f./ - balla şirənin qarışığı /61/ - qüdrət halvası da deyirlər.

Aluçə /f./ - türkcə – can əriyi /61/

Xaginə /f./ - qayğanaq /61/

Xəbruzə /f./ - qovun /61/

Xiyari – hindi - hindxiyari – qarpız,- farsca- hindivanə, rusca arbuz /61/

Xeyri /türkcə –az./ - əməkəməci /61/

Durac - turac – türkcə - bağırtlaq quşu /61/

Doşab /f./ - bəkməz /61/ Klassiklərin dilində «duşab» şəklində də işlənir /ƏFSL, 159/

Duğ - az. ayran /61/

Zərdalu – az. qaysı /61/

Zərdək - az, həvic /kök/ /61/

Zirəva – az. zərba /61/

Sirkə – sirkə, sirkə – sarımsaq /62/
Sumaq – turşməzə göyərti ovuntusu – sumaq /62/
Səncrizə /f./ rizəküftə – həcıloxması- /loxması- türkçə
azərbaycancadır /62/

Siba /f./ - alma /az./ /62/

Seylan /f./ - bəkməz /t.- az./ /62/

Şəbət /f./ -tərəstu, turaçotu /t. –az/ /62/

Şəkərbadam - badaməzməsi, badamla bişirilir, bəzən ona
fısdıq, noxud da qatırlar – türkçə – azərbaycanca badam
şəkəri deyirlər /62/

Saqi - ərusan /f./ - halva növlərindən biri /62/

Səbzi, nanə və b. yeyilən göyərtilər /62/

Qazi - ət sucuğu /63/

Firni - elə yeməkdir ki, un, nişasta və düyü ilə bişirirlər,
başqa adı məhləbi adlanır /63/

Girdə /t.az./ - çörək dairəsinə deyirlər /64/

Bu gün də girdə, dördkünc, lavaşşəkilli çərəklər bişirilir.
Biz buxanka sözü əvəzinə çox böyük məmnuniyyətlə «girdə»
lekseminə yeni ömür verib işlədə bilərik.

Küftə /61/ - suda bişirilmiş döyülmüş ət girdəsi, yumrulan-
mış ət /64/

Kükü /az./ - yumurta, göyərti və yağla bişirirlər /64/

Mast /f./ - yoğurt /qatıq- t.az./ /65b/

Mürəbbə - müxtəlif meyvələrdən bişirirlər /65b/

Yəxni /f./ - bişmiş parça ət /66b/

Nabat - nabat /66b/

Nəmişk - ot növü /ayran və qatığa qarışdırırlar /66a/

Yəxdər behişt - hərfi tərcüməsi «cənnətdə buz» - cənnət
buzu- qar halvası /türkçə –Azərbaycanca/ - /66a/

«Divan» da daha sonra »lobiya», «mixək» /məşhur
ədviyyələrdəndir/, !gərmək» /bal yemiş – şamama/, magiya
/ev toyuğu/, «girdəkan» və «girdu» - cövüz /az./, «kələm»,
«kədu- qabaq, boranı, «kəbutər»- göyərchin, kəpk- kəklik,
kalbaqal uş qurut, «qumri»- qumru, «innab», «ədəs» -
mərcimək /mərci/, «qırqovul»- çəltoyuğu, kəlundə» - rus xiyarı
– farsca xiyarçənbər», pudnə /pudinə»/- yarpız, «Gözləmə //

tutğmac» /60/, «işkencəbe» /şəkər, badam, bəzən də fısdıq, noxud da qatılır/, «ovmac»- xəmirəsi, «badrəng» /f./ - xiyar, «ömrüd» /f./ «şah meyvə» /f./- meyvə və b.kimi meyvə-tərəvəz, ədviyyə, quş, göyərti, pencər, yemək, şirə, şərbət, içki adlarına da farsca, ərəbcə, türkcə- təzərbaycanca izahlarla, qarşılıqlı, yaxud da elə məşhur olduğu, tanındığı, yayıldığı adda rast gəlmək olur.

Aşıq şeirində etnoqrafizmlərin üslubi mövqeyi

Şifahi xalq ədəbiyyatının aşıq şeiri janrlarını adət-ənənə və mərasim adları, məişət sözləri, bəzək şeyləri, qiymətli qaş-daş adları, geyim və s. adlarını bildiren leksik vahidlərsiz təsəvvür etmək qeyri- mümkündür. Sənətkar, ustad aşıqlar bir tərəfdən mənsub olduğu xalqın dilinin qanını- canını ifadə etmək, vermək tamarzısındadırsa, digər tərəfdən xalq məişətini, ellərimizin zəngin etnoqrafiyasını dərinədən bilməsələr, çətin ki, onlar ustad zirvəsinə də yüksələ bilərdilər. Xalqı tanımaq, dərk etmək, ondan öyrənmək, el- obanı yenidən yaradıcılıqlarında təqdim etmək yalnız nəhəng, ədəbi şəxsiyyətlərə müyəssər olan xoşbəxtlikdir. Bu mənada ümumən şifahi xalq ədəbiyyatının konkret olaraq onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin /əqurbani, A.Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Hüseyn Şəmkirli, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Şəmkir və b./ bədii irslərinin dili /eyni zamanda yazılı ədəbiyyatın – poeziyamızın xalq üslubunda, xalq deyim tərzində yazıb- yaradan sənətkarlarına – Vaqif, Vidadi, Zakir və b.-nin bədii yaradıcılığını etnoqrafik planda izləmək də diqqətimizdən yayınmamalıdır, əlbəttə, bu iş üçün ciddi, əhatəli, uzunmüddətli tədqiqatlar lazımdır / üzərində linqvistik araşdırmalar aparmaq Azərbaycan dilinin ən zəngin və qədim leksik fondunu aşkarlamaq, səciyyələndirmək üçün gərəkli olardı. Bu mənada Azərbaycan aşıqlarının və el şairlərinin bədii nümunələrinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Bəllidir ki, aşıq ploeziyasında məhəbbət mövzusu da, xüsusən də gözəlin təsviri, tərənnümü, vəsfi mərkəzi yer tutur. Bu, ana xətt kimi istər orta əsr aşıqlarının, isərsə də XIX və

XX əsrin şair- aşıqlarının, el sənətkarlarının yaradıcılıqlarında geniş əks olunur. Gözəlin, məşuqənin, dilbərin /yaxud da pərinin/ təqdimində aşıqlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ayrı –ayrı söz qatlarına müraciət etmişlər. Onlar el aşıqları olduğu üçün təbiidir ki, seçib işlətdikləri sözlər, deyimlər daha çox xalqımızın məişəti, həyat təzi, adət- ənənəsi, gündəlik həyati tələbatı ilə bağlı, məşğuliyyət və fəaliyyəti ilə əlaqədar milli sözlərdir, frazeoloji birləşmələrdir. O da şəxsizdir ki, belə söz və deyimlər ayrı- ayrı sənətkarların bədii irslərində janr tələbi ilə poetik məqsədlərinə uyğun və tabe olmaqla müxtəlif, rəngarəng, fərqli nisbətdə müşahidə edilir. Onu da inkar etmirik ki, söz seçimində uyğun gələn hallar da var. İndi bunlardan ən çox müşahidə etdiklərimizi göstərək:

XVI əsrdə yaşamış xalq aşığı Qurbaninin şeirlərinin dili öz milliliyi, sadəliyi ilə seçilir, el sözlərindəki təravət, mənaca zənginlik və yenilik onun dilini səciyyələndirir. Şübhəsiz ki, onunla eyni dövrdə yaşamış klassik poeziya üslubunda yazıb-yaratmış sənətkarların bədii yaradıcılığı ilə tanışlıqdan sonra Qurbaninin əsərlərini izlədikcə onda milli etnoqrafiyamız, məişətimizlə bağlı sözlərə, frazeoloji birləşmələrə bol- bol rast gəlirik:

... Mirvari qolbağı, bəyaz biləyi,
Dal gərdəndə siyah tellər açılmış.¹

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər, xirqə,² nədi, dəri nə?
/AAEŞ, 37/

... Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün,

¹ Гурбани, Аббас Туфарганлы вѣ Хѣстя Гасымдан ѣтирилиѣн шеир парчалары «Азѣрбайѣан ашыглары вѣ ел шаирляри» /Бакы. «елм» няшрийѣаты, 1983, т375 с./ китабындан ѣютцрцлмщдцр. Бундан сонра шеирлярин ѣери ися беля ѣюстярилир: ААЕШ гысалтмадан сонра яряб рѣгямляри иля сящифѣ верилир.

² Яряб вѣ фарс сюзляри лѣщѣти. Бакы, Азѣрбайѣан СССР ЕА няшрийѣаты, 1967, с.697. «Хиргя» сюзцнцн 2-ѣи мянасы «Дѣрвишлярин ѣѣдикляри цѣт палтары». Шеирдѣ дѣ шѣмин мянададыр.

Zülfünü dağdan yellər sevensin.

/AAEŞ, 45/

Qurbaninin poetik irsindən gətirdiyimiz parçalarda mirvari qolbaqlı, əyri çalmalı leksik vahidləri geyim, bəzək- zinət adları gözəlin təsvirində neytral üslub kimi işlənmiş, adi nominativ mənada çıxış etmişdir. «Dərviş bilər, xirqə nədi, dəri nədi?» misrası ilə cinas uaradılmışdır.

Qurbanidən bir yüzillik sonra yaşamış Aşıq Abbas Tufarqanlının qoşmalarında gözəlin portretinin yaradılmasında da geyim adları, məişət sözləri əvəzsizdir, başqa cür ola da bilməz:

Başına örtübdü, kəlağay, gəzər,
Əyri tel üstündən qızıl düymələr,
Belinə yaraşib zərbafdan¹ kəmər
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir.

/AAEŞ, 85/

Abbas Tufarqanlı geyim adlarından, eləcə də başqa məişət sözlərindən neytral üslub yüklülərini götürüb işlətməklə təsvir, müxtəlif psixoloji hal və vəziyyət, bəzən də qeyri-adilik yaratmağa müvəffəq olur:

...Üzündən niqabı atdı,
Budu, yar gəldi, yar gəldi.

/AAEŞ, 58/

Peymanələr² dolmayınca,
Gülgöz rəngim somayınca...

/AAEŞ, 61/

...Axırda zünnar / burada «qurşaq» mənasında işlənmişdir/

Bağlarsan,
Qəmə yoldaş olan könlüm

/AAEŞ, 62/

Bir gün bir nazənin gəldi güzara

¹ Зярбафдан кямяр ифадясиндя зярбаф гызыл иля тохунмуш парчанын адыдыр. Бах: Яряб вя фарс сюзляри лцьяти. С.215.

² Пейманя шяраб пийяляси, гядящ анламында ишлянмишдир. ЯФСЛ, с.494.

Gülgöz simları nə gözəl imiş.
Qanovuz köynəyi, atlaz qoftası,
Yaşıl basmaları nə gözəl imiş
/AAEŞ, 87/

Qovma dərgahından şirin nökeri,
Geymərem hər şalı, hər qələmkəri,
Hicran xəstəsiyəm, yeməm şəkəri,
Qoynundakı nara qayılam, Pərim!

Götür surməni çək qaşına, gəlsin,
Çal əyri əalmanı başına gəlsin,
Abbasın sözləri xoşuna gəlsin,
Hurilər qızından sayılan Pərim!
/AAEŞ, 79/

Qurbani deyəndə:

...Pərimin boynunda heykəl, həmayıl,
Ləl bazubənd düzüb qol kənarında-
/AAEŞ, 26/

Biz xalq dilinin təbiiliyini, sadəliyini duymaqla bərabər, həm də aşığın sevgilisinin sanki boynu heykəl- həmayıllı, qoluna düzdüyü ləl bazubəndli halda qarşımızda dayanıb nəzərlərini harasa dikdiyini də görürük.

El aşığının dilində işlənən geyim- keqim, bəzək- zinət şeylərinin adları bədii mətndə heç bir məcazilik kəsb etməsə belə, neytral mənada, adi təsvir məqamında onun poetik dilini səciyyələndirir:

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Gülbətin naxış süsən- sünbülə,
Altından nimtənə, üstündən silsilə
Sərəndazdan töküb başa- baş, Pəri.
/AAEŞ, 32/

Doğrudur, Qurbani qoşmada fars mənşəli nimtənə /candonu, ƏFSL, s. 480/, sərəndaz /ləçək, çarqat, ƏFSL, s. 555/ və ərəb mənşəli silsilə /zəncir, ƏFSL, s.566/ geyim və bəzək adlarını işlətməmişdir, lakin bu, klassik şeir üslubunda sadıqlıq ənənəsi kimi qəbul edilməlidir. Ancaq Qurbanidən bir yüzillik

sonra yaşamış Aşıq Abbas Tufarqanlıda geyim adları daha da milliləşir, öz sözlərimizlə verilir. Müqayisə üçün aşağıdakı bəndə diqqət etmək kifayətdir:

Bir gün bir nazənin gəldi güzara,
Gülgəz simaları nə gözəl imiş.
Qanovuz köynəyi, atlaz qoftası,
Yaşıl basmaları, nə gözəl imiş

/AAEŞ, 87/

Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi xalq poeziyasının ölməz ustalarının yaradıcılığında milli məişətimizi əks etdirən milli leksika artıq poetik ənənə səviyyəsində sabitləşir. Azərbaycan ədəbi dilinin XVII- XVIII əsrlərdəki mənzərəsini müəyyənləşdirməyə çalışan N.Q.Cəfərov həmin dövrün ədəbi- mədəni təfəkkürünün milliləşdirilməsini, milli özünü dərk etmənin mərkəzləşməsini ədəbi- bədii kontekstə məişət leksikasının, habelə tarixi və coğrafi baxımdan Azərbaycanla bağlı olan onomastikanın gətirilməsi ilə izah edir. Araşdırıcı obyektiv və orijinal mülahizələrin konkret faktlar, bədii mətnlərdə işlənmiş məişət sözləri və toponimiya əsasında sübuta yetirir: «Ədəbi dil xəlqiləşdikcə məişət- leksikası ilə daha çox təmin olunur: XVIII əsrə mənsub mənbələr bu cür vahidlərin funksionallığını göstərir: budayıb əzmək /Vid.- 81/, təpmək /inəyə aid/ /Vid.- 84/, alıq /Vid.- 34/, mitil /Vid.- 78/, toyuq /məc.- 168a/, yumurta /məc.- 168a/, tuluq /məc.- 120a/, yırtıq /ha.- 71/, ətəklilik /Dağ.- 83/ və s. ¹ N.Q.Cəfərov bəhs etdiyi dövrün ədəbi-mədəni təfəkkürünün milliləşdirilməsini toponimik adların timsalında da göstərir. «XVII- XVIII əsrlərdə ədəbi-mədəni təfəkkürün demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulması, milli- idraki konsentrasiya /mərkəzləşmə/ tarixi onomastik sistemə funksional münasibəti dəyişir, eyni zamanda yeni onomastik sistem müəyyənləşir. Ümumşərq bazasından gələn /şübhəsiz, XI-XII əsrlər şərq intibahi nəticəsində formalaşmış olan onomastikanın meydanı daralır-

¹ Н.Г.Бяфяров. Эюстярилян ясяри, с.109- 110.

bu cür sistemli dəyişmə hətta nisbətən məhdud konteksdə də müşahidə edilir; məsələn, Q.Təbrizinin /XVII əsr/ dilində həm ənənəvi onomastika işlənir/ Məcnun, Leyli, Kəbə, Nuh, Rüstəm Zal, Sənan, Yusif və s./, həm də ümumşərq mədəni mühitinin avtonomluğu ilə yanaşı bir qədər arxa planda olsa da, türk mədəni mühitinin avtonomluğu da istər nominativ, istərsə də funksional /üslubi/ planda mühafizə edilir: Təbriz, Bədəxşan, Nəvai, Uğurlu xan Ziyad oğlu /Q.təbrizi Füzuli adını tez- tez çəkir/... M.P.Vaqif M.V.Vidadidən irəli gedərək demokratikləşdirmə prosesini dərinləşdirir - ənənəvi onomastikadan sitat kimi, başqa sözlə, metaforik istinad kimi faydalanır, daha çox isə «məişət» onomastikasına ədəbi-bədii nüfuz qazandırır: Zeynəb /Vaq.- 23/, Pəri /Vaq.- 48/, Səkinə Əminə /Vaq.- 71/, Yetər /Vaq.- 104/. M.P.Vaqifin demokratizm toponimik vahidlərdən istifadə texnikasında da hiss edilir: Qazax /Vaq.- 100/, Kür qırağı /Vaq.- 115/, Qarabağ /Vaq.- 151/, Təbriz, Bakı, Gəncə, Şəki, Şirvan, Tiflis, Quba /Vaq.- 166/ və s.¹

Geyim və bəzək əşyalarının adları xalq poeziyasında, xüsusən də aşığı şeirində gözəlin, igidin təsvir və tərənnümündə ən vacib məişət elementi kimi çıxış edir. Geyim adı, eləcə də geyimin materialını /parça, qiymətli metal, qaş-daşın növü. Adı/ bildirən sözlər bəzən şeir parçasının əksər misralarından görünür, boylanır.

Bu mənada Aşığı Alının poetik irsi həm poeziyamızın üslub gözəlliyi baxımından, həm də dövrünün nəfəsini, ruhunu, mənzərəsini canlandırmaq baxımından maraqlı doğurur:

Əbrişin libasdı, ahu baxışdı,
Qüdrətindən pür boyalı naxışdı.²

¹ Йеня орада.

² Ашыгы Алыдан нцмуня эятирилян шеир парчалары «Ашыгы Алы». Шеирляр. Бакы, Йазычы, 1982-ъи ил китабындан эютцрццлмщдцр. Биз шяр дяфя китабын адыны тьякярламамаг цццн шеир парчасындан сонра гысаъа «А.Алы.с...» кими веририк. Щабеля башга ел сяняткарларынын/ мясялян, яшыгы Ялясярин шеирляр китабынын Ы китаб, ЫЫ китаб.Б., Елм,1972/ ясярлярини дя гысалтмаларла веририк: А.Ялясяр.Ы к., А.Ялясяр Ык.

Mina gərdən, incə beli görməsəm
Qöncə dahan, şəkər dili görməsəm...

/A.Alı, 39/

...Xəlq oldun həyalı, əqli başında,
Ürbənd salma al yanağa, Tükəzban

/A.Alı. 40/

Fikir etmə ki, aşiq Alı qocalıb,
Gen tuman, çəpgəni dar istər könül

/A.Alı, 18/

Oğrun- oğrun daldalardan baxarsan,
Gərdəninə həm ayıllar taxarsan

/A.Alı, 19/

Səhəngin doldurub qoyar gərdəndə,
Nə ki, gözəllər var, yığılıb kəndə.
Kəmərin bağlayıb gərdən çəkəndə
Əyrimçədən keçər beli qızların.

/A.Alı, 33/

Qətrəsi xəyatı, bədəni dürdən,
Xudam xəlq eyləyib bir qətrə nurdan.
Fincanlar bəzənib ləli- gövhərdən
Qaynayır zülaldan bulağı tək- tək.

/A.Alı. 33/

Sevdiciyim təzə geymiş buxara,
İnsafdımı bülbül baxa xara.

/A.Alı. 48/

Alının yanında heç olmaz sözlün,
Cırırlar ipəyin, tərək olar bezin.
Daldadan baxmaqdan soğular gözün,
Yandırma kababı gözə deyirəm.

/A.Alı, 31/

Чох шалларда бѣтцн шеир бѣндлярини вермайи лазым билмямишик.
Дьорудур, йалныз бизя эряк олан мисралары вемайимиз бязян бѣтцнлцкля
поетик мятлябин там чатмасыны чятинляшдирир. Лакин биз бурада
диссертасийанын шьяьмини баьардыгьа сцни шьякилдя артырмамаг
ещтийаьыны нязряя алмышыг. Бу юлчцнц эятирилян башга шеир
нцмуняляриня дя тятбиг етмайя чалышмышыг.

Bir qoyunu gülüstan, bir qoyunu bərfdi,
Geymək üçün mən al-xara gəlmişəm

/A.Alı, 32/

... Ziynət verir mina gərdən, şəhla göz.
Mələk sima, qələm- qaşı həcərin.

/A.Alı, 37/

Biri yedi, giryən gəzdi,
Biri tapmaz, hər yan gəzdi.
Biri daim üryan gəzdi.
Qucar tirmə-şal birisin.

/A.Alı, 17/

Can sitan hədələr, məzar əl eylər,
Biçərlərimi bəyaz donu – bilmirəm.

/A.Alı, 27/

Əl götürməz gözümlə gözlə savaştan,
Geyin əndamına aldan, qumaştan...
Bir seyirə çıx laləzəri o başdan,
Pünhan gəzib, məni cana gətirmə.

/A.Alı, 27/

Hüri-rüxsar, hilal qaşlı, siyah tel,
Boyu mina, əndam büllür, incə bel.
Diyarın zibasın, əsil mələk bil,
Bizim mah camaldar ədanı neynər?

/A.Alı, 41/

...Alı gövhər sərrafıdı, a nadan,
İnşallah cəfası zay ola bilməz.

/A.Alı, 21/

Çəşmimin ziyası, Alıdı ası,
Geydi qəm libası, ahdı nəvası.
Qurudu firqət yası, aqah mənası,
İnanma kə burda qalım, Bəsdə yar.

/A.Alı, 23/

irsi barədə məxsusi söhbətə böyük ehtiyac duyulur, çünki Ələsgər sənəti ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus, orijinal, təkrarsız bir mərhələdir. Azərbaycan xalq təfəkkürü, el müdrikliyi, xalq hikməti, ana dilimizin xəzinəsinin ustad Ələsgər

qələmində misilsiz bir mənəvi sərvət mövqeyində, dəyərində emalı, doğruluğu Aşıq Ələsgər irsinin ən bariz xüsusiyyətləridir, cəhətləridir. Azərbaycan məişəti, ellərimizin etnoqrafiyası, təbiəti, milli onomastikamız onun əsərlərində dolğun və real bir şəkildə əks olunur, təsvir və tərənnüm olunur, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti bütün zənginliyi ilə təqdim edilir, aşkarlanır.

Bir həqiqət şəxsizdir ki, qocaman aşığın yavradıcılığında gözəlin təsviri, vəsfi, məhəbbət mövzusu başlıca yer tutduğundan təsvir olunan gözəllər: Müşgünaz, Güllü, Səhnəbanı, Həcər, Gləndam, Gülpəri, Salatın və b. dövrünün ən layiqli geyim- gecimi ilə, bəzək- düzəyi ilə, zər-zibası ilə, zinəti ilə / «gözəldlik ondur, doqquzu dondur» qənaətini unutmaq olmaz/ təqdim olunurlar:

...Kələğayı, əlvən, qıyqacı
Üstündən basa tellərin.
Yanaqların güldü, solmaz
Oxladın, yaram sağalmaz,
Qaşın cəllad, gözün almaz,
Bağrım kəsə tellərin.

/A.Ələsgər, I k., 68/

Yaralandım yar əlindən,
Gözlədim yarı, gəlmədi.
Məxmər köynək, qızıl kəmə,
Heç bizə sarı gəlmədi.

/A.Ələsgər, I k., 60/

Dəryada çox olar balıq,
Mətləbini versin xalığ.
Çit tuman, atlaz arxalığ
Yar geysin yanıma gəlsin

/A.Ələsgər, I k., 61/

...Yaxasına hərdən- hərdən
İnci, sədəf düzən gözəl.
Gümüş kəmə, incə belli,
Ağ biləkli, nazik əlli,
Ay qabaqlı, siyah telli,

Ürəyimi üzən gözəl

/A.Ələsgər, I k., 62/

Xalq aşığının ayrı-ayrı gəraylı və qoşmalarından aldığımız gətirilən şeir parçalarında «kələğayı, əlvan, qıyqacı», «məxmər köynək», «qızıl kəmər», «çit tuman», «atlas arxalıq», «inci», «sədəf», «gümüş kəmər» və s. milli leksikamızı təqdim edən etnoqrafik söz və birləşmələr əyanilik, konkretlik yaratmaqla bərabər, sadə, koloritli, zəngin, təbii, effektiv bir bədii dil də nümayiş etdirir.

Daha ətraflı və aydın təsəvvür yaratmaq üçün «Yaraşır» rədifli qoşmanı bütünlüklə nümunə gətirməyi məqsədyönlü bildik:

Sallana- sallana gələn Salatın,
O sərxoş yerişin yola yaraşır.
Salıbsan gərdənə Heykəl, həmayıl.
Qızıl bazu bəndlər qola yaraşır.
Sinəm dərd əlindən oldu yaralı,
Səni görənlərin çaşır xəyalı,
Bürüyüb zülfünü başının şalı,
Heratı kələğay şala yaraşır.
Könlüm mayıl olub siyah teline,
Nazik barmağına, şümşad əlinə,
Əcəb qurşanıbdı incə belinə,
Gümüş kəmər qəddi- dala yaraşır.
Olmaz sənin kimi bir qönçə dəha,
Behiştədən gəlibsən, ay huri, qılman
Tutubsan dəstində bənövşə, reyhan,
Gulqəz yanağına lələ yaraşır.
Yazıq Ələsgərə çoxdu zavalın,
Aparır aqlımı günəş camalın.
Nə göyçək görünür üzündə xalın
Gülqəz zənəxdanın xala yaraşır.

/A.Ələsgər, I k., 100/

Təkcə bu beş bəndlik gözəlləmə üçün deyil, bütövlükdə Ələsgərin söz sənəti barədə gözünün söylədiyi misralarla öz bədii irsinə qiymət vermək ədalətli olardı:

Ələsgər istəyir bir bazar ola,
Seçmişəm gövhəri, saf eyləmişəm.

/A.Ələsgər, I k. 94/

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada məcazların, bədii ifadə vasitələrinin mövqeyi əvəzsizdir. Bu mənada metaforlar aşırıq şeirində müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. «metafora vasitəsilə yazıçı /eləcə də şairlər, ustad aşığılar – İ.M./ qəhrəmanların daxili aləmini, xarakterini açmağa bilir. Metafora hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə ifadə edərək, əyani və konkret obraz yaradır».¹

Yeri gəlmişkən bir cəhətə də toxunmağı vacib sanırıq. Xalqın, millətin dilindən danışarkən, onu araşdırarkən, xalqın tarixindən, folklorundan, geniş mənada bədii ədəbiyyatdan, musiqisindən, onun etnoqrafiyasından, məişətindən, təfəkkür tərzindən, estetikasından, ibtidai, dini, mifoloji, fəlsəfi, elmi-təcrübi dünyabaxışından /dünyagörüşündən/, onun elmi-məntiqi, hikmət və müdriklik dünyasından kənara çıxmaq, yaxud da bu dediklərimizə nəzər salmadan, onlara məhəl qoymadan, əsaslanmadan, istinad etmədən obyektiv, real mülahizələr, nəticələr söyləmək mümkün deyil. Ana dilimizin müasir vəziyyətini, tarixi inkişafını əsasən, göstərdiyimiz cəhətləri nəzərə almaqla öyrənməliyik.

Hər bir dilin sözləri, onun leksik sistemi müəyyən mənada aid olduğu xalqın təbiətini, xarakterini, maddi və mənəvi mədəniyyətini və s. əks etdirir. Bu mənada «hər bir dildə yaranan metaforalar həmin xalqın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə bağlı olur».² Bədii əsərlərin, xüsusən də poeziyanın dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qiymətli metal adları və ya faydalı qazıntılar da metaforaların yaranmasında mənbədir

¹ Азярбайҗан бядии дилинин цслубийҗаты /очеркляр/, Бақы: Елм, 1970, с.115.

² Азярбайҗан бядии дилинин цслубийҗаты /очеркляр/. Бақы, Елм, 1970, с.115.

/Bir cəhəti də qeyd edək ki, göstərilən tədqiqatda metaforaların yaranmasında iştirak edən leksik vahidlər II bənddə// bölgüdə qruplaşdırılmışdır. Zənnimizcə, bu bölgü son hədd deyil. Bədii və publisist üslublarımızı ətraflı izləsək, bölgünün sayı şübhəsiz ki, artacaqdır/.

Biz istərdik ki, Aşıq Ələsgər poeziyasında etnoqrafizmlərin metaforik planda işlənmiş nümunələrinə diqqət edək:

Yanaqların güldü, solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz.
Qaşın cəllad, gözün almaz,
Bağrımı kəsə tellərin.

/A.Ələsgər. I k., 68/

Bir çox hallarda metafora – etnoqrafizm müraciət məqamında işlənir:

Ələsgərin ağılın aldın sərindən
Saf gövhərsən, sərraf seçib dərindən.

/A.Ələsgər, I k., 95/

Bir yaqut yanaqlı, yasəmən xallım,
Dahanı kövsərim, ləbləri ballım.
İlə ilqar verib Leyli misallım,
Onçu məskənimdi bu dağlar mənim.

/A.Ələsgər, I k., 80/

Uruhum, cismanım, nəbzim, həyatım,
Zinətim, zivərim, adım, isbatım.

/A.Ələsgər, I k., 84/

Ayrı-ayrı etnoqrafizmlər metaforik mənada işləkliyi ilə seçilir:

Əvvəlcə A.Tufarqanlıdan aşağıdakı bəndə nəzər salaq:

Ay Abbas, Pərinin bəzi işləri,
Yorğun maral kimi xoş baxışları,
İncidən, sədəfdən, dürdən dişləri,
Ağzı süd, dodağı balınan oynar.

/A. Tufarqanlı, AAƏŞ, 86/

Mənim adım Ələsgərdir.
Dərdim dillərdə əzbərdi,
Xalların dürr, gövhərdir

Sərrafiyam, tanıram mən.

/A.Ələsgər, I k., 66/

...Dişin dürdü, dilin qənddi,

Dodaqların məzə Kəklik

/A.Ələsgər, I k., 59/

Etnoqrafik sözlər içərisində keçmişdə – orta əsrlərdə işlək olmuş silah növlərinin, eləcə də müxtəlif mahiyyətli oyunlarda istifadə edilmiş məişət adları da xalq poeziyasında daha çox məcaziləşmək imkanı qazanır. Aşıqın keçirdiyi sarsıntı, psixoloji vəziyyət bu yolla daha münasib təsvir olunur: A.Tufarqanlı, Aşıq Alı, yaradıcılığında bu tematik qrupa aid olan sözlərin məcazi işlənməsinə aid misal olar:

...Oxlanmışam kirpiyinnən, qaşınnan,

Mən ölürəm, onu allah saxlasın

/Qurbani, AAƏŞ, 45/

Gümüş neştər ilə tökdün qanıma,

Nazik əllərinlə sil, sənə qurban

/ A.Tufarqanlı, AAƏŞ, 82/

Bir gözəl oxladı məni,

Belə, əbru – kaman olmaz.

Göydən huri- mələk ensə,

Onun kimi qılman olmaz

/A.Tufarqanlı, AAƏŞ, 56/

Qəvvas kimi deryalara dalmışam,

Şirin canım kəməndinə salmışam,

/A.Alı, 49/

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında ən çox metaforik məqamda işlənən sözlər kimi ox, kaman, müjgan oxu, kəmənd, kamandar, yay kimi etnoqrafizmləri nümunə gətirmək olar:

...Qabaq ayna, qaşın yaya bənzəyir

Qiymət yoxdu ala gözə Müşgünaz

/A.Ələsgər, I k., 118/

...Kamil kamandarı, atıb vurandı,

Qovğa günü iyidləri yaxşıdı.

/A.Ələsgər, I k., 101/

Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu qəməzləri qanıma düşdü.

/A.Ələsgər, I k., 93/

Ovçu tək bərədə durdu,
Qaşlarından kaman qurdu,
Majganın sinəmə vurdu,
Qəməzi qana yeridi

/A.Ələsgər, I k., 57/

...Bir ox atdı, qaş oynatdı,
Müjganları cana keçdi.

/A.Ələsgər, I k., 58/

Ələsgərəm oldum dəli, divana,
At müjganın, sinəm qoydum nişana.

/A. Ələsgər, I k., 98/

Dostdan dostu bu nə fənddi,
Zülfün boynuma kəmənddi?

Dışın dürdü, dilin qənddi,
Dodaqların məzə, Kəklik.

/A.Ələsgər, I k., 59/

Oğrun durub qıya baxdın,
Məjganın sinəmə çaxdın...

/A.Ələsgər, I k., 71/

Məcəzi mənalı etnoqrafik sözlər – terminlər aşığın vəziyyətinin dözülməzliyini, haldan – hala düşməsinə, ümumən psixoloji ovqatını təsvir etmək məqamını verməyə xidmət etmişdir.

Aşıq Ələsgərin şeirlərinin leksik tərkibində əksəriyyəti alınma sözlərdən ibarət olan yaraq-yasaq, silah adlarının sadələnməsi real təsvir yaratmaqda faydalıdır:

Markiz, mavzer, süzən, aynalı, berdon...

Səhv düşdüm sayında, doqquhdu, ya on,

Meşoğunun patron, qutuynan piston.

Yox kimsədən ehtiyatı Bəylərin.

/A.Ələsgər, I k., 78/

Süzəni götürüb minəndə ata,

Fələk əhsən deyir boya, büsata.

/A.Ələsgər, I., 89/

Aşıq poeziyasında etnoqrafik leksikaya daxil olan məişət sözləri, qiymətli zinət əşyaları, qaş- daş adları. yemək məhsullarının adları /xüsusən də ağartı, şirniyyat və b. yemək adları/ epitet kimi təsvir vasitəsi funksiyasında işlənməklə misilsiz bədii effekt yaradır. Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs edilən əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır. Bunlar əsasən müqayisə xarakteri daşıyır.¹ Azərbaycan milli xarakterinin zənginliyi, eləcə də xalqın mədəni və maddi varlığının rəngarəngliyi, təbiəti, dünyagörüşü, adət- ənənəsi zəngin epitetlər sisteminin formalaşması üçün də zəmin yaratmışdır. Bu mənada aşıq poeziyasının müxtəlif yüzillərdə yaşamış nümayəndələrinin misralarında ənənəvi, varislik xarakteri kəsb edən epitetlərdən istifadə olunur:

Qurbanidən bəzi parçalar gətirək:

Gümüş piyaləlim, altun ayaqlım,
Sürahi gərdənli, qaymaq dodaqlım,
O Ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,
Qurbanı der: Məni candan eylədi.

/AAEŞ, s. 31/

Bülbül ayrılığı sitəmdə gülə,
Güləbətn naxış süsən – sünbülə...

/AAEŞ, s.32/

Nümunə üçün Abbas Tufarqanlıdan aşağıdakı şeir parçasını alaq:

Abbas deyər: yar ayrısı yamandı,
Heç kəsə göstərmə, allah amandı,
Qınamayın əlif qəddim kamandı,
Dodaq qaymaq, dili baldan ayrıldım.

¹ Азярбайџан бядии дилинин цслубиййаты /очеркляр/. Бакв: Елм -1970, с.130.

/AAEŞ, 71/

Burada dodaq qaymaq birləşməsində qaymaq epiteti işlənmişdir /inversiya göz qabağındadır/.

Aşıq Alıda isə həmin epitetli birləşmə belədir:

Alının köksündə hicranın dağı,

O qaymaq dodağın yadıma düşdü

/A.Alı, III, s.27/

Aşıq Alıdan başqa bir nümunə də gətirək:

Siyah zülfün dal gərdənə dolaşır,

Xırda qızlar sağ- soluna boylaşır,

Gülgöz bədən ağ libasa yaraşır,

Aləmi yandırır fərağın sənin.

/A.Alı, III, s.19/

Epitetlərin xalq poeziyasında işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından Aşıq Ələsgərin gəraylı və qoşmaları daha səciyyəvidir. Ənənəni saxlayan xalq aşığı bir çox hallarda özü də epitet yaratmaqla söz sənətinə yeniliklər gətirir:

Büllur buxaq, bəyaz gərdən,

Ağlımı apardın sərdən...

Gümüş kəmə, incə belli.

Ağ biləkli, nazik əlli,

Ay qabaqlı, siyah telli,

Ürəyimi üzən gözəl,

/A.Ələsgər, I k., s.62/

Səhər- səhər sığal verir,

Ayna qabağa Gülxanım,

Tay olmaz dağlarda lala,

Gülgöz yanaq Gülxanım.

... Məni həsrət qoyma, aman,

Büllur buxağa, Gülxanım.

/A.Ələsgər, I k., s. 64/

Sevdim zalım, bağı daşı,

Almaz kirpik, qələm qaşı,

Tər lan görüb yaşılbaşı,

Sağın, qaynaq çala Maral

/A.Ələsgər, I k., s.65/

Qarşı gəldi qələm qaşdı,
Ay qabaqlı, siyah saşdı

/A.Ələsgər, I k., s.63/

Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

/A.Ələsgər I k., s.91/

Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım,
Dahanı kövsərlim, ləbləri ballım,
İlə ilqar verib Leyli misallım,
Onçu məskənimdi bu dağlar mənim.

/A.Ələsgər I k., 80/

Şahmar zülfü, mina gərdən, mötədil.
Zəbərcət¹ kəlməli, misali- bülbül,
Allahı seversən, bircə danış, gül,
Dərdi, qəmi, bu sevdanı dağıtsın.

/A.Ələsgər I k., s.84/

Qurbanidə isə « zəbərcət» sözü müqayisə məqamındadır.

Mina qəddin zəbərcəddi,
Nə desən cana minnətədi,
El köçüb, otaq xəlvətədi,
Gəlsən alam busən, dilbər,

Epitet substantivləşərək, müraciət, tərif və ya şəxsləri adlandırma məqamında da işlənir.² Bu cəhətdən də Aşıq Ələsgər poeziyası öncüldür:

Ağzı şəkər, ləbi qəndim,
Üzün məndən niyə döndü?
/A.Ələsgər I k., s.69/
Sevdim zalım bağrı daşdı,
Almaz kiprik, qələm qaşı,
Tərflan görüb yaşılbaşı,

¹ «Зябяръяд» яряб мяншыли сюздцр. Гызылачалар йашымтыл рянэли гаш-дашдыр. Бах: ЯФСЛ, с.210.

² Азярбайъан бядии дилинин цслубиййаты /очеркляр/, с.133.

Sağın, qaynaq çala Maral.

/A.Ələsgər I k., s.65/

Şəxsin xarici və ya daxili əlamət və keyfiyyətləri substantivləşmiş epitetlər vasitəsilə verilə bilər.¹

Bir ayna qabaqlı qaşları kaman,

Qövsü- qüzeh gözlü, ləbləri yemən,

Camalın şairə veribdir nişan,

Qəmər üzlü, qara gözlü qayıtdı

/ «Aşıqlar»/

Qurbanıyam bu dilbərin,

İncə bel, gümüş kəmərin,

Könlü güldü Ələsgərin.

Dürüst ilqarı görəndə

/A.Ələsgər I k., s. 63/

Məişət sözləri geniş mənada etnoqrafizmlər, metaforik birləşmələr yaratmaqda da fəaldır:

Qurbaninin qoşmalarında işlənmiş belə birləşmələrə nəzər salaq:

...Cəfa çəkdim, dərd xırmanı gətirdim

Onun adın töhmətabad eylədim.

/AAEŞ, s.38/

Bu çərxi- fələyin nərdibanı var,

Yenən ağlayarmış, qalxan gülərmış...

/AAEŞ, s.50/

...Əcəl şərbətini içdim,

Deyin bundan Pərim gəlsin.

/AAEŞ, s.23/

Məhəbbət bir dərya keçə bilmirəm,

Ayrılıq şərbətin içə bilmirəm.

/AAEŞ, s. 27/

XIX əsrin ən böyük sənətkarlarından olan Aşıq Alının şeirlərində Azərbaycan məişəti, adət-ənənələri, ümumən etnoqrafiyası çox məhəbbət və ustalıqla əks olunur və həmin dövr haqqında aydın təsəvvür yaranır. Xüsusən də ayrı- ayrı peşə

¹ Азярбайъан бядии дилинин цслужиййаты /очеркляр/, с.134.

və sənətlərlə bağlı söz və terminlərin bolluğu nəzər- diqqəti çəkir:

Bax

Bu dünyanı mən tərcüman eylədim
Bu çərxi-qərdisin yollarına bax.
Satıcılar yalan yerə and içir,
Ortada oynayan dillərinə bax.
İnanmayın boyaqçının dilinə,
Cövhər, aşqar - yaman qatır dilinə.
Baxmayın Hacınin yoğun şalına,
Gedib evlərində günlərinə bax.
Dövlətlilər əzrayılsız can alır,
Pulun sələminə ot, saman alır.
Əvvəlcə beş verib, sonra on alır,
Qtiyamət günündə hallarına bax.
Bənalar da divar çəkir hər yana,
Axşamacan danışarlar əfsanə,
Nəccarlardan yaxşısı var bir dənə
Zoddu İbrahimin kamalına bax.
Əllaf ilə baqqal nə işlər görür?...
Haqqını düz alıb yarımçıq verir.
Bir arşında yarım çərək qol vurur,
Sən onların fəndi- fellərinə bax.
Gör neyləyir qalayçıya, dəmirçi,
Xalqın evin yıxdı papaqçı, kürkcü.
Sevdadakı qeylü qallarına bax.
Nalbənd də çəkici çox döyür nala,
Tayı düz almamış salmayı yola.
Tez- tez mıxa salır, haqqı bol ola,
Üzünə tüpürür, yallarına bax.
Dəyirmançı neylər, söyləyim sənə,
On yol şahad alıb doymayı yenə.
Altından ling qoyur, üstündən dən- danə
Qabaqdan paylayır, dallarına bax.
Pirim Şahi- mərdan, Heydəri- kərrar,
Dadıma yetişsin Əhmədi- Muxtar.

Aşıq Alı üzü qara, günahkar
Cəhənnəm odunun küllərinə bax.

/A.Alı, III, s.35-36/

Satirik ruhlu bu qoşmada «boyaqçı», «çövhər», «aşqar», «lil», «şal», «sələm», «bənna», «nəccar», «əllaf», «baqqal», «haqqını düz almaq», «arşın», «yarım çörək», «qol vurrur», «qalayçı», «dəmirçi», «papaqçı», «kürkçü», «pinəçi», «çərçi» «nalbənd», «çəkic», «nala döymək», «mıxa salır», «dəyirmançı», «şahad alıb», «altından ling qoyur», «dəndən» və b.k. söz və söz birləşmələri Aşıq Alı dövrünün məişəti, həyat təzi, ictimai- siyasi durumu haqda eləcə də xalq dilinin mənə gücü barədə açıq- aydın təsəvvür yaradır.

Bədii nəsrin dilində etnoqrafizmlər

Hər bir sənətkar öz dövrünün övladıdır. Məhz buna görə də onun qələmində ədəbi qəhrəmanlar mövcud quruluşla, həyat təzi ilə, xalqın məişəti, adət-ənənəsi və etnoqrafiyası ilə əlaqədar təqdim olunur, bədii tip səviyyəsinə yüksəlir. «Köhnə məişət, məşğuliyyət və həyat təzini bildirən sözlərin, geyim və əşyaların adlarının müəyyən qismi müasir quruluşumuzda, elm, sənaye, iqtisadiyyat, mədəni- texniki inqilabla bağlı yüksəlişimizlə əlaqədar indi dildə yalnız keçmişlərdən danışılarkən xatırlanılır, yaşlı nəslin qocaman numayəndəsinin- iki ictimai- siyasi quruluş görmüş bədii tipin təsvirində, portretinin yaradılmasında işlənir».¹ Tarixi keçmişimizi yalnız tarixi və etnoqrafik əsmərlər deyil, habelə bədii ədəbiyyat da yaşadır, xüsusən də tarixi romanların poetik iskanları daha genişdir. Z.Cəfərova Azərbaycan tarixi romanlarında işlənmiş köhnəmiş sözləri tədqiq edərkən arxalıq, yaxalıq, xoftan /yəqin ki, kaftan olmalıdır/, qurşaq, əba, niqab, çarşav, duvaq, teyləsan, çuxa, çalma, çarıq, çust, silsilə və s. kimi geyim və bəzək adlarını /əlbəttə, çətin ki, bunların hamısını köhnəmiş söz hesab edə bilərik- yaxalıq,

¹ А.Салашова. Ильяс Яфяндийев йарадыгылыбынын поетикасы. Бакы: Йазычы – 1984, с.27.

çarşab. Çarıq və s./, tabaq, tuluq, heybə, xurcun, şallaq, badya// badya kimi ev məişəti əşyalarının adlarını da çəkmişdir.¹

A.Salahova İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığından /bədi nəs-rindən/ bəhs edərkən onun bədi dilində də məişət əşyalarının adlarının, parça, geyim adlarının işlənməsi xüsusiyyətlərinə toxunmuşdur /Doğrudur, o, məişət sözlərinin üslubi yükünü, əsasən, düzgün müəyyənləşdirir, lakin konkret bölgülərə ayırma, qruplaşdırma aparmamışdır, sözlərin bir növ siyahısını vermişdir : / qanovuz/ qırmızı qanovuz üzlü yorğan/, qırmızı qanovuz kofta/, ağ yelənli kələğayı, soba, ağ qırçınlı samovar, ağqalaylı mis qazan, məcməyi, buxarı, motal, motal çalxalamaq /?/ sərnici, mis səhəng, arşın, sac /sac asmaq/, sacayaq, sac çörəyi, qədim küpə, heybə, palan, əyri xəncər, saxsı, cürdək, sehri kaha, taxt, arxalıq, ağ alt tumanı, çuxa, gümüş kəmər, gümüş dəstəli, onatılan, qədim keçələr, alaçıq /qurmaq/, qədim mis ləyən, hamaş, qədim mis parç, taxta qundağı, qaralmış çox qədim bir tufəng, uzun enli xəncər, taxta qaşıqlar, qədim mis qab-qacaq, köhnə yun başlıq, ocaq daşı, bizburun uzunboğaz çəkmə, peşqurd, taxtapuş, patrondaş və s.²

Monoqrafiyanın həcmi imkan verməsə də, biz Fərman Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü», «İsa Hüseynovun «Məhşər», Əzizə Cəfərzadənin «Bakı- 1501», Çingiz Hüseynovun «Fətəli Fəthi» romanlarından etnoqrafizmlər işlənməmiş bəzi mətn parçalarını nümunə gətirməklə kifayətlənirik:

a/ Bədi təsvir məqamında etnoqrafizmlər /ev əşyalarının adları/ əlverişli detaldır: İndi divanxanada. Əmir Teymurun gümüş ayparalı, yaşıl bayrağı altında, haman bəzək-düzəksiz, alçacıq şah təxtindən, bir neçə sandıq, mücrü, kürsü, rəhl /kitabaltı/ və qələm-davatdan, bir də ki, təxtdən

¹ З.Б.Джафарова. Устаревшие слова в языке современных азербайджанских романов /1930-1985гг/. АКД, Б., 1989, с.19/

² А.Салашова. Эюстярилян ясяри, с.28-29.

kandara qədər döşənmiş xalı-xalça və döşəkçələrdən başqa heç nə yoxdu /İ.Hüseynov. Məhşər, Bakı: Gənclik- 1978, s.35/.

b/ Bədii surətin təsvirində, portretinin yaradılmasında geyim- gecim adları əvəzsiz vasitədir: Uzun Həsən dönüb dolu əndamli, boy-buxunlu, yerişindən, duruşundan hökm və hikkə tökülən anasına baxdı. O, zərxaradan tuman geyinmişdi. Belində zümrüd qaşlı qızıl kəmər, əynində qanovuzdan köynək, onun üstündən pərəngli, qollarının ağzi və ətəkləri daş- qaşla bəzənmiş küləcə vardı. Yaylığının altından şah tacına oxşar, ondan ensiz, alını tutan dingə qoymuşdu. Belinə vurduğu sağ əlinin şana barmaqlarında çoxlu üzük parıldaıyordu. Biləyində isə almasları bərq vuran biləzik üfün qırmızı işığını əks elətdirirdi. /F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı- 1982, s.10/.

v/ Müəyyən bir əraziyə, mahala məxsus yemək, şirniyyat adlarının verilməsi yerli kolorit yaratmaqla həmçinin bu adları da mühafizə edib saxlamağa xidmət edir. Bir azacıq böyüyən kimi, qonşuları Xeyransa xalanın köməyilə evin avadanlığını əlinə almış, biş-düş eləməyə başlamışdı... Qız isə Xeyransa arvaddan əncir soyub möcalanda qurutmaqla püskəndə, qaynadıb qurutmaqla şirbədüşəndə düzəltmək öyrənir, əncir doşabında ədavalı zincilfərəc bişirir, üzüm və tut qurudur, əncir riçalı, ağ şanı mürəbbəsi hazırlayır, ağır, yavan qışa azuqə yığır, hazırlıq görürdü /Ə.Cəfərzadə. Bakiv- 1501, Bakı: Yazıçı -1981, s.24/.

q/ Dinlə, şəriətlə bağlı adətlərə aid sözlər həm bədii informasiya verir, həm də müəyyən bir təriqəti təmsil edən xalq kütləsinin dünyagörüşünü əks etdirir:

Qızılbaşlara arxalanaraq /hamısı eyni çalma bağlayır, çal-mada isə şiələrin on iki imamının şərəfinə al qırmızı zolaqlar vardır/ Şah Abbas xalqı sıx birləşdirmək üçün sənət səviyyəsinə qaldırılmış başqa tədbirlərə də əl atdı: Qurana əsaslanan həyat tərzi keçirmək- beş dəfə namaz qılmaq; dəstəmaz almaq, əgər su olmazsa, hətta qum ilə dəstəmaz almaq olar, çünki, qum su kimi axıb tökülür; kasıbların xeyrinə

ictimai xəzinəyə haqq vermək; ramazan ayında oruc tutmaq; müqəddəs şəhərlərə, ən əvvəl Məkkəyə ziyarətə getmək və etiqad; vahid, şəfqətli və Kərim Allaha - etiqad, bu bir; insanların taleyinin və əməllərinin qabaqcadan xəbər verilib müəyyən edilməsinə inam, yeni olan olmalıdır, bu iki; öldükdən sonra o dünyadakı həyata etiqad, bu üç, yeni hamı xeyir və yaramaz işlərinə- əməllərinə görə cəza alacaqdır və nəhayət, ölümlərin dirilməsinə və qiyamət gününə inam.

Ölkədə oruc tutmaq adətinə də çox ciddi surətdə riayət edilir; qaranlıq düşənədək ağ sapla qara sap bir-birindən seçilməyənədək yemək, təmbəki çəkmək, ətriyyat qoxlamaq, çimmək, hətta tüpürcəyi belə udmaq qadağandır. Amma gecə heç bir qadağan yoxdur, bazarlar, küçələr adamlarla dolu olur, qəlyan çək, kabab ye, musiqiyə qulaq asıb həzz al, lotu-potuya tamaşa edib doyunca gül. Lakin eşitdinmi: top atıldı! Bil ki, işıqlanmağa az qalır!.. Və yenə hər şey qadağandır və yenidən camaat intizarla günün batmasını gözləyir ki, kef çəkib şənlik eləsin /Ç.Hüseynov, Fətəli Fətəhi, Bakı: Yazıçı-1986, s. 380/

Əlbəttə, göstərdiklərimiz nəsr dilində işlənən etnoqrafizmlərin bədii yükünü, söz və yaradıcılığı məsələlərini, çalarlarını bütünlüklə əks etdirməsə də, bu məqsəd üçün atılmış addım sayıla bilər. Şübhəsiz ki, gələcəkdə aparılacaq konkret tədqiqatlar daha çox sərəfə verəcəkdir.

Etnoqrafik leksikada sinonimlik

Azərbaycan etnoqrafiyasını təmsil edən, bildiren sözlər mənşəcə yekcins olmadığı kimi, müxtəlif peşə- sənət, məşğuliyyət, fəaliyyət, adət-ənənə, ümumən maddi və mənəvi mədəniyyəti ifadə edərkən bir çox sinonimlər də yarada bilər. Bunlardan aşağıdakı şəkildə bəhs etmək olar.

Geyim adlarını bildiren sinonim sözlər:

a/ Mənşəcə Azərbaycan – türk sözlərindən ibarət sinonim cərgələr:

başmaq- ayaqqabı- çəkmə
üskük – oymaq- barmaqcıq
döşlük- önlük
atqı- örpək
astarlıq- içlik- üzlük
astar – iç- üz
donluq- paltarlıq
dolaq- patava- sarğı
dollaqlıq- patavalı- sarğılıq
patava- dolaq
patavalıq- dolaqlıq
başmaqseyri- gəzinti
üst- baş- paltar
əyin baş- geyim- gecim
tuman- don
tumanlı- donlu
tumanlıq- donluq
tumançaq- çılpaq- lüt- üryan

b/ sinonim cərgələrdəki sözlərdən biri alınmadır:

avand - üz

Ayaqqabı- çəkmə- tufli

Bazubənd – qolbaq- bilərzik

Qayış - kəmər

Qaytan – bağ- ip

Don – paltar – libas- geyim – Burada «don» sözü daha çox konkret bir paltar növünü bildirirsə, sinonim cərgədəki «paltar libas- geyim» sözləri isə ümumiyyətlə, geyimlə bağlı məfhumu ifadə edir.

Donlu- paltarlı- qiyafəli

Qiyafət- paltar- geyim- üst- baş

Sarğı- qurşaq- kəmər

Sarıq- çalma- bağ

Sarıqlı- çalmalı- bağlı

Halqa- üzük

Çənbər- qurşaq

Sarğı- kəmər

Üst –baş- paltar- geyim- libas- əyin baş –geyim- gecim

Toqqa- qayış- kəmər- qurşaq

Yemək- içmək, xörək adlarından ibarət

Etnoqrafik sinonim cərgə:

a/ Sinonim cərgədəki etnoqrafizmlər xalis Azərbaycan türk sözləridir:

azuqə- yemək; aş- xörək- yemək- bişmiş; bozbaş- piti; qovurma- qızartma; üzlü- yağlı /pendir/.

b/ sinonim cərgədəki etnoqrafizmlərdən biri əcnəbi sözdür:

abduq /ab duq/- atlama - ayran

alaf – yem – ot

Aş – plov: aşı- plovlu; batbaşı- sovqat, badə – şərab- çaxır, badə- piyalə /hər ikisi özümüzün deyil/; banket- qonaqlıq- ziyafət, sursat-azuqə- ərzaq

Məişət əşyalarından, ev və başqa tikili hissələrinin adlarından ibarət sinonim cərgələr:

a/ Cərgədəki sinonimlərin hamısı Azərbaycan dili sözləridir:

Ağızlıq- qapaq- tıxac; ağızlıq- qıf; asma- qarmaq; aşsüzən- süzgəc; aşxana- yeməxana, bağ- ip- kəndir- qaytan

Bağlama- kisə- çuval- düyünçə- boğça

Bu sinonim cərgədəki – sözlərdən /sinonim cərgələrin müəyyənləşdirilməsi zamanı «Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti»ndən isnad edilmişdir/ çuval- kisə sözlərini sinonim hesab etmək məntiqə uyğun deyil. Böyüklüyünə, çoxtutululuğuna, toxunduğu materialına görə «çuval», «kisə» sözləri «bağlama- düyünçə- boğça», «balınc- yastıq- başaltı» -eləcə də «başaltı- yastıq- balınc, beşik- yüyürük fərqlidirlər, sinonim götürmək olmaz, məfhum bildirmək başqa şeydir, sinonimlik isə bam-başqa.

b/ sinonimlərdən biri alınma sözlərdən /ərəb, fars və ya rus, Avropa mənşəlidir/ ibarətdir:

abgərdən- çömçə; ayaqaltı- palaz- həsir- xalça, payəndaz; Ayna- güzgü; ayna- pəncərə; alaqaçı- darvaza,

alaçiq- çadır- mənzil; artırma- eyvan- balkon; asma- talvar- çardağ, astana/ kandar- dəhliz- eyvan; atqı- şana- yaba; atəşxana- ocaq- odluq; badkeş- həcəmət; bəkdəş- dəmkeş- külbə, bakqab, banda- kəmər- bağ, bardam- xaral- kisə, beşbarmaq- şana- yaba; bəbə- gəlincik- kukla; beşik- mənbə- yurd- ocaq:

Beşie- mənbə- yurd- ocaq- bu sinonim cərgədəki sözlərin arasında ümumi yaxınlıq olsa da sinonim cərgə kimi götürmək mübahisəlidir.

q/ sinonim cərgədəki sözlər alınmalardan ibarətdir:

bakal- qədəh-piyalə; piyalə- peymanə;

bakdeş- dəmkeş- külbə:

bakdeş- həcəmət,

Ev- eşik, məişət şeylərinin, ayrı- ayrı əşyaların adlarından ibarət sinonim cərgələr:

a/ sinonim cərgədəki sözlərin hamısı xalis Azərbaycan türk sözləridir: tayqulp- parç; qablama- qazança; boxça- bağlama; qazma- dam- daxma;

b/ sinonim cərgəni təşkil edən etnoqrafizmlərdən biri, bəzən də bir neçəsi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən və alınma sözlərdən ibarət olur:

döyəc- çəkil- gürz; paya- şüvül- dirək- dayaq – dəstək; çəlik- əsa- ağ- ac; çənbər- çevrə- halqa- doğanaq; dövrə- boşqab; qamçı- şallaq- qırmanc; bəstər- yataq- yorğandöşək, bəsti- küpə.

Adət- ənənə, hörmət, etiqad, inanc və b. milli varlıqları bildiren sözlər.

a/ sinonim cərgədəki sözlər xalis Azərbaycan /türk/ mənsəlidir: başıbağlı- evli: başlıq- yolpulu, toy-düyün; toylu- düyünlü;

b/ sinonim cərgədəki sözlər həm Azərbaycan /türk/, həm də alınma sözlərdən ibarət olur.

Ağbirçək- hörmətli- dünyagöümüş- təcrübəli; ağbirçəklik- böyüklük- başçılıq; ağsaqqal- böyük - rəhbər; ağsaqqallıq- başçılıq- böyüklük- rəhbərlik; adaxlı- deyikli- nişanlı; adaxlılıq- deyiklilik- nişanlılıq. Adaxlamaq- nişanlamaq- deyikləmək;

adaxlanma- nişanlanma- deyikləmə, bayram- şadlıq- şənlik- xoşbəxtlik- səadət, bayram- tət ənə; bəlgə- ilk nişan, bəlgə- bəhanə- səbəb- tutarğa;

Peşə, sənət, təsərrüfat, məşğuliyyətlə bağlı məfhumları bildiren etnoqrafik sinonim cərgə:

Avadanlıq- dir- dirrik; başmaqçı- çəkməçi; nəccar- xarrat, avarkürək, avarlama- kürəkləmə; ağac-tir-dirək-taxta- şalban.

Qiyətli qaş-daş, metal, zərgərlik məmulatlarının adlarını bildiren sinonim cərgələr:

Bilərzik- qolbaq;

Altun- qızıl- sarıq; bilərzik- çənber- qurşaq /xüs/, bilərzikli – qolbaqlı, sırğa- tana- küpə /tarixən/

Təbiət, səma cisimlərinin adlarını bildiren, vaxt, zaman məfhumu ifadə edən etnoqrafik sinonim cərgə:

Ağyol- südyolu- kəhkəşan /ast./; aypara- hilal ay.

Rəng adlarından ibarət sinonim cərgə

Abı- göy- mavi- bənövşəyi; al qırmızı- qızılı, al- qızmaryandırıcı;

Ticarət, alqı-satqı və b. ilə əlaqədar etnoqrafik sinonim cərgə:

Aylıq- məvacib- maaş- donluq; alıcı- yırtıcı- ovçu /quş/, araçı- dəllal- vasitəçi; araçılıq- vasitəçilik- miyançılıq- dəllal.

İctimai vəziyyət, mbvqe, vəzifə, titul, rütbə və s. bildiren sinoim cərgə:

Ağa- hakim- sahib- yiyə; ağa- mülkədar- bəy- zadəgan; ağzıdualı- dindar- mömin.

Biz leksik- semantik söz qruplarından yalnız sinonimlər barədə ona görə bəhs etdik ki, etnoqrafizmlər içərisində bu kateqoriya daha çox nəzər- diqqətimizi cəlb etdi. Başqa qrup sözləri isə /antonim, omonim/ xarakterik saymadığımız üçün onlardan danışmadıq.

Etnoqrafizmlərdə norma məsələsi

Ədəbi dilin mükəmməl, stabil normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhə-

ləsində dillər həm funksiyaca şəxələnilir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.¹ Dilləri yaşadıb, bu günümüzə gətirib çıxaran onların möhkəm qrammatik quruluşu, dil sisteminin dözümlülüyü, özünəxaslığı, dilin özünün təbiətən yad təsirlərə qarşı inadlı mübarizə aparması, konkret şəkildə hər bir dilin milli təbiətinin qorunub saxlanması və gələcəyə doğru inkişafı üçün / bu mənada prof. Tofiq Hacıyevin « tarixilik normanın, bir tərəfdən gələcəyə meylinə, o biri tərəfdən keçmişə bağlanmasıdır» fikrini xatırlatmaq çox yerinə düşür/ vacib olan tarixi kateqoriya bütün dil sistemini əhatə edən norma kateqoriyasıdır. «Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür».² Dilçilik ədəbiyyatında norma məfhumundan dil sistemində və ədəbi dil dairəsində işlədilməsi zamanı /makronorma» və «mikronorma» kimi bölgülər şəklində bəhs olunur. Eləcə də «norma» yerinə «uzus» termininin də işlənməsini təklif edənlər var /»uzus» termininin « nitq», «norma», «aparıcı üslub» kimi mənaları bildirməsini nəzərə alıb ədəbi dil tarixi mütəxəssisləri « norma» terminini daha münasib hesab edirlər/. Əlbəttə belə bir qənaətin tərəfindəyik ki, hər bir dilin varlığını qoruyub saxlamaq üçün əsas şərt onda normanın daim inkişafda olması, onun hərəkətliyi, dinamikliyi, tarixiliyi kimi xüsusiyyətlərin mövcudluğu həqiqəti labüddür. Norma hadisəsini dilçiliyin konkret sahələrində, deyək ki, fonetik norma, orfoqrafik norma, orfoepik norma, leksik norma, terminoloji norma, qrammatik norma və s. timsalında alsaq, dil sistemindəki inkişafı daha aydın halda təsəvvür edərik, bu inkişafı bariz şəkildə izləyərək.

¹ И.Мяммядов. Экран, ефир в я дилимиз. Бакы: Елм- 1989, с.38.

² Т.Щабыйев. Азярбайған ядыби дили тарих. Бакы, 1976, с.9

Dil tarixi-ictimai hadisə olduğu üçündür ki, yarandığı zamandan onun lüğət tərkibində artma, zənginləşmə gedir, eyni zamanda bu dövr kəsiyində dildə normalaşmadan əvvəl variantlılıq, paralellik də uzun və davamlı bir inkişaf keçib bu günümüze gəlib çatmışdır /təbiidir ki, variantlılıq, paralellik dilin fəaliyyətində həmişə davam edir və edəcəkdir/. «Variantlılıq təkcə dil formasının unifikasiyasına yönəldilən normalaşdırıcılıq işi baxımından heç də dil normalarının dəyişkənliyindən yaranmır/ əksinə, normaların dəyişkənliyi variantlaşmanın nəticəsidir/. O, müxtəlif mədəni- tarixi cəhətləri özündə əks etdirən ədəbi dilin daxili təzahürlərindən biridir. Bu təzahür isə heç bir ciddi müntəzəm sistemin çərçivəsinə sığışmır, onun özünəməxsus xüsusiləşməyə ehtiyacı var». ¹

Variantlılığı dil sisteminin xaricində axtarmaq bir növ «norma sistem xaricindədir» /L.Leontyev/ tezisi kimi qeyri-obyektiv hesab olunmalı, ədəbi dilə olan subyektiv təsirlərin rolunun hədsiz şişirdilməsi kimi sayılmalıdır. «Variantlılıq dil təkamülünün, dillərin və dialektlərin əlaqəsinin, saysız-hesabsız və müxtəlif xarakterli sistem daxili amillərin təsirinin zəruri nəticəsidir». ²

Necə ki, orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsi zamanı ümumxalq, danışiq dili xüsusiyyətləri nəzərə alınır, məqbul sayılır, saitlərin uzun və qısalığı, şəkilçilərin tələffüzündə də ahəng qanununun gözlənilməsi əsas götürülür, assimilyasiya və səsdüşümü kimi hadisələrin şifahi dilin xüsusiyyətləri ilə /təbiətilə/ bağlı olması vacib şərt kimi qəbul olunur, eləcə də Azərbaycan dilinin leksik normalarını verdikdə, müəyyənləşdirdikdə dilin bir sıra daxili obyektiv qanunauyğunluqlarından çıxış etmək lazımdır. Burada tarixi ənənəyə sadıq qalmaqla yanaşı, leksik vahidlərin işlənməsindəki müxtəlif, fərqli halları

¹ К.С.Горбачевич. Вариантность слова как лексико-грамматический феномен. ВЯ эк. № 1, с.55.

² Н.В.Новикова. Варианты в названиях лиц сознанием» житель планеты» //Литературная норма и вариантность. М.: Наука, 1981, с.182.

da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Burada dialekt və şivələrdən danışq dili-ümumxalq dili- ədəbi dil- milli ədəbi dil münasibətləri aydınlaşdırılmalıdır.

Tarixi-etnoqrafik anlayışlarla bağı predikativ xarakterli bir çox söz birləşmələrinin mənaca dəyişməsi, semantik cəhətdən sadələşməsi nəticəsində yaranan frazeologiləşmə hadisəsini dilin lüğət tərkibinin müasir vəziyyətində leksik normalaşma mövqeyindən izah etmək daha ədalətli olardı /həmin faktlar təbiidir ki, tarixən ilk dəfə qrammatik norma tələbinə uyğun yaradılıb işlədilmişdir/. Azərbaycan dilçiliyində predikativ xarakterli sintaktik quruluşlu birləşmələr və qrammatik vahidlərin leksikallaşması hadisəsi» gümlə- söz» /M.Şirəliyev, T.Hacıyev, B.B,Hacıyev/. «Polisemantik xarakterli mürəkkəb isimlər» /K.Ramazanov/, «inkorporlaşma yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər» /T.Hacıyev/, «predikativ söz birləşmələrinin leksikallaşması yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər» /S.Cəfərov/, «semantik konversiya və ya fellərin semantik cəhətdən substantivləşməsi» /A.Axundov/, «predikativ birləşmələrin leksikallaşması» /Ə.Ağayev/, «predikativ xarakterli söz birləşmələrinin mənaca dəyişməsi, semantik cəhətdən sadələşməsi nəticəsində yaranan frazeologiləşmə hadisəsi» / bu sətirlərin müəllifi/ adlı müxtəlif terminlərlə göstərilmişdir.

Azərbaycan dilinin leksik normalarından danışarkən etnoqrafik leksikaya aid leksik vahidlərin normalaşma mənzərəsini də göstərmək yerinə düşərdi. Bəllidir ki, etnoqrafik sözlər birbaşa Azərbaycan xalqının mənşəyi, soykökü, məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat məşğuliyəti sahələri ilə bağı olduğundan, xalqımızın soykökündə iştirak etmiş tayfa və qəbilələrin tərkibinin və dillərinin zənginliyi ilə əlaqədar, eləcə də bunların müxtəlif coğrafi, tarixi, mədəni, iqtisadi- siyasi və b. amillərlə əlaqədar keçdiyi inkişaf yolu ilə bağı məsələləri əhatə etdiyindən, ümumən dil sistemini xarakterizə edən variantlılıq hadisəsinin də müşahidə olunması təbii bir haldır. Nümunə artıq bu gün norma səviyyəsində qəbul olunmuş etnoqrafizmlərin norma

variantı ilə yanaşı başqa fonetik və leksik variantlarını da göstərek. /variantların cərgəsindəki sonuncusu ədəbi norma sayılır:

1/ Godu- godu// güdü- güdü// hodu- hodu// xotu-xotu// hotu-hotu// hüdü-hüdü// qodi-qodi// qodu-qodu;

2/ Qoz- qoz-mərə-mərə-küt-küt-kütkürüş /Şirvan zonası/; yalax-yalax, yalaxqaz/ qərb zonası/; qığiği- qığımət- qığımərə- qığəbə / Naxçıvan, cənub- şərq zonası/; mərətutdu- mərəköçdü;

3/ paltarkəsdi// parçabiçdi; 4/ yordu- yordu// ayyrrduyordu; 5/ mollaoyunu //molla- molla; 6/ kosakosa// kosa-kosa; 7/ xan bir oğru tutmuşam // xan-xan və s.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan dilində xına //həna, hana// xana/ xalça. Kilim toxunan dəzgah, alət/ kimi variantlarla işlənən etnoqrafizmlər müşahidə olunur, Aşağıdakı mənt parçalarında işlənmiş xına //həna paralelliyinə diqqət edək:

Xeyir-dua qıza verin,

Sürməni gözə verin,

Xınanı yaxın əlinə,

Xəbər getsin obasına, elinə-

deyib xınadan gəlinin sağ ovucuna yaxır, əlini büküb qırmızı rəngdə olan xına ləçəyi ilə sarıyır. O, sarınmış əli yeni həyatda xoşbəxt gün arzulaya- arzulaya üç dəfə gəlinin başına qoyur. Toy iştirakçılarının, demək olar ki, hamısı bu gəlin xınasından sağ əlinin içinə yaxmağa cəhd edir. Əlbəttə, bu cəhdin də özüməxsus məna çaları vardır. Məsələyə məhz sağ əlin müdaxiləsi şübhəsiz ki, məlumdur. Qaldı ki, iştirakçıların, xüsusilə, yetkin qızların həmin xınadan istifadəyə meyli olanların da ailə qurmaq arzusunda olmalarına dəlalət edir. Dilimizdə tez –tez işlənən «Bu xına o xınadan deyil» ifadəsi güman ki, qeyd etdiyimiz mərasimlə əlaqədar yaranmışdır /B.Abdullayev. haqqın səsi. B.,1989, s.93-94/.

İndi də Ü.Hacıbəyovun « O olmasın, bu olsun» əsərindən həna sözü işlənmiş bəzi cümlələrə nəzər salaq:

Xanım, sənin ki, saçın bu qədər qaradır, yəqin sən də mənim kimi həna qoyursan.- Xeyr, həna qoymuram! Hə! ...Çünki mən saqqalıma həna qoyuram, elə bildim ki, sən də saçına həna qoyursan. /kənara/. Amma lap nahaq yerə hənadən söhbət saldım, heç yeri deyildi /Ü.Hacıbəyov. Əsərləri on cildç, I c., Bakı, 1964, s.81/.

Azərbaycan ümumxalq dilində və canlı danışığda, folklor materiallarında, habelə folklorə, etnoqrafiyaya aid elmi-kütləvi ədəbiyyatda xına variantının işlənməsi, ana dilimizdəki xınayaxdı, xına gecəsi, xınalı kəklik söz və ifadələri də göstərir ki, bu etnoqrafizm leksik norma kimi sabitləşmişdir. Qaldı həna //xana leksik probleminə, burada həna variantı üstündür.

Etnoqrafik leksikaya aid sözlərin müşahidəsi əsasında deyə bilərik ki, burada orfoqrafik normalaşma prosesi də başa çatmışdır. Orfoqrafiya lüğətinin əksinə olaraq /qodu-qodu, qaz-qaz, qoz- qoz, kos-kos, kosa-kosa, aşıq-aşıq, üzük-üzük, üskük- üskük, top-top, xan-xan və s. kimi göstərilir/ bəzən məxəzlərdə eyni sözün təkrarı ilə işlənən mürəkkəb etnoqrafizmlərin defislə deyil, orfoqrafik normanın əksinə olaraq bitişik verilir/ səm., «El-oba oyunu, xalq tamaşası» kitabı belələrindəndir: qoduqodu, qozqoz, kütüküt, yalaxyalax, kosakosa, xanxan və/. Bu fakt da onu diktə edir ki, etnoqrafik leksikanın tədqiqi probleminə orfoqrafik normalaşma məsələsi də həll edilməlidir.

Bəhs etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik:

1. Etnoqrafik leksika klassik ədəbiyyatımızda, folklorada, ayrı-ayrı mənbələrdə həm nominativ mənada, həm də üslubi fakt kimi geniş işlənmişdir. Bədii dilimizin lüğətində ən zəngin və milli sözlər kimi özünü göstərmiş, bu iş indi də davam etdirilir.

2. Sinonimlər leksik- semantik söz qrupları içərisində ən zəngin kateqoriya olduğundan etnoqrafizmlər də sinonimlik yaratmaqda fərqlənir.

3. Etnoqrafik leksikanın norma baxımından da t dqi q st rdi ki, leksik, orfoqrafik, morfoloji normalaşma cəhətindən bu tematik söz qruplarının öyrənilməsi vacibdir.

IV F Ə S İ L

ETNOQRAFİK LEKSİKA VƏ FRAZELOGİYA ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ, İNAM VƏ ETİQADLARI YAŞADAN MƏNBƏ KİMİ

a/ Ağaclar haqqında inam və etiqadlar

Əvvəlcə onu deyək ki, qədimlərdə də türkdilli xalqlar, o cümlədən də azərbaycanlılar tanrıya, göyə, ağaca, dağa, suya, günəşə, Aya və b. səma cisimlərinə, dəmirə, oda və s. səcdə ediblər, tapınıblar.

Türk tarixçi filoloqu Rəfiq Özdəkin türklərin inanları və dünyagörüşləri haqqındakı mülahizələri bu günə qədər söylənilən ənənəvi fikirlərlə müqayisədə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir: «Türklər heç bir zaman bütə tapınmayıblar. Bütlər yaratmamış, öz yaratdıqlarını ilahiləşdirməmişlər. Məlum həqiqətdir ki, bütə inanan qədim millətlər /dövlətlər, imperatorluqlar/ məsələn, şumerlər, misirilər, yunanlar, romalılar, iranlılar, mayalar, aztəklər və b. ən gözəl, ən böyük heykəlləri, abidələri, məbədləri bütlərə həsr etmişlər və onları qorumaq üçün tikmişlər. Türklər isə cansız bütlərə səcdə qılmadıqları kimi canlı varlıqlara da. məsələn, heyvanlara, qurda, quşa da tapınmadılar. Onun üçün də bütlər və bu bütlərə aid məbədlər tikmədilər. Qədim türklərin tabuları, yəni inancları başqa idi. Türklər yeri və göyü yaradanın dünyanı məskən tutmuş bütlər, ya da yerlə göy arasında dolaşan, insanların xəyali varlıqlar olmadığını sezir, anlayır, bilirdilər».¹ Müəllif daha sonra qədim türklərin inandıqları şeylərin adlarını çəkir: «Qədim türklər bəzi coğrafi yerlərin, məsələn, dağların, uca qayaların, su qaynaqlarının, ırmaqların, dənizin, ormanın, dəmir qılıncın və s. gizli qüvvəyə malik olduqlarına, ruh daşdıqlarına inanırdılar. Onlara görə su, günəş, göy

¹ Ряфиг Юздяк. Түркүн гызыл китабы. Биринжи китаб. Бакы: Язычы- 1992.
9

gurlaması və şimşəyin də ruhları vardır». ¹M.İ. Adilovun ən qədim sözlər sırasında orqonların – tanrıların adlarının olması mülahizəsi də diqqəti çəkir: «Mələmdür ki, hər xalqın ən qədim sözləri onların onqoqlarının- tanrıların adlarından ibarət olur. Dilimizdəki qodu //hodu//kudu//koroz// horaz vahidlərinin kökü qo// ko çox-çox qədimlərdə allah adı, totem adı olmuşdur. Ko adlanan allaha həm də qədim tamil xalqı sitayiş edirdi. Onlarda allahın şərəfinə tikilən binalar Koel /»allah evi«/ adlanır». ²

Bəzən canlı və cansız əşyaların təbiətindəki bilməcələr, sirlər, qədim insanlar üçün anlaşılmaz müsbət keyfiyyətlər onlara qarşı qeyri-adi fikir, münasibət yaradıb. Keçmiş insanların mifoloji təfəkkürlərinə görə ilk qida mənbəyi sayılan meyvə ağacları, ümumən isə yaşıllıq böyük səcdəgah olub. Qədim Azərbaycan türkləri daha çox qayın ağacına /torpağın ruhunun sahibinin yoğun qayın ağacında olmasına inanıblar, fındıq ağacına tapınıblar/. Buryatlar və onların türkdilli qonşuları ağcaqayını «ana ağac» adlandırırlar. ³ Azərbaycanda bu cür ağac pirlər, xüsusilə çinar pirlər indiyədək qalmaqdadır. Onlar /Azərbaycan türkləri- İ.M./ sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirlər. ⁴ Meyvə ağacları qədim insanların, dedik ki, qida mənbələrindən biri olub, hələ qədim əfsanələrdə, əsatirlərdə, miflərdə dünya ağacının adı çəkilib. Qədim insanların təfəkkürüncə ağaclardakı ruhlar müqəddəs, ulu ruhlardır, yaradıcı qüvvələrdir. Çox güman ki, bir çox ağaclarda, xüsusən də alma ağaclarında da ağac ruhu qorunaraq saxlanıb. Nağıllarımızı həmişə nağılçılar belə qurtarırlar: «Göydən üç alma düşdü. Biri sənin, biri nağıla qulaq asanın, biri də mənim». Bu cümlədə də ağaclara qədim inamın, pərəstiş izlərini axtarmaq doğru olardı. Ümumən ağacın,

¹ Ряфик Юздяк. Эюстярилян ясяри, с.12.

² М.Адилев. Ганадлы сюзляр. Бакы: Йазычы, 1988, с.9.

³ Гордлевский В.А. Избранные сочинения. М., 1960, т.1, с.245.

⁴ Гордлевский В.А. Избранные сочинения. М., 1960, т.1, с.245.

dağın, suyun və s.- nin himayəçi olmağı haqqında türkdilli xalqların etnoqrafiyası və mifologiyasında qiymətli faktlar indi də yaşayır. Ağaca, yaşıllığa qədim əcdadlarımız, ulu babalarımız həyat mənbəyi, dirilik mənbəyi kimi baxıblar, tapınıblar.

Ağac zoomorfik totemi türkdilli xalqlarda o qədər geniş yayılmışdır ki, bəzi qəbilələrə, soylara, boylara, adlı-sanlı sərkərdələrə, dövlət adamlarına ağacı /ağac adını- İ.M./ ad qoymuşlar.¹ V.L.Seroşevski hələ 1890-cı ildə qeyd etmişdir ki, bir çox türkdilli xalqlarda ağac onqonu da olmuşdur.²

İnam hissi qədim insanlarda birdən- birə yaranmır. Körpə dünyaya göz açanda ətrafındakı ata-anasını, doğmalarını görür. Onlara bağlanır. Onlara isinişir. Vaxt ötdükcə onların özləri kimi, hərəkətləri də, danışmaları da, əməlləri də, arzuları da övladına keçir. Bu varislik nəsilbənəsil davam edib bu günümüzdə gəlib çatır. Bu bəlli, sadə həqiqəti yazmaqda başqa məqsədimiz var. Əgər oğul- uşaq ata-anada, ulularda müəyyən varlığa, əşyaya, nemətə səcdə, inam, hörmət görürsə, bu hörmət, pərəstiş övlada da keçəcək, gələcək nəsillərə də ötürüləcək. Bizim bu gün maddi nemətlərə- çörəyə, bar ağaclarına, yaşıllığa, təbiətə, -küllü halında bütün yaradılışa məhəbbətimiz, pərəstişimiz, sevgimiz, tapınmağımız qalıbsa, bunlar hamısı ulularımızdan bizə qalan, gəlib çatan miraslar, irs kimi bir şeydir. Qədim insan bilib ki, o bu gün meyvə tapmasa, onu aclıq təhlükəsi ağuşuna alacaq. Qədim insan bilib ki, o yemək üçün /elə yaşamaq üçün də/ vacib olan meyvə, vəhşi heyvanların ovlanması, od əldə etmə işinin öhdəsindən gələ bilməmək də onlar üçün ölüm- dirim məsələləri olub. Məhz elə buna görə də həyat, yaşayış üçün gərəkli olan şeylərin əksəri ilahiləşdirilib, onlara səcdə edilib, müqəddəsləşdirilib /Məs.:

¹ М.Сейидов. Азərbayайыан мифоложи тяфяккцрцнцн гайнаглары. Багы: Йазычы- 1983. с.173.

² В.А.Серошевский. Как это веруть кутю. «Этнографический набросок», Сибирский сборник. Приложение к Восточному обозрению. Вып. II, Иркутск. 1890, с.106-108.

müqayisə et, yerə düşmüş çörəyi götürüb üç dəfə öpüb göz üstünə qoymaq, bar verən ağacı kəsməmək və s./

Ağacın, hətta bəzi kiçik meşələrin müqəddəsliyinə inam Azərbaycanda geniş yayılmış imiş və müqəddəs ağacların, meşələrin şərəfinə qurban da kəsilərmiş. Ağaca sitayiş əlamətlərinə nadir hallarda indi də Azərbaycanın bəzi bölgələrində, Gürcüstanın sabiq Borçalı mahalında da təsadüf olunur /Marneuli və Qardabani rayonlarının bəzi kəndlərində Novruz bayramı günlərində müqəddəs sayılan Çinar ağacının yanına toplaşib xalq tamaşaları, oyunları göstərib şənlik edirlər.¹

Dilimizdə bir çox ifadələr, deyimlər ağacla, yaşıllıqla bağlı işlənir: «Qədim ağacı əkmək», «çörək ağacı», «Qəlbimdə ümid ağacı göyərdəcəm». Atalar sözlərimiz də az deyil: «Ağac əkənin ömrü uzun olar», «Ağac meyvəsi ilə, insan əməyi ilə tanınar», «Ağacın kökü torpaqdadır, insanın kökü eldə», «Ağaclı kəndi sel basmaz», «Ağac əyildi- sındı, igid əyildi- öldü», «Bar verən ağacı kəsməzlər», «Barlı ağacın başına dolanarlar», «Böyük ağacın kögəsində min qoyun yatar», !Ərik ağacından saz olmaz, gəl zurnadan xəbər al». Belə də deyiblər: «Bağ bağbansız olmaz, dəvə sarbansız», «Bağ belə, bostan belə, tənəkləri şələ- şələ», «Bağa bağ deməyiblər, bax deyiblər», «Bağ salan barın yeyər», «Bağa bax üzüm olsun, yeməyə üzün olsun», «Bağcı bağı ilə, qarpız tağı ilə», «Kamil bağban çəkər bağın səfasın» və s. Belə bir cəhətə də diqqət yetirək ki, bugünkü frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin açıqlanmasını çətinləşdirən səbəbləri götür- qoy edərkən təkcə dilçiliyin tarixi frazeologiya sahəsinin / burada tarixi frazeologiya sahəsinin /buradatarixi frazeologiyamızın / tədqiqat obyektı olmaması deyil, həmçinin etnoqrafiyanın, etnolinqvistikanın da dərinədən öyrənilməsi də yada düşür. Bu mənada rus dilçisi N.İ. Tolstoyun etnolinqvistikanın pred-

¹ М.И.Чобанов. Азərbaycan антропонимийасынын ясаслары. ДД., Бакы, 1992, с.ящ. 293.

metindən danışarkən tarixi frazeologiyanı buraya daxil etməsini təqdir etməliyik.¹

Atalarımız bağ haqqında, barverən ağaclar barədə dürlüdürlü sözlər deyiblər, onları müqəddəsləşdiriblər. Barlı ağacı, yaşıl ağacı kəsməzlər. Dağdağan ağacını kəsmək günahdır. Dağdağan ağacından danışdığımız üçün bir haşiyə çıxacaq: Yaxşı yadımdadır. Nənəmin dilindən belə sözlər çıxardı: «Dağdağan ağacının bir parçası, üstəlik də göz muncuğu əgər uşağın üst paltarına tikilərsə, o bədnəzərdən uzaq olar». Neçə-neçə illərdən bəri gəlib bizə çatan bu inamlar olmasaydı, bəlkə də, təbiətdəki bitkilər, ağaclar, yaşıllıqlar qorunub saxlanmazdı. Dağdağan ağacları, bizə ağır da olsa, dözülməz də olsa, azalmaqdadır. Odur ki, bu ağac da başqa ağaclar kimi dövlət tərəfindən qorunmaqdadır. Şair və publisist Məmməd Aslan Türkiyədə olarkən orada saysız-hesabsız dağdağan ağaclarına rast gəldiyini belə təsvir edir: « Bu parkda /Gülxanə parkında – İstanbuldadır- İ.M./ mənim nə qədər « tanışlarım» var – dağdağan tanışlarım. Azərbaycanın hər yerinə gedəndə təbiətdə gözüm ən çox sevdiyim dağdağan axtarıb. Gülxanə parkında indiyə qədər gördüyüm dağdağanların ən azmanları göylərə baş alıb gedir. Mənim gördüyüm dağdağanların, adətən, gövdələri kəkəkobud, neçə yerdən fırlı, müqayisə qəribə çıxsa da, aloye kollarına oxşar bir şəkildə torpağa söynəkən dağdağanlar olub. Gülxanə parkı dağdağanları isə ərşə bülənd olan dümdüz gövdələri ilə seçilir. İnsan əlinin qayğısındanmı, İstanbulun havasından- suyundanmı? Xülasə bu parkın ən ərköyün övladları nərpəçə dağdağanlardır...»²

¹ Н.И.Толстой. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса// Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1983, с.181-190.

² Мяммяд Аслан. Ярзурум эядийиня варанда. Бакы: Ишыг- 1985, с.140.

Türkdilli xalqlar tarixən « böyük ağaca da tanrı deyir». Hələ XIX əsrdə də Altayda yaşayan türkdilli xalqlar tək-tənha çinar ağaclarına qurban kəsir və ona sitayiş edirdilər.¹

Şərq çınarı / buna Gəncə çınarı da deyirlər/ nar, tut, qovaq, qoz, əncir ağacları da müqəddəs sayılır. Bəzən birisini inandırmaq üçün el arasında belə bir adət var: hər hansı bir ağacı yerə qoyub inandırmaq istəyən adam üstündən adlayıb deyir: «Bu ağac mənə qənim olsun ki, belə deyil, yaxud belədir». Meyvələrin müalicəetmə xassaləri, onların xəstələrə şəfa gətirməsi, insanları cavanlaşdırması və s. haqqında Azərbaycan xalq nağıllarında da istənilən qədər məlumatlar tapmaq olar. «Tapdığın nağılı», «Məlik Məmməd», «Qəmər və Şəms» və b. nağıllarda almanın ecazkar gücündən, müalicə, şəfaverici xassəsindən geniş bəhs edilib.

Xalqımız meyvə ağaclarını, yaşıllıq, gözəllik bəxş edən, torpağımızda qədimdən kök salmış hər cür ağacları qoruya-qoruya bu günümüzə çatdırıb. İndi bunlardan elələri var ki, ciddi qorunsun deyə «Qırmızı kitaba» düşüb /dəmirağacı, qarğı, qaraçöhrə, şabalıdyarpaq palıd və s./. Ağacları müqəddəsləşdirməkdə ata- babalarımız bəlkə də onların ömrünü uzatmağa, nəslini əsrlərlə yaşatmağa və gələcək nəsillərə çatmasına da çalışıblar.

Dağdağan, cəviz, zoğal, çinar və əncir ağacı pir hesab edilir, onları kəsmək və yandırmaq olmaz. İlgün, söyüd ağacları sonsuzluq rəmzi hesab olunur. İlgün ağacı ilə heyvanı vursan naxoşlayar. Cəviz və əncir ağacının dibində yatan adam xəstələner, ya da onu vurğun vurar. Bu ağacları qırmaq, yandırmaq olmaz, diblərinə qaynar su, neft tökmək olmaz. Nar, alma və armud ağacı dilək ağacı hesab olunur. Nağıllarda alma dirilik, cavanlıq, həyat meyvəsi kimi təsvir edilir. Əqidələrə görə, ağaclar insan kimi canlıdırlar. Bostan əkiləndə, çiçəkləyəndə, təzə ağac salınanda qayğanaq bişirərlər.

¹ Бах: Лепотиси хроники Бурят. Хроники Туглдур Табоева и Вандина Юмсунова, перевод Н.Н.Поппе. М.-Л.

b/ Çağ, zaman anlayışlı bəzi deyimlər haqqında

Bir çox xalqların adət-ənənələrinin, qədim inanclarının, şifahi söz sənətinin, dilinin maddi- mənəvi mədəniyyətinin, məişətinin müəyyən məsələlərinin dərinədən öyrənilməsində bədii, fəlsəfi təfəkkürdən qabaq mifoloji təfəkkürə əsaslanan alimlər çox doğru, elmi bir yoldadırlar. Zənnimizcə, xalqımızın bir silsilə söz və deyimlərinin bu baxımdan araşdırılması səmərəli olardı.

Atalar sözlərinin, zərbi- məsəllərin, ümumən frazeoloji birləşmələrin özləri ilə bərabər dilimizin qədim qatlarına aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu bu günümüze qədər gətirib çıxara bilməsi bu zəngin söz yatağının etnolinqviistik baxımdan da tədqiqat obyektini kimi işlənilməsinə qarşıya qoyur. Məhz bu mənada Z.Əlizadənin aşağıdakı mülahizələrinə də nəzər salmaq işin xeyrinə olardı: «Müxtəlif dillərdə qeyd edilən milli əlamətlər hər dilin özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir və bu dilin daxili qanunauyğunluqlarının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan dilində bütün sözlər deyil, məhz bir sıra xüsusi adlar xalqın milli ənənələri, dünyagörüşü, psixologiyası, iqtisadi inkişafı və həyat tərzi ilə müəyyən mənada bağlı olur və bu xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə əks etdirir: məcazlaşma xüsusiyyəti qazanır, ümumiləşə bilir: konkret zəmindən ayrılır və mücərrədləşir. Bu zərbi məsəllərlə bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır ki, o da adların məzmununa qarşı bəzən neytral mövqe tutmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi sayılan aşağıdakı paremiyalarda bunu müşahidə etmək olar: «Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu», «Bundan Fatıya tuman olmaz», «Bir həsirdir, bir də Məmməd Nəsir», «Əzəldən var idi hüsni- camalı, indi olub dəli Bayramalı», «Araz aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan», «Mus- mus deyənəcən, Mustafa de», «Aləmin malı, mülkü, Qənbərin yırtıq Kükü», «Adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit», «Adın nədir? – Daşdəmir, yumşalısən, yumşalı», «Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, hər kəsi görsəm, başın əzərəm», «Ölməz Xədicə, görər nəvə, nəticə»,

«Əli aşından da oldu, Vəli aşından da», «Bir sıfır Baloğlanın xeyrinə», «Əsdi Şirvan, qaldı xırman» və sair».¹ Geniş mənada götürsək, müəllifin fikrini bütövlükdə frazeologiyaya şamil etmək mümkündür.

Mifoloji təfəkkürlü qədim Azərbaycan türkü ilk insanlar kimi təbiət, həyat hadisələri qarşısında hələ bir o qədər də müstəqil mühakimə yürüdə bilmədiyindən o, təbəitdə, həyat tərzində sezdiyi, müşahidə etdiyi aqlasığmaz, anlaşılmaz, əsrarəngiz hadisələrə, olacaqlara heyrətlə yanaşır, onları fəvqəltəbii şey sanırdı. Qədim insan ətraf mühiti, varlığı, ən çox da tapındığı səma cisimlərini müqəddəsləşdirir, onlara canlı yaşarı bir varlıq kimi yanaşır.

Çox güman ki, qədim Azərbaycan türkləri təbiət, məişət, iqlim və kainatla bağlı hadisələrdən, cisimlərdən danışarkən təbii hadisələri canlı varlıq kimi, səcdə kimi qəbul edib söyləmişlər. Bunun izlərinin müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra deyimlərdə, frazeoloji birləşmələrdə arayıb-axtarmaq yerinə düşərdi. Bizcə, «gün əyilmişdi», «gün qalxmışdı», «gün təzəcə çırtmışdı», «gün bir boy qalxmışdı», «qaş qaralmaq», «əl-ayaq çəkilmək» və s. vaxt, çağ bildirən bu ifadələr günün müxtəlif vaxtlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə ulu babalarımızın ilk, ibtidai mühakimələrinin, özü də münasibətli, inanc mahiyyətli mühakiməsinin məhsuludur.

Mövcud beynəlxalq təqvim yaranmamışdan çox-çox qabaqlar xalqımızın özünəməxsus el təqvimi olmuşdur. Bu xalq təqvimi isə dediyimiz kimi astronomik cisimlərdə, təbiətdə, iqlimdə müşahidə olunan dəyişikliklərə isnadən yaranmışdır. Çox təəssüf ki, dilimizdə zaman və çağ bildirən ifadələrin, anlayışların izahı, etimoloji şərh bu günədək unudulmuş qalır. Doğrudur, bəzi ifadələr lüğətlərimizə düşübdü. Məsələn, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə oxuyuruq: «Quyruq doğmaq /əsl: quyruq donmaq/- yay

¹ З.Ялизадя. Азярбайбан аталар сюзляринин щяйаты. Бақы: Йазычы, 1985. с.214.

fəslinin yarından keçdiyini bildiren ifadədir. İki ay, artıqbaşı iki ay yarımından ziyadə dağda qalmayıb, quyruq doğandan sonra, yəni iyulun iyirmi beşindən yainki avqustun əvvəllərindən başlayırlar arana köçməyə. Köçərli. Köçərli dili ilə deyilsə, «Qurruq doğub» havalar sınıandan sonra, bu yaylaqların adamları bir-bir yerindən tərpenir, köç üzüaşağı enərdi. S.Rəhimov: Əntiqə yazbaşı yox, yayın axırlarında, «qurruq doğandan» sonra gəlmişdi- Mir Cəlal /ADİL- Ic., s. 565-566/.

Lüğətdə «quyruğ doğmaq» ifadəsinin əslinin «quyruğ donmaq» şəklində olması göstərilə də, faktlar «quyruq doğmaq» deyiminə gətirilir. Tərtibçilərin əlində tutarlı faktlar, əsas olmadan bu fikri söyləmələri təəccüb doğurur. Azərbaycanın əksər şivələrində, eyni zamanda Dağıstan MR-də yaşayan azərbaycanlıların danışığında həmin ifadə «quyruğ doğdu» şəklində işlənir. Bu deyim mahiyyətini, ondakı hər iki sözün etimoloji təbiətini, qədimliyini izləyək. Öncə onu deyək ki, «quyruq doğmaq» deyimi at və b. heyvanın quyruğu misallı, şəkilli yeddi ölkənin görünməsi ilə bağlı yaranmışdır. Daha doğrusu, həmin ölkələrin zəif şəfəqlərinin görünüşü quyruq şəklinə oxşadılıb «quyruq doğdu» deyilmişdir. Bəzi ulduzların, səma cisimlərinin, planetlərin görünməsi ilə əlaqədar təbiətdəki müəyyən dəyişikliklər satronomlar, təbiətşünaslar tərəfindən elmi cəhətdən çoxdan əsaslandırılmışdır. Xüsusilə Zöhrə ulduzunun, Ervanqıran, Tərəzi /Mizan-tərəzi/ ölkələrinin görünməsi ilə təbiətdə, iqlimdə də dəyişikliklərin əmələ gəlməsini yaşlı maldarlar, əkinçilər də ömür-gün təcrübələrindən bilirlər.

Qədim insan mifoloji təfəkkürdən uzaqlaşdığı ilk dövrlərdə belə rastlaşdığı, gördüyü hər şeyə, xüsusən də ona əsrarəngiz, müəmmalı görünən əşyalara, varlıqlara, hadisələrə canlı kimi yanaşmış, bununla da onları özünə yaxın, mərhəm sanmışdır. Özündə olan keyfiyyətləri, cəhətləri, insana məxsus orqanları, üzvləri, hissələri, eyni zamanda bədən üzvlərinin adlarını da həmin əşya və hadisələrə verib işlətmişdir: qaş qaralmaq, şər qarışmaq, yəni

qaranlıq düşmək; şərin gözü qarışmamış, səhərin gözü açılmamış və s. İlk çağlar insanlar qaranlıqdan, şəhər qüvvələrindən eymənib, qorxub belə məfhumları dillərinə də gətirməyə ürək etmirdilərsə, sonradan hətta onları çağ, zamanın hissələrinə ayırmaq üçün yeni-yeni deyimlər formasında götürüb işlətmişlər.

İlin ayları, fəsiləri, ayrı-ayrı çağları hələ büsbütün dəqiq-ləşmiş, sabitləşmiş adlar qazanmamışdısa da, oğlaqqıran, qora bişirən ay, boz ay, aralıq ayı, yelqovan ay, qışın oğlan çağı, Xıdır Nəbi, quyruğ doğdu, payızın yelənni çağı və s. kimi zaman bildiren deyimlər olmuşdur. Bunlardan biz «quyruğ doğdu» deyiminin mənasını, etimoloji taleyini ətraflı şəkildə araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Onu da deyək ki, dilimizdə «doğdu» feli ilə «günəş doğdu» //gün doğdu, «ay doğdu» və b. ifadələr də işləkdir. Lakin hər gün çıxan günəş haqqında «gün doğdu» söylənilirsə də, ay haqqında yalnız ayın bədrələnmiş formada görünməsi zamanı «ay doğdu» deyirlər. Maraqlıdır ki, xalq arasında deyilən frazeoloji təbiətçə emosional və ekspressivliyini saxlayan «gün haradan doğdu belə», «ay üzülü», «ay camallı, günəş misallı», «ay parçası» və s. kimi deyimlərdən klassik və müasir bədii ədəbiyyatda gen-bol istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, hələ Nəsimidə də günəşin doğması məcazi mənada götürülüb, bədii məqsədə xidmət etmişdir:

«Bəxtim günəşi toğdivü iqbal ilə gəldi,

Mənisi bu kim, dövləti- biderümi buludum».

«Quyruq» sözü nə üçün məhz «doğdu» feli ilə işlənmişdir? Əvvəlcə bunu aydınlaşdıraq. Qədim insanlar, bəlli olduğu kimi, heyvanları- atı, öküzü, inəyi, qurdu, keçini, qoyunu və s. totem sanıb onlara tapınmışlar. Məhz bu heyvanlar totem, inanc obyekt olduğundan onlarla bağlı hər şeyi də insanlar müqəddəsləşdirmişlər. Onların bədən üzvlərinin əksini, onların atributlarını gündəlik müşahidələrində, təbiət hadisələrində, yer və göy cisimlərində axtarmışlar. Bu mənada insanlar səma cisimləri üzərində vaxt, çağ məfhumunu müəyyənləşdirmək qəsdini apardıqları

müşahidə zamanı ulduzları da quyruğa oxşadıb, onlara ad vermişlər. Ülkələrin quyruq şəklində görünməsi ilə bağlı yaranan, «quyruq doğdu» deyimindəki «doğmaq» felinin mənasını, etimoloji, mifoloji təbiətini açıb göstərməyə çalışsaq.

Müşahidələr göstərir ki, «doğmaq» feli ilk çağlar mifoloji təfəkkürlü insanların dövründə ən müqəddəs varlıqlar haqda söylənmişdir. Fikrimizi «Qədim türk lüğəti», Mahmud Kaşğarının «Divani- lüğət- it türk» əsəri və b. mənbələrdə «doğmaq» felinə aid olan məlumatlar təsdiqləyir.

Oda, işığa tapınmaq, günəşə, aya, ulduza, ümumən işıq saçan və istilik verən cisimlərə səcdə etmək tarixən qədim türk xalqlarında və başqa xalqlarda da olmuşdur. «Doğmaq» sözünün müqəddəsləşdirilməsini biz lüğətlərin köməyi ilə də müəyyənləşdirə bilərik. «Qədim türk lüğətində» «toğar» sözü gündoğan- şər q mənasında verilir /DTS, 571/, müasir türk-osmanlı dilində «gündoğan» anlamında şər q sözü ilə yanaşı, «toğu» ismi də deyilir. Azərbaycan türkləri isə bildiyimiz kimi, «gündoğan //gündoğar» işlədilir. «Toğmaq» felinin yenidən yaranmaq və sadəcə yaranmaq mənalı da var. Hətta «qohum» sözünün yerinə «toğmuş» deyilmişdir /DTS, 571/.

Qədim türklər günəşin gündoğandan- Toğardan çıxmasını əsas götürüb rəğbətli olduqları, qiymətləndirdikləri, müqəddəsləşdirdikləri şeyləri, varlıqları da toğarla bağlı adlandıraraq çağırmışdır.

Belə ki, Şər qdən axan Orxon çayının qoluna türklər «Toğla», Şahinə isə «toğan» demişlər. Zənnimizcə «mərd, igid» mənasında işlənən «toğan ersiq» /DTS, 571/ deyimində də qədim əcdadlarımız öz yüksək hissələrini, münasibətlərini aşkar etmişlər. Göründüyü kimi, «toğ», «toğar», «toğmaq» fəvqəltəbii, totem kimi, mif kimi tapınılan varlıqlarla bağlı verilmişdir.

Fəza cisimləri, xüsusən də işıq saçan planetlər- Günəş, ay. Ulduzlar da qədim insan üçün müqəddəs olduğundan bünların görünməsini onlar hər dəfə yenidən yaranma sanıb «doğmaq» adlandırmışlar. O da aydındır ki, ilk, ibtidai insanlar, o cümlədən mifoloji təfəkkürlü qədim türklər ilin,

fəslin, ayın, günün çağlarını, mərhələlərini, dəyişmələrini təbiət, həyat tərzindəki müşahidələrinə isnad edib müəyyənləşdirmişlər. Onlar hər il, hər fəsil, hər ay, hər gün görüb- anladıkları məlumatları, hissləri, təmasları təkrar-təkrar müşahidə edib müəyyən qənaətlərə gəlmişlər. Şəxsiz ki, «quyruq doğdu» deyimi yayın isti ayının- qora bişirən ayının ötüşüb nisbətən sərin, son ayının başlanması zamanı quyruq şəklində görünən yeddi ölkərə isnadən yaranmışdır. Bu fikri həmin ölkələr görünəndən sonra xalq arasında deyildiyi kimi «Quyruq doğdusa hava, su soyuyur, suda çimmək olmaz. Deməli, payız yaxınlaşır. El arasında deyilən «quyruqlu ulduz altında doğulmaq», «hər kəsin göydə ulduzu /bəxt ulduzu/ var» deyimləri də ulduza, deməli işıq saçan cisimlərə sitayiş, pərəstiş, odun, işığın xoşbəxtlik rəmzi olması haqda qədim azərbaycanlıların ilk dövr inanclarını bildirmək, aşkar etmək baxımından qiymətlidir.

Bəzi deyimlərimizin, ümumən frazeoloji xəzinəmizin mənə və ifadə zənginliyini, etimoloji mahiyyətini qədim inanclarla, xalqın ilk, təbii, ibtidai, mifoloji təfəkkürü ilə, totemizmlə bağlı aydınlaşdırmaq, üzə çıxarmaq, gördüyümüz kimi, gələcəyi olan, çox dünyənləri açma bilən bir məsələdir. Dil sahəsində mifologiyanın izlərini araşdırmaq üçün gələcək axtarışların fayda verəcəyinə inanırıq.

v/ Ana, ana dili, ana südü, ana vətən, dayı və b. məfhumların etnoqrafik yozumu

Etnoqrafik leksikadan danışarkən alman alimi V.Humboldtun dili xalq ruhunun xarici təzahürü sayması mülahizəsini də xatırlamaq yerinə düşərdi /«xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir- bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətinidir»- V.Humboldt/. «Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi, dünyabaxımı, adət və ənənələri öz əksini bu və ya digər şəkildə həmin güzgüdə tapır».¹ Bəzi söz və ifadələrin etimoloji açılışında xalqların adət və ənənələrinə, inam və

¹ А.Ахундов. Дил ая адят, «Ещ», 1978, №5, с.22

etiqlarına da isnad etmək kara gəlir. Bu mənada A.Axundovun aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: «Doğrudan da dilin leksik quruluşuna daxil olan söz və ifadələrin bir çoxunu həmin xalqın adət və ənənələrinə bələd olmadan izah etmək çətindir. Məsələn, müxtəlif dillərdə evlənmək anlayışının necə ifadə olunduğunu nəzərdən keçirək. Azərbaycan dilində arvad almaq, evlənmək; rus dilində jenitğsə, vstupať v brak; türk dilində evlənmək, bir kız almak, nikah kıydırmak, türkmən dilində öülenmek, aəl almak; çuvaş dilində avlan, maşarlan, perleş; qaraçay- balkar dilində k atın alırıqca, öylenirqe, öydeqili bolurq a; ingilim dilində to makky; hind dilində bixna, vivax /bix, şadi/ karna və s. Türk dilləri ailəsinə daxil olub oxşar adət və ənənələrə malik Azərbaycan, türk, türkmən və qaraçay- balkar dillərində həmin anlayışı ifadə etmək üçün, demək olar ki, eyni dil vasitələri özünü göstərir, xüsusən iki mühüm cərgəyə daxil olan leksik vahidlər təxminən eynidir.

1/ arvad almaq, bir kız almak; aəl almax və katın alırıq a;

2/ evlənmək, evlənmək, öylenmek, öylenirqe».¹ Daha sonra müəllif yalnız müxtəlif dillərin faktları əsasında deyil, habelə bir dilin öz materiallarından da çıxış edib etnoqrafik əsasda bir çox söz və ifadələri izah etməyin mümkünlüyünü göstərir: «Xalqın dünyabaxışı, adət və ənənələri ilə bağlı olan söz və ifadələr dildə çoxdur. Məsələn, ad qazanmaq, and içmək, qara ərəb, quyruq doğmaq, dövlət quşu, yerə girəsən, yerində oturtmaq, göz dəymək, səhərin gözü, şər vaxtı və s. onlarca ifadənin konkret tarixi və etnoqrafik izahı vardır».²

«Ana» leksimi ilə işlənən sözbirləşmələrindən qədim dil materialları əsasında bəhs edən S.Əliyarov bəzi maraqlı, orijinal mülahizələr söyləmişdir». «...qadın ana» mənşə etibarilə yalnız «Dədəm Qorqud» boylarında yazıya alınmışdır, qədim run yazılarında da olduğu kimi işlənmiş bir tərkibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında qarşımıza çıxan «qadın ana» sözbirləşməsi run

¹ А.Ахундов. Эюстярилян ясяри. С.22.

² Йеня орада, с.22-23.

yazılarında «əkim qatun»un sadəcə çevriliş şəkli deyildir. Sonuncu ilə yanaşı işlənməkdə olan sinonimdir. Qədim türk yazılarından birində, daha doğrusu, S.Y.Malovun 1910-cu ildə şimal- qərbi Çində «Altun yaruğ» uyğur yazısında «Ana qatun», yəni bilavasitə «Dədəm Qorqud» kitabındakı modelə rast gəlirik».¹

Sonra müəllif həmin yazıdan bu cümləni nümunə gətirir: « anası qatun ...beş yüz qızlar quvraqın –onun qadın anası ...beş yüz qulluqçu /qız/ əhatəsində» /Drevne- törkskiy slovarğ – L., 1969, 449/.

Bu yazı X yüzilliyə aid edilir. Düşünmək olar ki, run yazılarında «ögm qatun» birləşməsi, oğuzlar ilə uyğurların söz dünyasında lap ilkindən eyni məna daşıyan qadın ana //anam qatun şəklində işlənmişdir».² Tədqiqatçı alim fikrinə davam edərək həmin söz birləşməsinin daşdığı çalar yükünü müəyyənləşdirməyə çalışır: «Qadın ana» /öqam qatun/

-

- matriarxat, anaxanqanlıq qalığıdır.

Əgər «qanım qağan- kağan ata» elin, imperiyanın siyasi başçısını, dar ölçüdə isə patriarx, patriarxal ailə başçısını bildirirsə, «əgm qatun- qadınım ana», bir vaxt tədqiqatçılardan birinin çevirdiyi kimi/ A.N.Bernştam nəzərdə tutulur- bax Социально-экономический строй орхон- енисейских тюрок VI-VIII веков, М.-Л., 1946, s.92/, «Ümənım anam» demək deyil, təqribən əlahəzrət, məlikə ana» çalarındadır, yəni titul kimidir /bunu biz yuxarıda «Dədəm Qorqud» kitabından gətirilən parçalarda aydın görə bilərik: «qadın ana, bəy baba deyü bozlatdınmı? « kimi cümlələrdə «qadın», «bəy» sözləri ana və ata ünvanına işlənən silki titul çaları daşıyır/.

Əlbəttə, «qadın ana» tərkibi işləndikdə ilk növbədə ananın cəmiyyətdəki nəsil havadarı, nəsil başbiləni, kağan /və habelə

¹ Сцлейман Ялийаров. «Дядям Горгуд» китабында анахаганлыгы тарихинин изляри. Азярбайтан филолоэийасы мясяляляри. ЫЫ бурахылыш. Бакы: Елм- 1984, с.186.

² Йеня орада.

bəy/ ailəsi sistemində nəslin mücəssəməsi olması nəzərdə tutulurdu. Belə bir yüksək şərəflə o, «kağan ata» ilə yanaşı qoyulur, demək olar ki, sonuncu qədər sonsuz ehtiram və pərəstiş edilən ulu bir şəxsiyyət mərtəbəsinə yüksəlirdi».¹

Ana-bala, ana-bacı, ana-qız, ata-ana /yaxud da ana-ata/ ana- bibi, anadil quş, analı-atalı, ana arı, anayolu, ana canavar, ana qoyun, ana yurd, ana vətən...ana qarğa /ana qarğa bala çıxarda bilməz- sizin yanınızda/.

Əvvələn, onu deyək ki, ana sözü ilə olan birləşmələrin sonsuz ehtiram və pərəstiş edilən ulu bir şəxsiyyət mərtəbəsini bildirməsini qeyd etməklə yanaşı, ana-ata, ana-bacı, ana- nənə və s.qəbildəki qoşa sözlərin dilin lap ilkin dövrlərinə aidliyi həqiqətini göstərə bilərik.

S.Əliyarov «qadın ana» sözbirləşməsindən danışarkən həmin sözün çalar yükünün deyilənlərlə bitmədiyini göstərir. O daha sonra fikrini inkişaf etdirərək belə bir sitat gətirir: «Humay bənzərli /və ya humay təkin «qadın ana» cümləsində nəslin ana başbiləni qədim türklərdə üç ilahi /Tenqri, humay və birgə götürülən Sub Yak yəni Su- Yer ilahəsi /ilə yanaşı qoyulur /P.M.Melioranski, V.V.Bartold, A.N.Bernştam və S.Əliyarov özü də məhz bu fikirdədirlər/. «Daha doğrusu, Humay baş ilahi Tenqri /Tanrı/ ilə bərabər, su-Yerdən isə üstün götürülürdü. Qədim run yazılarından 716-cı ilə düşən Tonyukun abidəsinin 38-ci sətirində bu üç ilahi adı məhz aşağıdakı düzümdə yad edilmişdir: «Tenqri, Umay, Iduk Yer sub basa berti erinc- Tanrı, Humay, muqəddəs Yer-Su bizi basıb əzərdilər axı».²

Anaya aid edilən müqəddəslik, tapınma ana dili, ana südü kimi ifadələrdə qorunub saxlanmışdır. Eləcə də ana tərəfdən- ana xətti ilə - süd qohumluğu ilə əlaqədar qohumlara da münasibətdə qalmaqdadır. Müqayisə et, Atalar sözlərindən- «Bacı oğlu dayıya /dayısına/ güllə atmaz», «Qoç igid dayısına oxşar/ bənzər/», «Dirəş-dirəş dayın gəlsin, çömçələrdə payın

¹ С.Ялийаров. Эюстярилян ясяри. С.186-187.

² С.Ялийаров. Эюстярилян ясяри. С. 187.

gəlsin» /Bu gümlə uşaq day duranda- adaq vaxtı –yəni yenicə addım atmaq istəyərkən deyilərdi/ «Dayın qadan alsın» /İndi də Azərbaycanın çox yerlərində dayıya olan böyük hörmət, ehtiram qohumlar arasında dayının şərəfli bir yer tutması dediklərimizə sübutdur/- dayı- ananın qardaşıdır, ana xətti ilə bağlıdır, heç şübhəsiz bu da az söz demir. Atalar sözlərində də dayı ilə əlaqədar fikirlər söylənir: «İşin xatirinə ayıya dayı deyir. «O it o itin dayısı, haraya gedər hamısı». «Şah Abbasın bacısı oğluyam.- Gəl min boynuma!» «Cəhənnəmdə də adamın dayısı gərək», «Adamın mahud çuxalı qohumu /dayısı/ gərək».

İndi də işlənən dayın varmı? – geniş mənada kömək, arxa, havadar, qəyyumluq etmək- dayılıq eləmək. «Aldın payını, çağır dayını».

Təsadüfi deyildir ki, «dayı» sözünə izahlı lüğətdə məcazi mənada belə şərh verilir: «3.məc./dan./ öz hüququndan sui- istifadə edərək birisinə qeyri- qanuni kömək edən, himayəsi altına alan adam haqqında /adətən mənfi mənada/ onun burada dayısı var» /ADİL, lıc., s.22/.

Ana ürəyi /südü/ KDQ dağ çiçəyi, Ana evin dirəyidir, Ana bala ucundan canını oda yaxar. Ananın ərköyün oğlu hambal olar- Ana qızına taxt verər, ata qızına bəxt. Ana səbri böyükdür. Anadan olmayan qardaş sayılmaz. Analar bizi bu gün üçün doğub// Analı-quzu- xınalı quzu. Anam- bacım kimdir?- Yaxşı qonşum. Anadan əmdiyim süd burnumdan töküldü- Ananın aşı- təndirin başı. Ata- ana sözünə baxan «neyləyim?» deməz. Atasına oğuldur, anasına qul. Ana südü müqəddəsdir. Ana südü, dağ çiçəyi. Ona görə ki, ana haqqı, tanrı haqqı deyiblər /KDQ/. Ana müqəddəsdir, ana südü də müqəddəs olacaq.- Analar bizi bu gün üçün doğublar- deyirlər /çətin, ağır, dar gün üçün/. Ana deyir: Südüm sənə halal olsun. Bəd övlad üçün də bəzən belə deyir: südüm sənə haram olsun, burnundan piltə- piltə gəlsin.

Azsayılı xalqlardan olan qızlarda da dayıya böyük hörmət, ehtiram bəslənməsini aşağıdakı etnoqrafik məlumatlardan da görmək olar: «Qızların toy mərasimi buduq və xınalıqlarla

eynidir. Hazırda bu mərasim xeyli dəyişsə də, müəyyən cəhətlərini saxlayıb. Onlar, hər şeydən əvvəl, qızı öz kəndindən, öz tayfasından olan oğlana verməyi üstün tuturlar. Ağsaqqallar qızın ata- anasından razılıq alırlar. Həmin gündən ta gəlini aparanaqədək olan müddət «cehizə oturma» adlanır. Əvvəllər gəlin bu müddət ərzində xalça, palaz at üstünə örtmək üçün balaca xalça, yun corablar və b. toxumalı idi. Bunun üçün yunu oğlan tərəfi verirdi. Buna görə də hər bir qızlı qız xalçaçılıq sənətinə yiyələnməli idi. Gəlinin özünün hazırladığı cehizdən başqa dayısı ona bəxş verməlidir. Əvvəllər toy mərasimi, adətən 6-7 gün davam edərmiş, indi isə ən azı 3 gün çəkir. Toy mərasimində bəyin dayısı əsas rol oynayır. Bütün qonaqları o qəbul edir və yola salır. Toyun son günü kənd əhalisi, ilk növbədə dayı bəyə bəxşilər verir. Əvvəllər toy mərasimində oxatma, atçılıq üzrə yarışlar keçirilirdi və qalibə xonça verilmiş. Hazırda bütün bunlar unudulmaq üzrədir».¹

Dillərdəki bəzi ifadələrə, məfhumlara etnoqrafik baxımdan, xalqların fərdi, milli, səciyyəvi mövqeyi, yeri cəhətdən yanaşmaq da bəzən maraqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Burada həm ayrı-ayrı xalqlardakı etnik, psixoloji yaxınlığı, oxşarlığı aşkarlamaq mümkün olur, həm də ayrılıqlar, fərqlənmələr müşahidə olunur. Bəzi faktlara müraciət edək. Azərbaycan dilində deyirik «ana vətən», «ana dili», «ata yurdu», «ata ocağı». Ayrı-ayrı dillərdə «ana vətən», «ana dili» məfhumunun necə verilməsinə aid nümunələr gətirək:

Azərbaycanca: ana vətən; Ərəbcə: əl-vətən əl-umm /ana vətən/; Almanca: Vaterland /faterland/ ata ölkə, vətən/; Rusca: otçizna; Gürcücə: deda samşoblo /ana vətən/; fransızca: patrimaternel /ana vətən- hərfi mənada vətən ana/; ermənicə: hayrik – ata ilə bağlıdır/; ingiliscə: matherland /mazelənd/- ana vətən; farsca zadobum

Azərbaycan. Ana dili, türkcə anne dili, fars.zəbane madəri, gürcücə deda ena, fransızca lanq maternel, rusca rodnoy

¹ Л.Ялийева. Грызлар. «Азадлыг» г., 29 сентйабр 1992, с.5.

əzik, alm. Muttersprache – mutter şpraxe- ana dili. İng. Matherlaunq- mazələn, ərəbcə əl-luğa əl-umi. Cib yaylığı- rusca: nosovoü platok; can dəsmalı- bannoe plotenüe.

Bəzi dillərdəki qohumluq terminlərinin qarşılaşdırılması göstərir ki, müxtəlif xalqlardakı qohumluq münasibətlərinin vəziyyəti, möhkəmliyi, yetkinliyi, sabitliyi həmin xalqların ibtidai, qədim məişət tərzləri ilə, mənəvi dünyaları ilə daha çox bağlılığı kimi izah oluna bilər. Bəzi müqayisələr aparaq:

<u>Azhərbaycanca</u>	<u>Rusca</u>
Xala, bibi /mama/	tetə
Dayı, əmi	dədə
Cib dəsmalı	nosovoy
platok	

Ana qəbiləsinin üstünlüyünü, ilkinliyini qoruyub saxlayan, onun izləri görünən ifadələr, frazeoloji birləşmələr bu gün yenə də dilin lüğət tərkibində var, qalır.

Sonradan /bəlkə elə irəlindən də/ ona müqəddəslik donu geydirilir, ananın varlıq kimi daha üvliliyi, müqəddəsliyi qabardılır: ana, ana dili, ana südü, ana vətən, ana torpaq, ana yurd...

Ana ilə bağlı, yaxud da ana tərəfin qohumluğu ilə əlaqədar süd qohumluğu ilə bağlı deyimlər, zərbi-məsəl, atalar sözü və s.-də yaşayan həqiqətlər, inam və etiqad, ömür-gün təcrübəsi, tarixi keçmiş, tarixi-etnik qədimlik danılmaz gerçəklikdir.

Qoç igid dayısına oxşar, xanım qız xalasına. Dayı kimdir? Ananın qardaşı. Ana kimdir? Oğulu /qoç igidi/ dünyaya gətirən, həyat verən, onu dünyaya gətirən.

Niyə demirlər qoç igid əmisinə oxşar. Ona görə yox ki, əmi igid ola bilməz, yaxud pisdir. Çünki dayı ananın qardaşıdır, dayı ana xəttidir, ana nəslinin nümayəndəsidir.

Ana müqəddədsə, ülvidirsə, inancdırsa, ona tapınılırsa, deməli, ananın qardaşı da buna layiqdir. Qardaşın özünə də bu münasibət şəxsizdir. Çünki qardaş da eyni anadan, eyni atadandır. Dünyaya isə onu ana- yarıdan gətirir.

q/ Atla əlaqədar inam, sınaq, etiqad və atalar sözləri

burada daha çox elimzin- ulusumuzun adət-ənənəsini, mənliyi, xarakteri və məişətini, ümumən xalqımızın özünü səciyyələndirən, rəmzi mənada ellərimizi təqdim edən, uzun, uzaq yüz illər boyu uca tutulan və bu gün də adət-ənənə , etiqad və inamlarımızı qoruyub saxlayan maddi və mənəvi mədəniyyət leksikası barədə ümumiləşdirici söz demək istərdik. Kişilərin /dissertasiyanın əvvəlki fəsillərində dediyimiz kimi, müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlı kişiler başlarına papaq, börk, təsek, araqçın, başlıq, sarıq, əmmamə və s. qoymuşlar/ baş geyimi ilə əlaqədar şərqdə, xüsusilə azərbaycanda bir çox maraqlı deyimlər, atalar sözləri, habelə rəğbətəmz, qiymətli rəvayətlər var. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» kitabının /Bakı: Gənclik- 1968/ üz qabığında üç təsvir verilmişdir: at, qadın-ana və ananın əlində papaq. Bunların hər biri ayrılıqda və elə birgə götürülərsə də, Azərbaycan xalqı içərisində bu gün də yaşayan, rəmzi mənə daşıyan qədim milli adət və ənənələrimizi açıqlayır. Papaq kişilik, qeyrət, namus mücəssəməsidir. Kişiliyin, igidliyin, ərliyin-ərənliyin atributlarındanır. At igidin- dəlinin ən sadıq dostudur, dalı- arxasıdır, atsız igid igidlikdən düşər, gücsüzləşər, at onu yenilməz edən ən vacib şərtlərdəndir. Ata məbəbbət, ata müsbət münasibət daha qədimlərə gedib çıxır. Ər igid, dəli-dolu ərənlər folklorumuzda təsvir olunarkən adətən at belində ağ, yaxud boz atın belində təqdim olunmuşdur. Bu, bir tərəfdən insanın yaranışından heyvanlarla ünsiyyətini onları ram etməsi, əhliləşdirməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən təbiətdə ən güclü və yenilməz yaradılış olan insanın böyüklüyünü, bütövlüyünü, tamlığını, onun qollu-budaqlı, köklü-köməcli olmasını göstərir. At həmçinin onqondur. Ata bugünkü xoş, rəğbətli münasibətin kökləri çox dərinidir. Deyirlər ki, yuxuda at görmək /özü də ağ at g.rmək/ murraddır, arzuya, istəyə qovuşmaqdır. Atla bağlı bir çox el-oba deyimləri, kəlamları söylənilib:

İgid odur atdan düşüb atlana

İgid odur hər əzaba qatlana!

At ayağı külək olar, ozan dili yüyrek.

At izi it izinə qarışmaz,
At igidin yoldaşdır.
At, övrət /arvad/ igidin iqbalıdır!
At kimindir? – Minənin!
At minəndə vərəm olmaz,
At ölər, meydan qalar,
İgid ölər ad-san qalar.
Ata dost kimi bax,
Düşmən kimi çap.
Ata güc, adama ağıl lazımdır.
İgid ya tər atda, ya da yer altda.
İgidi yaxşı saxlar, yaxşı arvad, yaxşı at!
Atı birində bəslə,
İkisində gözlə,
Üçündə min,
Dördündə oldu at, olmadı sat!
Atın qisməti doqquzdur,
Birinci yeyər,
Səkkizinci sahibinə verər...
Atla igidin dükanı olmaz
Köhlən at yeriyəndə toz qopar.

At qəhrəmanı mənzil başına tez çatdırdığı kimi, qəhrəmanın görəcəyi işi, göstərəcəyi şücaəti tezləşdirdiyi kimi, igidə həyan, qoluna qüvvət, dizinə taqət olduğu kimi, həm də vəfalı dostdur, etibarlı qardaşdır. «Koroğlu» dastanında belə bir yer var: «Koroğlu» baxdı ki, Həmzə at minməkdə çox naşdı. Yüyəni qorxudan elə dartır ki, dəhnə az qalır atın cövcələrini kəssin. Koroğlunun ürəyi tablamadı. Dedi:

Canım Həmzə, gözüm Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı!
Budu sənə sözüm Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı!
Qıratdı mənim dirəyim,

Əriyə, qalmaz ürəyim,
Sən olasan duz-çörəyim
Həmzə, incitmə Qıratı!
Qırat mənim iki gözüm,
Belə dərdə necə dözüm?
Həmzə, sənə budu sözüm,
Oğul, incitmə Qıratı!
Eşidər paşalar, bəylər,
Şadlıq xəbərini söylər,
Koroğlu iltitmas eylər,
Bala, incitmə Qıratı!

/»Koroğlu«. B., Gənclik, 1982, s.122/

Koroğlu kimi bir igidin Qıratının keçirdiyi ağrı üçün belə narahat olması, əgər ən ağır dəqiqələri olarkən, hətta ölüm saatında da heç kəsə yalvarmadığını /əgər belə bir an yetişirsə, belə anlar isə Koroğlunun həyatında çox olub,o, igidliklə bu vəziyyətlərdən çıxıb/ nəzərə alsaq, onun ata məhəbbətinin nəhayətsizliyi, onun sadıq dost, qardaş kimi atının halına acıması, Həmzə kimi bir hiyləgərə, bicə, kəmfürsətə iltimas eləməsi Koroğlunun şəxsində Azərbaycan xalqının ata bəslədiyi hörməti, ona səcdə etməsi bir daha aydınlaşır.

Dastanın başqa bir yerindən aşağıdakı parçanı verməklə dediklərimizi daha əyani şəkildə tamamlaya bilərik.

Koroğlu dedi: Həmzə, indi ki, belə oldu, apar get, muradına çat! Ancaq mən gəlincə, atı yaxşı saxla! Qoyma incitsinlər. Sən ki, bilirsən. At ki, var igidin qardaşıdır. Bu sözdə Koroğlunun ürəyi kövrəldi. Sazı yenə də döşünə basdı, dedi:

Həmzə, atı yaxşı saxla!
At igidin qardaşıdı.
Gündə muğayat olub, yoxla!
At igidin qardaşıdı.
Yay olanda dağa yollat!
Yaz olanda ifçin nallat!
Qış olanda məxmər çullat!

At igidin qardaşdı.
Atı sevib, bəslə körpə,
Hayqıranda çıxsın spa
Hər deyəndə qırx tas arpa,
At igidin qardaşdı
Uzaq-uzaq yollarınan,
Beli ipək çullarınan
Hoqqa yarım nallarınan,
At igidin qardaşdı.
Sərin- sərin yu suyunan
Quyruğun bağla muyunan
Qoç Koroğlu çox öyünən
At igidin qardaşdı.

/ «Koroğlu»/

Bəllidir ki, atçılıq Azərbaycan xalqının məişətində uzun əsrlər boyu böyük rol oynamışdır. Əlbəttə, bu dövrlər idi ki, bütün dünya xalqlarının həyat və məişətində nəqliyyat. Minik vasitəsi kimi ancaq canlı heyvanlardan /dəvə, fil, öküz, at, eşşək, qatır və s./ istifadə olunurdu. Etnoqrafların –tarixçilərin məlumatlarına görə atçılığın tarixi eramızdan beş min il əvvələ gedib çıxır. Əlbəttə, sənaye, elmi-texnik inqilab, kosmos, atom əsri, herb-müharibələr əsri kimi tarixə düşən XX yüz ildə atçılıq tənəzzülə doğru gedir / Bu etiraf ürək ağrından da olsa etirafdır, çılpaq həqiqətdir/. Biz bu sözlərlə elmi-texniki inkişafın, kəşflərin əleyhinə çıxmırıq, sadəcə olaraq cəngavərlik, igidlik kimi keyfiyyətləri fiziki cəhətdən göstərmək üçün imkanlar aradan çıxır. Ancaq təsəlli yerimiz odur ki, hazırda Azərbaycanın bir kəndi yoxdur ki, orada atdan minik və qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunmasın, hətta dağlıq yerlərimizdə at ilxıları bu cün də saxlanılır.Məsələn, Ağdam atçılıq zavodunu nümunə gətirmək olar. Buradakı cins atların sorağı dünyann bir çox ölkələrindən gəlir. Ata olan inam, məhəbbət hissi bu gün də ellərimizin arasında yaşayır. Xalqımız öz deyimlərində, atalar sözlərində, rəvayətlərində bu hissi yaşadır. Nəsildən-nəslə verir. İrəlidə gətirdiyimiz folklor nümunələri də dediklərimizi təsdiq edir. Necə ki, Azərbaycan

xalqı var, bu hissələr də olacaq. Şair S.Rüstəmxanlının «Azərbaycan» jurnalında /1988, №2, s.146-186/ dərc etdirdiyi «Ömür kitabı» adlı publisist əsərində /»Qayıdıram Araz boyu» hissəsi, s.180183/ atla bağlı çox maraqlı sətirlərlə qarşılaşırıq: «At anlayışı Azərbaycan mənəviyyatı və məişətinin ayrılmaz hissəsidir. Qarabağ atı, Dilboz at... növbənöv adlar daşımış Azərbaycan atları! Deyirlər atı ilk dəfə türkdilli xalqların ulu babaları əhliləşdirib, ilk təkərli arabaları düzəldən və ildırım kimi atlara qoşulmuş belə arabalarda ilk dəfə çapanlar da bizim babalarımız olub. Müxtəlif kitablardan oxuduğum bu fikirlərin tarixi həqiqətə uyğunluğu kimdə şübhə doğурсa, qoy tarixçiləri qınasın. Mən isə uşaqlıq yoldaşım olan ata öz borcumu qaytarmaq istəyirəm» /s.180/.

Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə məişətində böyük bir mövqe tutan, xalqın söz sənətində, ədəbi-bədii abidələrində məhəbbətlə bəhs olunmuş atlar barədə S.Rüstəmxanlı səciyyəvi faktlar, məlumatlar, rəvayətlər və adətlərdən nümunələr gətirir. Bir yerdə isə müəllifin bu cümlələrinə münasibətimizi bildirməyə ehtiyac duyuruq. O yazır: «Bəlkə də ömürləri at üstündə keçdiyinə görə oğuz sərkərdələrinin və qəhrəmanlarının ömrü çox qısa idi. Şöhrəti dünyanı tutmuş sərkərdələrin, hökmdarların yaşını xatırlayın: otuz, qırx...Bundan artıq yaşayanına çox az rast gəlmək olar!...»

Nədənsə bu qənaəti, bu gümanı el- oba arasında atla bağlı eşitdiyim söz-söhbətlər bir o qədər də təsdiq etmədi, doğrultmadı. Azərbaycan etnoqrafiyasına aid bir çox kitabların müəllifi Azərb. EA-nın müxbir üzvü Teymur Bünyadovun atla. atçılıqla bağlı yazdığı bəzi sətirləri nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirik. T.Bünyadov göstərir ki, Azərbaycanda atçılığın tarixi beş min ildən çoxdur. Bu fikri söyləməkdə Qobustanda müxtəlif vəziyyət və quruluşda çoxlu rəsmlər təsviri müstəsna rola malikdir. Atların əksəriyyəti çılpaq təsvir edilmişdir.Lakin yüyanlı at təsvirləri də nəzəri cəlb edir. Hətta bəzi təsvirlərdə yəhəri xatırladan naxışlar da vardır. Əsas minik nəqliyyatı olan atlardan uzaq mənzilə gedəndə, yaxın yerə tez çatanda

və xüsusilə ovçuluqda geniş istifadə edildiyini təsvirlərdən oxumaq olar! Əlbəttə, Qobustan dövlət muzey-qoruğunda olub oradakı daş abidələri diqqətlə müşahidə etmiş kəslər insan təsvirlərini, «Yallı» rəqsini, eləcə də müxtəlif ov heyvanları, gəmi təsvirləri ilə yanaşı at təsvirlərini də görməmiş olmazlar. T.Bünyadov «Qızıl qaya» kitabında at barədə el ağsaqqallarının dili belə yazır: «Ağır oturan, ağır danışan babalar/ İncə dərəsinin babaları- İ.M./ söhbətə belə başladılar...Ömrümüz, günümüz açıq havada, alaçıqda keçib. Soyuqda yun, istidə pambıq geyinmişik, çölləmə həyat sürmüşük. Müdam at belində sürü, naxır dalında olmuşuq. Yazda yaylaqda, qışda qışlaqda. At ayrı möcüzədi, həm təbibdi, həm məlhəm. At insanı cavan saxlar, həvəsli edər. At minənin nə başı ağrıyar, nə diş!

Atla bağlı, onun təbiəti və xasiyyəti ilə əlaqədar ellərimizin içərisində bir çox etnoqrafik folkloramız sözlər-söhbətlər, kəlmələr dolaşmaqdadır.

Camaat arasında deyərlər ki, atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar. Yaxud da bu cür deyərlər: Atı atın yanına bağlayanda xoyunu götürməsə də, xasiyyətini götürər. Belə də söyləyiblər ki, xasiyyətinə bələd olmadığına ata minmə. Xasiyyətini bilmədiyini atın arxasından keçmə, atını atdan salmaq».¹ Atla, atçılıqla bağlı dilimizdə bol-bol sözlər, terminlər işlənir: qulun, dayça, daylaq, ürgə, bir illik boz ürgə, ayqır, madyan, köhlən, kəhər at, bədoy at, ərəb at, boz at, ağ at, boynu uzun bədoy at. Löhrem yeriş, dördəm yeriş, yorğa, yortmaq, yorğa-yorğa sürmək, yorğalatmaq, yorğalamaq /məcazi mənada insana aid edilir/, yan-çidar eləmək, kürən at, dördnala çapmaq.

Haşiyə. Tarixi keçmişimizdə çox ağır, məşəqqətli anlar, günlər olub. Bu ağır, çətin, faciəli günləri insanlarla bərabər heyvanlar da görüb, qurban gediblər. Burada yazıçı Manaf Süleymanovun «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kita-

¹ М.Сцлейманов. Ешитдиклярим, охудугларым, эюрдцклярим. Бакы: Азярняшр- 1987, с. 206-207.

bından aşağıdakı sətirləri gətirmək ibrətlidir: «İngilislər hələ neçə gün əvvəl bankları, şəhərin var- sərvətini qarət edib gəmilərə daşıyaraq İrana göndərmişdilər. İndi mədən, zavod cihazları və avadanlığı aparırdılar. Hündür, yekə şotland qatırlarını və atları yükləməyə gəmilərdə yer yox idi. Düşməne qənimət qalmasın deyə İmamverdi körpüsünün yaxınlığında, Bəhriyyə məktəbi qabağındakı meydanda ingilis zabitləri heyvanları güllələməyə başlayırlar. Adamlar kənarında dayanıb ürək ağrısı ilə bu vəhşiliyə baxırdı. Dəhşətə gəlib ağlayanlar da vardı. Ölümü sövq-təbii duyan qatır və atların da gözlərindən yaş axırdı, aman, imdad istəyirmiş kimi elə kişnəyir, elə əsirdilər, adam dəhşətə gəlirdi, atların arasında üç-dörd yaşar bir kürən diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Cavan bir oğlan qabağa cumub ingilis zabitinə yalvarmağa başladı ki, bu atı öldürmə, ver mənə. Zabit yanındakı daha yüksək rütbəli zabitlə öz dillərində nəsə danışdısa, ikisi də birdən güldü və yalınqat kürən atın yüyənini oğlana uzatdı. Zabitlər bir- birinə təəccüblə baxıb nə isə danışdılar...

Oğlan atı hər gün dəniz kənarına aparıb yuyurdu. Türklər şəhəri tutandan sonra bir dəfə dənizdən qayıdanda, türk zabiti qabağını kəsib deyir: «Yavrum, en görəyim, Bakalım, şu yabı nə biçim şey. Yarın öyle vaxtı, babanla bərabər komendantlığa gələrsiz». Nə komendantlığa getdilər, nə də oğlan o atı, sevdiyi kürəni bir daha görə bildi».¹

Yazıçı Manaf Süleymanovun bu sətirlərini oxuduqca Azərbaycan xalqının tarix boyu düçar olduğu məşəqqətlər, yadellilərin basqınları, soyğunçuluğu, gözlərimiz önündən kino lenti kimi gəlib keçir. Eyni zamanda vətən övladlarının başlarına gələn faciələrlə yanaşı, el-obamızın dağı-daşı, torpağı, suyu və ümumən təbiətinə uzun əsrlər boyu yaralar vurulmuş öz dövrü üçün ən qiymətli minik, yük və qoşqu vasitəsi olan atlarımız, ilxılarımız, mal-qaramız ən yaxşı halda sürülüb yadellilər tərəfindən qənimət kimi aparılmış,

¹ М.Сцлейманов. Ешитдиклярим, охудугларым, эюрдцклярим. Бакы: Азярняшр- 1987, с.206-207.

aparılmaq imkanı olmayanda qoşunların ayaqları altında tapdalanmış, qılıncdan keçirilmiş, yaxud güllələnmişdir. M.Süleymanovun romanından da oxuduğumuz /və həqiqətən, tarixən belə olmuşdur/ kimi xalqımızın ata olan sevgisi, hörməti, ürəyiyananlığı ingilis zabitlərini heyrətə gətirmiş və onlar cavan oğlanın xahişi ilə kürən atı ona vermişdilər. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə at sözü ilə bağlı işlənən bir çox birləşmələr, adət-ənənə baxımından qiymətli olan sözlər də verilir. At anlayışı ilə əlaqədar sözlərin mənzərəsini canlandırmaq, eləcə də etnoqrafik mahiyyətli məlumatları bütövlükdə çatdırmaq məqsədilə müəyyən sözlər barədəki sətirləri olduğu kimi nümunə gətiririk:

At, is. I Qoşulan və minilən ev heyvanı. Kəhər at. Atı yəhərləmək. At kişnəməsi. At nalı- at təpiyinə at dözər /atalar sözü/ At çapmaq// at qovmaq, at sürməklə yarışmaq. Yan atı-arabada və s.də həmişə yana qoşulan at. Yedək atı- ehtiyat üçün yanda aparılan at. Minik atı- ancaq minmək üçün saxlanılan at. Orta atı- arabada ortaya qoşulan at. Cıdır atı- at yarışında iştirak etmək üçün saxlanılan at.

2. Uşaqların at kimi mindikləri ağac və s. At başı salmaq – münasibətsiz və yersiz müdaxilə etmək: at gücü /tex./ - mühərrikin qüvvəsini ölçmək üçün ölçü vahidi /saniyədə 75 kq-m/. At oynatmaq- 1/ At minib hünər göstərmək, at minməkdə məharət, igidlik göstərmək. 2/ məc. meydanı boş görmək, meydan oxumaq. Meydana at salmaq- söhbət zamanı ortalığa, mətləbə dəxli olmayan söz salmaq /ADİL, İc., 136-137/.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində atla, atçılıqla bağlı işlənən qeydə aldığımız atalar sözü və deyimləri də nümunə gətiririk:

Atın qarası, başın balası.

Alma kürən, satma kürən.

At yanında oturan at xasiyyəti götürər, it yanında it... Alnında qoşa buruq olan at ildə yiyəsini iki dəfə öldürməyə qəsd edər. At təpiyinə at dözər /At təpiyi adama dəyəndə adam ölür/. At canavarı yaxına buraxır, çataçatda təpiklə

vurub öldürür. Ancaq bəzən elə olur ki, canavarın bici atı qovur, yığılanda boğub öldürür. Kor atın kor nalbəndi olar // axsaq atın kor nalbəndi olar. Atı üçündə yoxla, dördündə saxla, altısında oldu at, olmadı sat. At onunda olar, donunda olar/ əsl at olar/.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən, habelə müxtəlif bölgə və mahallarımızda canlı danışqda, şivələrimizdə təsadüf edilən aşağıda göstərdiyimiz söz, ifadə, müxtəlif birləşmə və cümlələri də etnoqrafik baxımdan maraqlı hesab etmək olar:

1. Folklorumuzda daha çox müraciət olunan 3, 7, 40, 100, 1001, 7777 sayları.

2. Qazan asmaq, sac asmaq, qaynar /paltar/ asmaq, xörək asmaq, bozbaş asmaq /müq.et: Aşpaz bozbaş asar o başda, bu başda/, aş asmaq, dovğa asmaq, ət asmaq...

3. Qız almaq, arvad almaq, dul almaq, əsil almaq /əsil al çirkin olsun, bədəsil gözəl alma/;

4. Od qiymətinə, qanı qiymətinə, su qiymətinə, atasının //dədəsinin qiymətinə/ Dədəsinin qiymətini qoyur belinə/;

5. Sarıbaşlılar – ələmətlər /hər şeyə heyrətlənənlər/, ilisulular- adaşlar /qardaşlar/, ənbərçaylılar- inkevedililər /özlərini qanunpərəst kimi aparırlar/, qaşqaçaylılar – qadaşlar /qardaşlar/, ləkitlilər- törəməmişlər /bir- birindən yazırlar, yaxşı olar ki, heç yaranmayaydılar/, zərnəlilər – iki əlnən dolananlar /zəhmətkeşdirlər/, Tasmallılar, zəyəmlilər- dönmələr, qaxmuğallılar- qan qurtaranlar/ qan- dördayaq meşədən ağac kəsib qan- dördayaq düzəldirlərmiş/, Qum camaatı- qırğına camaatı /müxtəliv: azərbaycanlı, ləzgi, saxur millətlərinin qarışığı/, Qaxmuğallar Qıççaqlılar- monqolları, almalılar- tərəkəmələr.../sarıbaş, İlisu, Qum, Almalı- Qax rayonunda kənd adlarıdır/.

6. Arıxlıyan kirvə olma. Darvazdıyan samı yonma, kəpənəkçiyi qapıya qoyma.

7. Bakılılar cüt-cüt danışır. Deyir: Onu biz danışmırıq, kətdü-kütdü danışır.

Bakılı cüt danışar,

Şəkili- qaş- gözlə.

Dərbəndli – kəllə ilə.

Belə bir cəhətə diqqət yetirək ki, etnoqrafik mahiyyətli, xalqımızın milli xarakteri, mənəviyyatı, adət- ənənələrini səciyyələndirən bütün frazeoloji birləşmələri, qanadlı sözləri toplayıb təsnif etmək, açıqlamaq Azərbaycan etnolinqvistika elminin qarşısında durur. Aşağıda göstərdiyimiz bir silsilə ismi və feli frazeoloji birləşmələr bu qəbildəndir: lornan şora fərq qoymur; ağlamayan uşağa süd verməzlər; aldım qoz, satdım qoz; Bariağında üzük gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz; baxtını qozda sına, birəni nallamaq; qabağına qoz qoymaq, qazan yetimi, qaragünlüyü qablaşdırmaq; quyruqlu ulduz; dan atmaq, daşını atmaq /əvvəllər arvad boşamaq anlamında işlənmişdir/; daşını daş üstə qoymamaq. Div qurbağaya aşıq olub; Duza getmək, ev tikmək, ilanboğan vaxtı; ipinin üstünə odun yığmaq olmaz; İpini çəkmək, ayağını bağlamaq /kəndirləmək/. Yeddi arxa dönən, Yeyib halvani, minib eşşəyi; Yel baba, yerə girəsən, yiyəsi ölmüş, keçiləri dağılmaq, kəkliyi azmaq, köynək yaxasından keçirmək, köynəkdən keçirmək /adət: övladlığa götürmək/, gözdən əski asmaq, göz yağı /yemək/; gözüne torpaq /kül/ atmaq /dəfn zamanı/; gözünün qurdunu öldürmək; göyün yeddinci qatında, gönü suya vermək, laqqırtı vurmaq. Mərənd ölüsü, Mazandaran çaqqalı, Misri qılınc, Nahaq qan yerdə qalmaz; Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü. Novruz dərdi / danışıqda – Leyli- Məcnundurlar/ bir- birini dəlicəsinə sevmək haqqında/.

Nümunə gətirdiyimiz bu dil faktlarının əksəriyyəti barədə M.Adilova /»Qanadlı sözlər« kitabı/ mənbələr əsasında şərhlər vermiş, mülahizələr söyləmişdir. Zənnimizcə, «Bundan Fatiya tuman olmaz», «Başım başına, başmağım ayağına» /Başı da onun, başmağı da» variantı da işlənir /, «Başını orda islat, burda qırxdır», «Çörəkbasdılıq etmək», «Qırx eşşəyi sağına gəlir», «Di gəl, kuru körpüdən keçirt». «Ayağı ipdədir», «İşin xatirinə ayıya dayı deyir», «Ölüm gözlə qaş arasındadır», «Xoruz olmasa, sabah açılmır?», «Yük

əyilməzsə, daş qəribliyə düşməz /Yük əyiləndə daş qəribliyə düşər/ və b. kimi Azərbaycan türklərinin təfəkkürünün məhsulu olan onlarca, yüzlərcə deyimlər, atalar sözləri və zərbi- məsəllərin etnoqrafik anlamını müəyyənləşdirmək, şərh etmək dilçi tədqiqatçıların şərəfli vəzifələrindəndir.

Araşdırmamızın sonunda onu da göstərməyi bir daha vacib bildik ki, frazeoloji birləşmələrin etnoqrafik anlamda müstəsna mövqeyi, əhəmiyyəti var. /Ana dilimizdəki alqış və qarğışların milli təfəkkürümüzün, etnoqrafiyamızın ən kamil məhsulları və faktlarının da tədqiqi ən təxirəsalınmaz elmi problemdir/. Onların təkəcə dil- nitq faktı kimi deyil, habelə etnoqrafik mahiyyətli anlayışlar kimi də tədqiqinə ehtiyac böyükdür. Təsadüfi deyil ki, irəlidə də göstərdiyimiz kimi, M.İ. Adilovun çoxsahəli tədqiqatlarında bu mövzuya geniş yer ayrılmışdır. ¹ Əlbəttə, o da şəksizdir ki, tarixi frazeologiya mövzusunun öyrənilməsi gələcək araşdırıcısını gözləyir. Monoqrafiyamızın mövzusu, tədqiqatımızın məqsədi və həcmi səbəbinə görə bu xüsusda ötəri qeydlərlə kifayətləndik.

¹ Бах: М.Адилев. Ганадлы сюзляр. Бакы: Йазычы 1988.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ərazisində ilk yaşayış izlərinin olması, xalqımızın məişəti, həyat tərzi, təsərrüfatı, fəaliyyət sahələrinin və peşə, sənət, məşğuliyyət növlərinin çoxluğu, habelə mənəvi mədəniyyət sarıdan /adət- ənənələr, mərasimlər, oyunlar, ümumən folklor, din və s./ da zənginlik və yetkinlik etnoqrafiya ilə bağlı yüzlərcə söz, termin və frazeoloji birləşmə yaratmışdır. Şübhəsiz ki, bu leksik materialın gələcəkdə etnolinqvistik araşdırmaların aparılmasında və Azərbaycan dilinin, ümumən isə türk dillərinin izahlı etnoqrafik və etnolinqvistik lüğətlərinin, sözlüyünün hazırlanmasında və tərtibində müəyyən köməyi olacaqdır.

Etnoqrafik leksikanın maddi və mənəvi mədəniyyətimizi əks etdirən bəzi tematik qruplarının – yemək, geyim, ev əşyalarının adları, oyun adları, xalq təbabəti leksikası, toy, yas mərasimlərinə aid sözlər, bəzi adət- ənənələrimizi ifadə edən sözlər. Mifoloji və dini sözlərin tədqiqi göstərdi ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu qədim leksik təbəqə əhəmiyyətli yer tutur və ana dilimizin milli sözlərinin mövqeyi burada daha qabarıq nəzərə çarpır.

Etnoqrafik söz və terminlər mənşə mənsubluğuna görə fərqlənir. Təbiidir ki, bu tematik söz qruplarına aid leksikanın tərkibində əsas yeri xalis Azərbaycan- türk sözləri tutur. Lakin maddi və mənəvi mədəniyyət leksikasında tarixən əsasən / orta əsrlərdə/ ərəb, fars, XIX yüz ildən üzü bəri bu günümüze qədər rus, ingilis, alman, fransız, yunan və b. dillərə məxsus termin və terminoloji birləşmələr də müşahidə olunur. Səciyyəvi haldır ki, tarixən bir qonşu və uzaq xalqların Azərbaycan və başqa türk xalqları ilə müxtəlif əlaqə və münasibətlər, siyasi, iqtisadi, ticarət, təsərrüfat, mədəni- ədəbi əməkdaşlıq və b. əlaqələri, amillər nəticəsində / bunu türk xalqlarının tarixcə qədim olan maddi və mənəvi mədəniyyət sahələri, təsərrüfat, peşə və sənət növləri şərtləndirir/ bir çox başqa dünya dillərinə / fars, ərəb, rus, ləzgi, erməni, gürcü, alman, ingilis və b. dillərə/ türkmənşəli məişətlə, maddi-

mədəniyyətlə bağlı sözlər, deyimlər tarixən də keçmişdir və bu gün də həmin proses davam etməkdədir/ Bu faktı müxtəlif dillərin etimoloji və tarixi lüğətləri, mənbələr də təsdiq edir/.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının başqa türk dilləri ilə, habelə qohum olmayan dillərin materialları ilə müqayisəsi də bəzi maraqlı faktarı, paralelləri aşkara çıxartdı /ayran, qurut, nazik, plov, fətir, şülən, külçə və s./.

Etnoqrafik leksika əsasında türk dillərinin materialları ilə aparılan müqayisələr göstərdi ki, türk dilləri arasında maddi mədəniyyət leksikasında /yemək, geyim, qab-qacaq adları və s./, habelə mənəvi mədəniyyət leksikasında /toy, yas mərasim və oyun adları, mifoloji leksika və s./ ümumi, müştərək cəhətlər, leksik paralellər çoxdur/ yaylıq. Aş, qurut, ayran, nazik, plov. Fətir// pətir, şülən külçə, kaftan, arxalıq, çuxa, buxara papaq və s./.

Tədqiqatdan belə bir qənaət hasil olur ki, başqa türk xalqlarının məişəti üçün səciyyəvi olan yemək, geyim, mərasimlərin və s.-nin yeri gəldikcə müqayisəyə cəlb olunması onların arasında olan maddi və mənəvi mədəniyyətə müştərəkliyi, yaxınlığı /bəzən də fərqləri/ açıb göstərməyə, sübut etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına etnoqrafik leksika əsasında söz yaradıcılığında /xüsusən morfoloji və sintaktik üsulla söz yaratma/ həmin tematik qrupun fəallığı və məhsuldarlığını da aşkar etmişdir. Ümumiyyətlə, etnoqrafik sözlər ana dilimizin söz yaradıcılığında ən geniş, müraciət olunan və bu prosesdə məhsuldar və fəal iştirak edən zəngin tematik qrupdur.

Bir çox başqa etnoqrafik keyfiyyətlər kimi, yemək və geyimlər maddi mədəniyyətin növləri olmaqla xalqımızı səciyyələndirən, fərqləndirən, milli cəhətdən sonrakı yüzilliklərə çatdıran vacib etnoqrafik faktlardır. Təbiidir ki, bu vacib etnoqrafik faktları ifadə edən sözlər də dilimizin lüğət tərkibində ən milli lüğəvi vahidlər kimi diqqətimizi cəlb etmişdir.

Belə bir mühüm cəhəti də qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə milli özünüdəklə, milli oyanışla, mütərəqqi adət-

ənənələrə hörmət və ehtiramla bağlı soykökə qayıtma müşahidə olunur. Bu sözləri qədim milli geyimlərə rəğbət hissənin güclənməsi, milli mətbəxə daha çox fikr verilməsi, habelə, bəzi qədim peşə və sənətlərin yenidən dirçəldilməsi və s. barədə söyləmək olar. Təbiidir ki, bunun səbəbinə bir çox köhnəlmiş sözlər yenə də dilin lüğət fondunda fəal işlənmə mövqeyini bərpa etmiş olur / kəlağayı, çarıq, başmaq, şal, çəkmə və b. kimi geyim adları, milli oyun adları, dinlə, adət və ayinlərlə bağlı sözlər- orucluq, iftar açmaq, Qurban bayramı, Ramazan bayramı, Şeyx, Şeyxülislam və s./.

Etnoqrafik leksika klassik ədəbiyyatımızda, folklorlarda, ayrı-ayrı mənbələrdə həm nominativ mənada, həm də üslubi fakt kimi işlənmişdir. Bədii dilimizin lüğətində ən zəngin və milli sözlər kimi özünü göstərmişdir, bu proses indi də davam etdirilir.

Sinonimlər leksik- semantik söz qrupları içərisində ən zəngin kateqoriya olduğundan etnoqrafizmlər də sinonimlik yaratmaqda fərqlənir.

Etnoqrafik leksikanın norma baxımından da tədqiqi göstərli ki, leksik, orfoqrafik, morfoloji normalaşma cəhətindən bu tematik söz qruplarının öyrənilməsi vacibdir.

Nəhayət, etnoqrafik söz və terminlər, orfoqrafiya, izahlı, etnoqrafik, dialektoloji, tarixi, etimoloji, frazeoloji və habelə ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibində ən qiymətli maddi baza kimi də təqdirəlayiqdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

ABBASOV İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Elm- 1981. Kitab 6, s.50, 89, 182 s.

ABDULLA BƏHLUL. «Kitabi- Dədə Qorqud»da uyğunsuzluq.// Ədəbi tənqid- 1992, № I, s.45- 51.

ABDULLAYEV BƏHRUZ. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, 68 s.

ABDULLAYEV B. Haqqın səsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989, 144 s.

ABDULLAYEV Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı. – 1992, 329 s.

AĞAYEV Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bir neçə arxaik söz haqqında.// Azərb.EA-nın xəbərləri. Ser.- Ədəbiyyat, dil və incəsənət- 1968, № 4. s. 47- 51.

AĞAYEV Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivəsi. ND., Bakı, 1975, 246 s.

AĞAYEVA F.M. Azərbaycan antroponimiyasına folklor və etnoqrafiyanın təsiri haqqında// Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, APİ nəşri – 1988, s. 10- 11,308 s.

ADİLOV M.İ. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: Azərb.Dövlət Un.- nin nəşri- 1979. – 95 s.

ADİLOV M. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı- 1988, 440 s.

ADİLOV M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərnəşr – 1982, 242 s.

ADİLOV M.İ. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif- 1989, 394s.

VERDİYEVA Z.N.

AĞAYEVA F.M.

ADİLOV M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif –1991.

AZƏRBAYCAN 5 cilddə. /Tərtib edəni M.H.Təhmasib/. –Bakı: Azərb. DASTANLARI. SSR EA Nəşriyyatı – 1969, c. 4.- 508 s.

AZƏRBAYCAN 5 cilddə /Tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib/- DASTANLARI. Bakı:- Azərb. SSR EA Nəşriyyatı – 1966- c. 2, 476 s.

AZƏRBAYCAN /Toplayanı A.Nəbiyev/- Bakı: Gənclik – 1977.- 172 s.

DASTANLARI .

AZƏRBAYCAN DİLİ Gənc dilçilərin II respublika konfransının materialları.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ. Bakı: Elm – I 1990, 167 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ.- Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı – 1967.- 281 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MUĞAN QRUPU ŞİVƏLƏRİ. Bakı: Azərb. SSR. EA Nəşriyyatı – 1955, 262 s.

AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİYASI. I cild, Bakı: Elm- 1988, s.456.

AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİYA MƏCMUƏSİ. I. II, III, IV buraxılışlar.Bakı: Elm, 1964, 1965, 1977, 1981.

AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİK MƏCMUƏSİ. I buraxılış. Bakı: Elm – 1964, 220 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ /sovet dövrü/, III cild, Bakı: Elm- 1982. 256 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ. Bakı: Elm- 1991, 284 s.

AZƏRBAYCAN MİLLİ GEYİMLƏRİ. M.: İskusstvo Nəşriyyatı, 1972 /foto-albom, 99 foto, tərtib, mətnin müəllifləri- M.İ. Atakişiyeva, M.Ə.Cəbrayilova, V.M.İslamova. Mətn- 32 səh. –azərbaycanca, rusca, ingiliscə; prof. P.Ə.Əzizbəyovanın redaktəsi ilə/.

AZƏRBAYCAN MALDARLIĞININ İNKİŞAFI TARİXİNDƏN. Bakı, 1969 s.

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARI. /Tərtib edənlər M.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov/- Bakı: Elm, 1979.- 504 s.

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASI PROBLEMLƏRİ. II, Bakı: API nəşri- 1988, 308 s.

- AZƏRBAYCAN SOVET ENSİKLOPEDIYASI. IV c., Bakı: 1980, s.111.
- AZƏRBAYCAN TARİXİ.– Bakı Azərb.SSR EA Nəşriyyatı-1961, c. I – 148s.
- AZƏRBAYCAN XALQ MAHNI VƏ TƏSNİFLƏRİ. Bakı: Işıq – 1979, 128 s.
- AZƏRBAYCAN XALQ MAHNI VƏ TƏSNİFLƏRİ. Bakı: 1985, 196 s.
- AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ. Bakı: Elm - 1983, 272 s.
- AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ. II buraxılış. Bakı: Elm, 1984, 264 s.
- AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ. III buraxılış. Bakı: Elm – 1991, 256 s.
- AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINA DAİR TƏDQİQLƏR. Beşinci kitab. Bakı: Elm – 1977, 196 s.
- AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINA DAİR TƏDQİQLƏR. Altıncı kitab. Bakı: Elm- 1981, 182 s.
- AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ. VI, VII, VII, IX cildlər. Bakı: ELM- 1965, 1973, 1976, 1980.
- ALEKSEYEV V. Türk xalqlarının əcdadları: rus dilindən tərcümə //Azərbaycan məktəbi, 1971, № 8, s.51- 57.
- ARASLI H. Nizamidə xalq sözləri,xalq ifadə və zərbi-məsəlləri. SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri. Bakı, 1942, №8.
- ARZI QƏMBƏR. Kərkük xalq dastanı: Gənclik- 1971, 31 s.
- ASLANOV V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazı-yaqədərki fonomorfoloji və leksik- semantik mənzərəsinin öyrənilməsi. Azərbaycan filologiya məsələləri. II buraxılış, Bakı: Elm- 1984, səh.38-44, 264 s.
- ASLANOV V.İ. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında //Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm- 1983, səh. 73-83, 272 s.
- ASLANOV V.İ. Onomastik vahidlərin dilin qədim leksik laylarını öyrənməkdə yeri. Onomastika problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı. 1990, 312 s.

ASLANOV E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: - İşıq- 1984, 276 s.

ATALAR SÖZÜ /toplayanı Əbülqasım Hüseynzadə, tərtibçi H.Qasımzadə/, B., Yazıçı- 1985, 690 s.

AXUNDOV A. Dil və adət /Elm və həyat, 1978, №5, 22-23 s.

AXUNDOV A. Nəşavə yoxsa Naxçıvan //Elm və həyat, 1979, №10, 27-28 s

AXUNDOV A. Torpağın köksündə tarixin izləri.B.: Gənclik, 1983, 136 s.

AXUNDOV A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif – 1988, 272 s.

AXUNDOV N. Qarabağ salnamələri. Bakı: Yazıçı- 1989, 232 s.

AŞIQ ALI . Şeirlər. Bakı: Yazıçı – 1982, 141 s.

AŞIQ ƏLƏSGƏR . Birinci kitab. Bakı: Elm. 1972, 328 s.

AŞIQ ƏLƏSGƏR. İkinci kitab. Bakı: Elm, 1972, 328 s.

BAĞIROV Q.K. XV əsr Azərbaycan ədəbi- bədii dilinin leksik, fonetik, Qrammatik xüsusiyyətlərinə dair: Şəms təxəllüslü şairin «Qisseyi- Yusif» poemasının əsasında: Birinci məqalə// M.F.Axundov ad. Azərb. Pedaqoji Dillər İnstitutunun elmi əsərləri, 1961- buraxılış 9, 3-27 s.

AŞIQ ŞƏMŞİR. Dağ havası. Bakı: Gənclik- 1978, 120 s.

BAYATILAR / Tərtib edəni M.H.Təhmasib/- Bakı: Ea Azf Nəşriyyatı, 1943, 268 s.

BAYATILAR. XVII- XX əsrlər /Tərtib edəni A.Məmmədova/- Bakı: Elm- 1977, - 328 s.

BAXŞƏLİYEVƏ S.B. «Fərhəngi- türki» də etnoqrafik leksika. //Azərbaycan dili müasir mərhələdə. Bakı: Elm- 1990, s. 81- 83, 167 s.

BEQDELİ Q. Qətran Təbrizi və onun divanı. Qətran Təbrizi. Divan /Müqəddimə/- Bakı: 1967.

BENET S. Necə yaşayasan - yüzü haqlayasan /İngilis dilindən tərcümə edəni Qəzənfər Paşayev. Bakı: Yazıçı- 1989, 212 s.

BEHBUDOV S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. ND., Bakı, 1966, 407 s.

- BÜNYADOV Z. Azərbaycan VII- IX əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı – 1989, 336 s.
- BÜNYADOV Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti /1136-1225-ci illər/ Bakı: Elm- 1985, 268 s.
- BÜNYADOV T. Azərbaycan etnoqrafiyası 50 ildə. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser. tarix, fəlsəfə və hüquq. B., 1967, №3-4.
- BÜNYADOV T. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keççüliyin inkişaf tarixinə dair. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. I buraxılış. Bakı: Elm- 1964, 220 s.
- BÜNYADOV T. Qızıl Qaya. Bakı: Gənclik- 1984.
- BÜNYADOV T. Zirvə- qala. Bakı: Gənclik – 1983, 262 s.
- BÜNYADOVA Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm- 1992, 156 s.
- BÜNYADOV T.Ə. Azərbaycanda dövçilik //Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. IV buraxılış. Bakı: Elm- 1981, s.33-40, 172 s.
- VAQIF MOLLA PƏNAH. Əsərləri.- Bakı: Azərb.Dövlət Nəşriyyatı -1968, 280 s.
- VƏLİYEV A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar: Göyçay keçid şivələrinin leksikası. Bakı: Azərb.Un-ti nəşriyyatı- 1960.- 87 s.
- VƏLİYEV K. Sözü'n sehri. Bakı: Yazıçı – 1986, 303 s.
- VƏLİYEV K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik – 1987, 280 s.
- VƏLİYEV H. Azərbaycan bayatıları gürcü mənbələrində// Elm və həyat, 1979, № 11, s. 30- 32.
- VƏLİXANLI N.M. IX- XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyahları Azərbaycan haqqında.- Bakı: Elm – 1974, 223 s.
- VİDADİ. Əsərləri.- Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı- 1977, 106 s.
- VOROŞİL Q. Bir qədim Hun əlifbası haqqında //ədəbiyyat əhincəsənət. - 1981, 3 iyul.
- VOROŞİL Q. Tarixdən səhifələr. Yer və şəxs adları. «Kommunist» qəzeti. 1986, 3 iyun.
- QARABAĞNAMƏLƏR. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı- 1989, 192 s.
- QARABAĞNAMƏLƏR. İkinci kitab. Bakı: Yazıçı – 1991.

- QASIMZADƏ F.F. Novruz- Bahar bayramı. Bakı- 1989, 64 s.
- QASIMOV M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. –Bakı: Elm -1973, 186 s.
- QAFFAROV T. Azərbaycan kənd əhalisinin həyat tərzı. Bakı:- Elm, 1991, 408 s.
- QEYBULLAYEV Q. Qarabağ. Etnik və siyast tarixinə dair. Bakı: Elm – 1990, 248 s.
- QEYBULLAYEV Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında //Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. 1976, №1, s. 80- 88.
- QEYBULLAYEV Q.Ə. Azərbaycanda endoqam nikahlar haqqında //Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış. Bakı: Elm - 1977, s. 160- 173,- 228 s.
- QƏHRƏMANOV C.V., ƏLİYEV R.M. « Kəvamil- üt təbir» və onun müəllifi haqqında // Əlyazmalar xəzinəsində.- Bakı: Elm-1979, s. 5- 17.
- QƏHRƏMANOV C. Əsrarnamə: Əlyazmasının faksimiləsi, sözlük və izahatı.- 1964.- 145 s.
- QƏHRƏMANOV C. Kişvərinin bir əlyazma «Divanı» haqqında //Əlyazmalar Xəzinəsində.- Bakı: Elm- 1976.- s.46-52.
- QƏHRƏMANOV C.V., HACIYEVA Z.T. Yusif Məddah. «Vərqa və Gülşə». XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi: Mətn və qrammatik oçerk. – Bakı: Elm- 1988, - 184 s.
- QƏHRƏMANOV C. Nəsimi «Divanı» nın leksikası.- Bakı: Elm- 1970,568 s.
- QƏHRƏMANOV C. Hinduşah Naxçıvaninin lüğətindən fraqmentlər //əlyazmalar xəzinəsində.- Bakı: Elm- 1972, -s.121-140.
- QUBATOV Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı: Elm- 1991, 200 s.
- QUKASYAN V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər //Azərbaycan filologiyası məsələləri.- Bakı: Elm-1983,- s.35-62.
- QULİYEV H. Odlar yurdunda bahar bayramı. «Əd.və inc.» qəz., 1982, 26 mart, s. 7.

QULİYEV H.,TAĞIZADƏ N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968,-s.

QURBANİ 55 şeir. Bakı: Gənclik – 1972, 63 s.

QURBANOV A. Ümumi dilçilik, I hissə, Bakı: Maarif- 1989, 568 s.

QURBANOV A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif – 1985, 408 s.

QURBANOV A. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı: APİ nəşri -1986, 101 s.

QURBANOV A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif- 1988, 596 s.

DAĞISTAN MSSR ƏRAZİSİNDƏKİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ: əlyazması //Azərb.SSR EA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. Bakı: 1980, 595 s.

DADAŞZADƏ M. «Dədə Qorqud» dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasına dair bəzi məlumatlar //Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış. Bakı: Elm -1977, s.182-194, 228 s.

DADAŞZADƏ M.A. «Kəbbadə oyunu» haqqında //Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. IV buraxılışı. Bakı: Elm – 1981, s.148-152-172 s.

DASTANI- ƏHMƏD- HƏRAMİ. Bakı: Gənclik – 1978, 96 s.

DƏLİLİ H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları: XVIII əsrin ikinci yarısında.- Bakı: Elm- 1979,- 144 s.

DƏMİRÇİZADƏ Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik – 1968, 108 s.

DƏMİRÇİZADƏ Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Maarif –1979, 268 s.

DƏMİRÇİZADƏ Ə.M. Azəri ədəbi dili tarixi. –Bakı: APİ nəşri-1967.- 84 s.

DƏMİRÇİZADƏ Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. –Bakı: APİ nəşri- 1958.- 44 s.

DƏMİRÇİZADƏ Ə.M. «Kitabi- Dədə Qorqud» dastanlarının dili.-Bakı: Azərb. Ped. İn-tunun nəşriyyatı, 1959.- 161 s.

EYVAZOVA R. Kişəvəri «Divan» ının dili.- Bakı: Elm- 1983-138 s.

EL ÇƏLƏNGİ Bakı: Gənclik- 1983, 388 s.

ƏZİZOV E. Azıx nə deməkdir? //Ədəbiyyat və incəsənət, 1986,- 19 dekabr.

ƏZİZOV E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası /dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı/. DD., Bakı: 1990, 385 s.

ƏZİZOV E. Bərdə toponimi //Elm və həyat, 1987, № 6, s.17-18.

ƏZİZOV E.İ. Koroğlu. Çənlibel. Misri qılınc: Etimoloji qeydlər //Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri- 1982, s.60-66.

ƏZİZOV E. Təbriz-Tevriz // Ədəbiyyat və incəsənət. 1981,- 22 may.

ƏLİBƏYZADƏ E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: Yazıçı -1982, 198 s.

ƏLİZADƏ Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı- 1985, 245 s.

ƏLİYAROV S. «Dədəm Qorqud» kitabında anaxaqanlıq tarixinin izləri //Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı: Elm- 1984, s.185- 198.

ƏLİYEV Əli Azərbaycan qərb rayonlarının toponimiyası /Qazax, Gədəbəy, Tovuz və Şamaxor rayonlarının materialları əsasında/ ND., Bakı. 1975, 171 s.

ƏLİYEV Əli «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında adət-ənənələr//Elm və həyat, 1979, №10, s.24-25.

ƏMİROVA .R. Etnoqrafik toponimlərin yaranma yolları /leksik-semantik üsul// Azərbaycan dili müasir mərhələdə. Bakı: Elm-1990 s. 83-85, 167 s.

ƏMİROVA C. Etnoqrafik toponimlərin yaranma üsulları //Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri . Bakı: Elm- 1991. s.126-128, 194 s.

ƏSGƏROV H.A. Azərbaycan dilində metal emalı ilə bağlı peşə- sənət sözləri //Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. «Ədəbiyyat, dil və incəsənət»ser., 1990, №3, s.59- 62.

ƏSGƏROV H.A. Azərbaycan dilinin peşə- sənət leksikasında zərgərlik terminlərinin yeri //Azərbaycan dili müasir mərhələdə. Bakı: Elm, 1990, s.68-71, 167 s.

ƏSGƏROV H.A. Azərbaycan dilində zərgərliklə bağlı bəzək adları //Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: 1991, s. 121- 123, 194 s.

ƏFƏNDİYEV R. Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri. Bakı, 1960.

ƏHMƏDOV B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meylli /şivə materialları əsasında/. Bakı: APİ nəşri-1990, 92 s.

ƏHMƏDOV B.B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı /tarixi tədqiqat/. fil.elm.doktoru alimlik dərəcəsi alman üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1991, 46 s.

ƏHMƏDOV T. El-obamızın adları.Bakı,1984.

ƏHMƏDOV Ə.C. Azərbaycan kulinariyası.Bakı: İşıq- 1987, 232 s.

ƏHMƏDOV T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı -1991, 312 s.

ƏHMƏDOV F. Sözlərin leksik- semantik inkişafı haqqında.//Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1983, №2, s.45-48.

ZAHİDİ A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm-1977, 146 s.

ZƏRİNZADƏ H. Fars dilində Azərbaycan sözləri.Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı – 1962, 434 s.

İBRAHİMOV B.İ. Naxçıvan SSR EA Nəşriyyatı – 1962, 434 s. Naxçıvan şivələri qrupunun bəzi lüğət xüsusiyyətləri. Bakı, 1960.

KAZIMOV İ. Məxset türklərinin dili //Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm-1991, s.98-100, 194 s.

İSLAMOV M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı- 1968, 274 s.

KƏRİMOV T. Arabalar //Elm və həyat, 1978, № 2, s. 28-29.

KƏRİMOV Ş. Ermənistan SSR Krasnosellova İcevan rayonu. Azərbaycan Şivələri.ND.,Bakı, 1970, 427 s.

KƏRİMZADƏ F. Xudafərin körpüsü. Roman. B.: Yazıçı- 1982. 382 s.

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD / tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə. Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəndir/.Bakı: Yazıçı- 1988, 265 s.

KOROĞLU . Bakı, 1956, 453 s.

MAKULU. Azərbaycan sözləri fars dilində. Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. V c., 1954.

MAHMUDOV Y. Səyyahlar. Kəşflər.Azərbaycan.Bakı: Gənclik, 1985, 188 s.

MAHMUDOV M. VI əsr ərəb şeirində işlənmiş bir Azərbaycan sözü haqqında. // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm -1983, s.94-100.

MƏMMƏDOV İ.O. Azərbaycan dilinin tarixi kursunda qrammatika və söz yaradıcılığı arasında əlaqə problemlərinə dair //Azərbaycan dili. Respublika elmi-metodik konfransın materialları.Bakı, 1984. s. 125- 127.

MƏMMƏDOV İ.O. Etnoqrafiya terminləri //Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm-1984, s.56-58.

MƏMMƏDOV İ.O. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. Bakı, 1985, №2, s. 81- 83.

MƏMMƏDOV İ.O. Azərbaycan mənşəli bəzi etnonim və etnotoponimlər haqqında. s. 85-87// Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API nəşri, 1986, s.333.

MƏMMƏDOV İ.O. Ekran,əfir və dilimiz. Bakı: Elm- 1989, 72 s.

MƏMMƏDOV İ.O. Antroponimlər və adət-ənənələrimiz. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları. 15- 16 aprel 1988. Bakı, 1988, s.58-59, 308 s.

MƏMMƏDOV İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafiya leksikasına aid bəzi qeydlər //Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser.Ədəbiyyat, dil və incəsənət, 1989, №3, s.48-51, 144 s.

MƏMMƏDOV İ.O. Etnoqrafizmlər etnotoponim kimi. Azərbaycan onomastikası məsələləri III elmi-nəzəri konfransının materialları, 1990.

MƏMMƏDOV İSMAYIL Etnoqrafiya terminologiyasına dair qeydlər //Terminologiya məsələləri. Elm: Bakı- 1990, s. 27-29, 90 s.

MƏMMƏDOV İ. Azərbaycan dilinin leksik eormaları //Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm- 1991, s. 10- 13, 134 s.

MƏMMƏDOV İ. Etnoqrafizmlərin üslubu xüsusiyyətləri// Üslubi linqvistik fənlərin tədrisi problemləri /Elmi seminarın materialları/ Bakı- 1991, s.41-46, 115 s.

MƏMMƏDOV İ.O. Nizami əsərlərinin dilindəki bəzi etnoqrafik sözlərə dair. //Azərbaycan EA Xəbərləri. Ser.Ədəbiyyat, dil və incəsənət. Bakı, 1991, № I s. 115- 117, 144 s.

MƏMMƏDOV İ.O. Azərbaycan dilində köhnəlmiş etnoqrafik sözlər //Azərb.EA Xəbərləri.Ser.Ədəbiyyat,dil və incəsənət, 1991, № 2, s.91-98, 140 s.

MƏMMƏDOV Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I hissə, Bakı: APİ nəşri 1979, 114 s.

MƏMMƏDOV Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə, Bakı: APİ nəşri – 1981, 110 s.

MƏMMƏDOV Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik- semantik inkişafı. Bakı: APİ nəşri, 19897, 84 s.

MƏMMƏDOV MƏSİM Dillərin qaoşılıqlı əlaqəsi /Azərbaycan və erməni dillərinin materialları əsasında/. Dərs vəsaiti, Yerevan, 1986, 112 s.

MƏMMƏDOV R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki, elmi nəşri. Bakı: 1977, 157 s.

MƏMMƏDOVA B.R. Geyim adları və Azərbaycan etnoqrafik onomatikasında onun əksi// Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunan II elmi- nəzəri konfransın materialları 15- 16 aprel, Bakı: 1988, s. 274- 276: 308 s.

MƏŞƏDİYEV Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm- 1990,148 s.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR Aman, ayrılıq /poema və şeirlər/. Bakı:Yazıçı – 1981, 108 s.

MƏHƏRRƏMOVA R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı 1968, 142 s.

- MİRZƏYEV A. Bayramlar, Mərasimlər. Ənənələr. Bakı: Gənclik -1983, 72 s.
- MOLLAZADƏ S.M. Azərbaycan SSR-in Qax rayonu şivələri. ND., Bakı, 1966, 354 s.
- MURADOV Ş.M., ABBASOV F.H. Müasir mərhələdə demografiya siyasəti. Bakı: Elm- 1986, 104 s.
- MUSTAFAYEV A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm- 1977, 158 s.
- MUSTAFAYEV A.N. Azərbaycanda şərbafıq sənəti /tarixi etnoqrafik tədqiqat/ Bakı: Elm- 1991, 192 s.
- MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ. Üç xildə, I cild. Bakı: Elm-1978, 324 s.
- NƏBİYEV A. İləxır çərşənbələri. Bakı, 1990, 62 s.
- NƏSİRLİ M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair// Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış. Bakı: Elm 1977.
- NAXÇIVAN MSSR-in DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı – 1962, 326 s.
- NOVRUZOV M.D. Bəzi qadın adlarının etimologiyası /xanım, bəyim, bikə, banı// Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: Universitet nəşriyyatı -1990, s.32- 36/ 105 s./.
- RAMAZANOV K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti. ND., Bakı, 1955, 475 s.
- RAMAZANOV K.T. «Ava» şəkilçisinin etimologiyası //Azərb. SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1963, 3 4, s. 99.
- RAMAZANOV K.T. Ayalğa sözünün etimologiyası //Azərb. SSR EA Xəbərləri İctimai elmlər seriyası. 1965, № 6, s. 11-17.
- RAMAZANOV K.T. Qohumluq bildirən qoşa sözlər /İguz qrupuna daxil olan türk dilləri materialları əsasında // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət, 1970, № 3.
- RAMAZANOV K.T. Türk dillərinin cənub- qərb qrupunda qoşa sözlər// yemək içmək adları/ //Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser.Ədəbiyyat dil və incəsənət, 1974, № 2.

RƏCƏBOV Q.Ə. Azərbaycanca süd məhsulları hazırlanmasının xalq üsulları // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. II buraxılış. Bakı: 1977, s. 47- 64- 228 s.

RZAİ A.Ə. Azərbaycan dilində alınma məişət leksikası. ND.-nin avtoreferatı. Bakı, 1990, 21 s.

RÜSTƏMOV R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı- 1961, 282 s.

RÜSTƏMXANLI S. Ömür kitabı. Bakı: Gənclik- 1988, 368 s.

SADIQOV Ə.Ş. «Şeyx Səfi» təzkirəsində qohumluq terminləri //Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət, 1971, № 3-4.

SEYİDOV M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: yazıçı- 1983, 326 s.

SEYİDOV M. Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Beşinci kitab. Bakı: -Elm- 1977, s.47-58, 196 s.

SEYİDOV M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı - 1989, 485 s.

SÜLEYMANOV MANAF. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərnəşr- 1989, 376 s.

SÜLAYMANOV Ş.M. Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyəti leksikasına dair //Azərbaycan dili müasir mərhələdə. Gənc dilçilərin II respublika konfransının materialları. Bakı: Elm, 1990.

SÜLEYMANOV Ş. Azərbaycan dilinin mərasim leksikasında qədim türk mənşəli sözlər.// Azərbaycan əbədi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm- 1991, s.26-29.

TAPMACALAR / toplayanı və tərtib edəni Nurəddin Seyidov/. Bakı: Gənclik-1969, 80 s.

TƏRLANOV M., ƏFƏNDİYEV R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, 1960.

TƏHMASİB M.H. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Altıncı kitab. Bakı: Elm, 1981, səh. 3- 19, 182 s.

TOY VƏ HALAY MAHNILARI. Bakı: Gənclik- 1980, 112 s.

TÜKƏNMƏZ BULAQ /Azərbaycan xalq rəqs mahnıları və tamaşaları. Toplayanı və tərtibçisi Loğman Ağayev/. Bakı: Işıq- 1986, 70 s.

XALIQOV F.R. Azərbaycan folklorunda totemik və teonimik görüşlərlə bağlı adlar// Azərbaycan dili müasir mərhələdə. Bakı: 1990, s. 71- 74, 167 s.

XASİYEV Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qanununda heyvandarlıq terminləri. ND., Bakı, 1976, 141 s.

XƏLİLOVA F. Adət və ənənələr. / Sosialist ailə – məişət adət- ənənələri/. Bakı: Gənclik- 1986, 70s.

XƏSTƏ BAYRAMƏLİ Mənim Göyçəm. Bakı: Yazıçı -1987, 150 s.

XUDİYEV N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı /Sovet dövrü/ Bakı: API Nəşri -1986, 84 s.

XUDİYEV N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif -1989, 402 s.

XUDİYEV N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, 112 s.

XUDİYEV N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı% 1991, 150 s.

HACIYEV T. İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi, ND., Bakı, 1961.

HACIYEV TOFIQ. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: ADU Nəşri- 1976, 156 s.

HACIYEV T. Azərbaycanın qədim onomastiikasına dair. Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı: Elm- 1984, s.125- 136, / 262 s./

HACIYEV T. İ. Azərbaycan əbədi dili tarixi //II hissə/. Bakı: Maarif -1987, 196 s.

HACIYEVA Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı: Maarif- 1991, 180 s.

HACIBƏYOV Ü. Musiqili komediyalar. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı. 1959.

HEYDƏROV M. Orta əsrlər Azərbaycan şəhər həyatı //Elm və həyat, 1979, № 11, s. 25- 27.

HƏVİLOV H.A. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı. 1969.

HƏVİLOV H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm- 1991, 256 s.

HƏKİMOV M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı /Qədim və orta əsrlər/ Bakı: Yazıçı- 1983, 240 s.

HƏKİMOV M.İ. Xalqımızın deyimləri və duyumları /toplayıb yazıya alanı və tərtib edəni f.e.d. M.İ. Həkimov/ Bakı: Maarif-1986, 392s.

HƏSƏNOV İ.Q. Gəncə dialektinin leksikası /Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri/. ND., Bakı, 1974, 194 s.

HƏSƏNOV H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif -1988, 308 s.

HƏTƏMİ Tehran dialekti. ND., Bakı, 1953.

HÜSEYNZADƏ M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Maarif- 1973, 358 s.

HÜSEYNOV Ə.A. Azərbaycan SSR Qazax rayonu şivələrinin leksikası. ND., Bakı, 1975.

HÜSEYNOV İSA Məhşər. Bakı: Gənclik- 1978, 294 s.

HÜSEYNOV M. Azıx mağarasında. //Elm və həyat, 1976, № 6.

HÜSEYNOV F.İ. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qoyunçuluq təsərrüfatı. ND., Bakı, 1972.

ÇOBANOV M.N. Azərbaycan antroponimikasının əsasları. DDA – Bakı- 1992, 60 S.

ÇOBANOV M.N. Bolnisi rayonu /Gürcüstan SSR/ şivələrinin leksikası. ND., Bakı, 1973.

ÇƏMƏNZƏMİNLİ Y.V. Qızlar bulağı. Qan içində. Romanlar. /çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Tofiq Hüseynov/ Bakı: 1987, 328 s. Yazıçı.

CAVADOV Ə. Morfoloji kateqoriyaların üslubi imkanları //Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı /oçerklər/ Bakı:- Elm-1970, 358 s.

CAVADOV Ə. Türk dillərindəki «Adaqlı» və «düyün» sözləri haqqında haqqında //Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət», 1988, № I, s. 43- 45.

- CAVADOVA M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. «Dəhnamə» poeması üzrə. Bakı: Elm – 1977- 215 s.
- CƏHANGİROV M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı: Elm- 1978, 235 s.
- CAHANGİROV M.P. Mənbə müəyyənliyi dil tarixinin yaranmasında ilkin şərtidir // Voprosı dialektologii tərkskix əzıkov. Bakı: İzd- vo AN Azkrb. SSR. 1986, t.3. s. 248-252
- CƏLİLOV F. Azərbaycan dili morfoloqiyasından oçerklər. Dərs vəsaiti. Bakı: Azərb.Dövlət Un- nin nəşri – 1985. 108 s.
- CƏLİLOV F.A. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: Maarif- 1988. 285 s.
- CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI. Üç dildə. I c., Bakı: Enlm- 1981, 383 s.
- CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI. Üç cildə. II c., Bakı: Elm- 1083, 580 s.
- CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI. III c., Bakı: Elm, 1988, 552 s.
- CƏFƏRZADƏ Ə. Bakı- 1501. Bakı: Yazıçı – 1981, 263 s.
- CƏFƏRLİ ƏLİ /Əli Kamil oğlu Cəfərov/. Azərbaycan dilinin Qazax dialekti. ND., Bakı, 1061, 444 s.
- CƏFƏRLİ Ə. K. Üç arxaik söz haqqında //Türk dillərinin tarixi və dialek tologiyası problemləri. Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi Bakı: ADU-nun nəşri- 1986, 53- 56.
- CƏFƏROV V.B. Azərbaycan dilində meterologiya terminləri. NDA. Bakı- 1990, 26s.
- CƏFƏROV S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: 1960, 203.
- CƏFƏROV S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: - Maarif- 1970. 235 s.
- ŞƏHRİYAR M. Aman, ayrılıq: Poema və şeirlər.- Bakı: Yazıçı- 1981,-106 s.
- ŞİRƏLİYEV M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. II nəşri- Bakı: Maarif 1968- 421 s.
- ŞİRƏLİYEV M.A. Bakı dialekti.- II nəşri.- Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı - 1957, 226 s.

ŞİRƏLİYEV M.Ş. Qarşıdakı illərdə Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələrinə dair // Azərb. SSR EA –nın Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət. 1975,- № 3, - s. 53- 56.

ŞÜKÜROV A. Sosialist adət və ənənələri //Elm və həyat, 1979, № 7, s.15- 16.

RUS DİLİNDƏ

ABDULLAEVA N. Kovrovoe iskusstvo Azerbaydjana. Baku, 1971.

ABDULADZE Ü.A. Törkskie perevodı slovnika slovarə Sulxan Saba Orbeliani. Tbilisi, 1968, 18 s.

ABELOV N. A. Gkonomiçeskiy bit qosudarstvennix krestğen Qeokçayskoqo i Şamaxinskoqo uezdoə Bakinskoy qubernii// MİGBQK GK, Tiflis, 1986, t.6. vıp.2, s. 140- 151.

ABELOV N. A. Gkonomiçeskiy bit qosudarstvennix krestğen Elizavetpolğskoqo uezda Elizavetpolğskoy qubernii// MİGBQK GK, Tiflis, 1987,t. 7, s. 131- 157.

AQAMALİEVA S.M. Qonçarstvo Azerbaydjana v XX- naçalo XX v /İstoriko- gtnoqrafiçeskoe issledovanie/. AKD. Tbilisi, 1981, s.21.

AQAŞİRİNOVA S.S. Materialğnaə kulğtura lezqin X1X – naçalo XX v. M., «Nauka», 1987, 304 s.

ADIQI, BALKARÜI İ KARAÇAEVÜI V İZVESTİƏX EVROPEYSKİX AVTOROV XŞ- X1X vv. Knijnoe izdatelğstvo «Glğbrus», Nalğçik, 1974, 636 s.

AZERBAYDJANSKAƏ KULĞTURA. Baku, 1964, 120 s.

AYDAROV R. Əzık v orxonskix pamətnikax drevnetörkskoy pisğmennosti UŞ veka A.A. 1976, 380s.

AKTUALĞNIE VOPROSI KARAÇAEVO- BALKARSKOY QRAMMATİKİ İ LEKSİKİ. Nalğçik, 1982.

AKTUALĞNIE PROBLEMI SOVETSKOQO UYQUROVEDENİƏ. İzd- vo «Nauka» Kaz. SSR A- A. 1983, 272 s.

ALİEV V. Kulğtura gpoxi sredney bronzi AzerBaydjana. ADD. Tbilisi. 1983, 22s.

ALİEV Q. Linqvistiçeskie i gkstralinqvistiçeskie faktori V antropnimii. ADD, A- A, 1989. s.

ALİEV İ. Midia drevneyşee qosudarstvo na territorii Azerbaydjana.// Oçerki po drevney istorii Azerbaydjana.- Baku: İzd- vo AN Azerb.SSR, 1956, s.97- 169.

ALİZADE A.A. Laqiç- poselok remeslennikov /Gtnoqrafiçeskoe issledovanie sovremennoqo bita/ AKD, Tbilisi. 1983.

AMİROVA Dj.R. Gtnoqrafiçeskie toponimi AzerBaydjana. AKD, Baku, 1992, 21s.

AREALĜNIE İSSLEDOVANİƏ V ƏZIKOZNANİİ İ GTNOQRAFİİ. İzdatelğstvo «Nauka», L., 1977, 264 s.

AREALĜNIE İSSLEDOVANİƏ V ƏZIKOZNANİİ İ GTNOQRAFİİ. Əzik i gtnos /Sbornik nauçnix trudov. Otvetstvennyy redaktor N.İ. Tolstoy/.- O., «Nauka», 1983, 252 s.

ARTÖX L. F. Funküii obrədovoqo xleba kak proəvlenie kulğturno-bitovoy obhnosti narodov// Materialı konferenüii v Nalğçike 1975 qoda. /İnstitut iskusstva, folğlora i gtnoqrafii AN USSR/ 1975, s. 107- 110.

ASKEROV N.A. Qidronimi v azerbaydjanskom əzike. AKD. Baku- 1986, 22 s.

ASLANOV V.İ. İstoriçeskaə leksikoloqiə azerbaydjanskoqo əzika /problema rekonstruküii/ DD, Baku, 1973, 370 s.

ASLANOV V.İ. İstoriçeskaə leksikoloqiə azerbaydjanskoqo əzika / problema rekonstruküii/. /Dis. Napisana na russkom əzike/ ADD, Baku, 1973, 36 s.

AXMANOVA O.S. Slovar. Linqvistiçeskix terminov. M.İzd-vo «Sovetskaə gnüiklopediə», 1966, 606 s.

AXMEDOVA V.A. Tradiüionnoe xlebopeçenie v Azerbaydjane /istoriko- gtnoqrafiçeskoe issledovanie/ KL., Baku, 1937, 226 s.

AXMETĜƏNOV R.Q. Obhaə leksika duxovnoy kulğturi narodov Sredneqo Povoljğə. İzdatelğstvo «Nauka», M., 1981, 144s.

AXMETĜƏNOV R.Q. Obhaəa leksika materialğnoy kulğturi narodov Sredneqo Povoljğə «Nauka», M., 1989, 200 s.

AŞMARİN M.İ. Bolqarı i çuvaşi: arxeoloqiə, istoriə, gtnoqrafiə T. XUŞ, vip. 1, Kazanğ, 1902.

AŞURBEYLİ S.B. O toponime «Aran» // Materialı dokladov P nauçnoy konferenüii, posvəşennoy izuçeniö toponimi Azerbaydjanskoy SSR. Baku.Glm.1981, s.17-20.

AŞURBEYLİ S.B. Qosudarstvo Şirvanşaxov: U1-XU1 vv. – Baku: Glm, 1983,- 344 s.

BAQİROV Q.A. Osobennosti razqovornoqo əzika v azerbaydjanskoy proze / na materiale azerbaydjanskoy prozı konüa X1X – naçala XX vv./ ADD. Baku- 1991, 70 s.

BALAƏAN N.İ. Azerbaydjanskaə narodnaə odejda konüa X1X- naçala XX v. DD., Baku, 1967.

BASKAKOV N.A. Törkskie əziki. M.: İzd-vo vostoçnoy lit-rı, 1960, -247 s.

BASKAKOV N.A. Gtnoqrafiçeskaə leksika i terminoloqiə v naüionalğno-russkix slovarəx/ na materiale törkskix əzıkov/ // Problematika opredeleniy terminov v slovarəx raznıx tipov, L., «Nauka» s. 236- 243, 1976, 266 s.

BASKAKOV N.A. Russkie familii törkskoqo proisxojdeniə. M., Nauka- 1979. 279 s.

BASKAKOV N.A., QADJİEVA N.Z., KUZNEÜOV P.İ., SOKOLOV S.A. Teoretiçeseik problemi i voprosı po törkskomu əzıkoznaniö, rekomenduemie dlə doktorskix i kandidatskix dissertaüiy, j. «Sovetskaə törkoloqiə», 1981, № 2, s. 32- 37.

BASKAKOV N.A. Törkkaə leksika v «Slove o polku İqoreve». M.: Nauka, 1985, 208 s.

BAXLUL ABDULLA Azebaydjanskiy obrədoviy folğklor i eqo poqtika. Baku: Glm, 1990, 216 s.

BAŞKİRSKAƏ LEKSİKA.UFA, 1966.

BEREZİN İ.N. Puteşestvie po daqestanu i Zakavkazğö. Kazan, 1849.

BERNŞTAM A.N. Oçerk istorii qunnov.- L., İzd- vo Leningr. Qos. Un- ta im. A.A. Jdanova, 1951, 256 s.

BLAQOVA Q.F. O nesxodstvax tipoloqiçeski podobnıx area-lov /-işkak pokazatelğ mnojestvennosti v sredneaziatskix törkskix qovorax/ //Arealğnie issledovanie v əzıkoznanii i gtnoqrafii. İzdatelğstvo «Nauka», L., 1977, 83- 97, 264 s.

- BROMLEY Ö.V. Sovremennije problemi gtnografii /oçerki teorii i istorii/ İzdatelğstvo «Nauka», M., 1981, 390 s.
- BROMLEY Ö.V. Oçerki teorii gtnosa. İzdatelğstvo «Nauka», M., 1983, 414 s.
- VELİEV M.Q. /Baxarlı/. Azerbaydjan /fiziko- qeoqrafiçeskiy oçerk/. Baku, İzd, AN Azerb. SSR, 1921, 179 s.
- VİNOQRADOVA L.N. Zimnəə kalendarnəə pogziə zapadnıx i vostoçnıx slavən /Qenezis i topoloqiə kolədovanie / İzdatelğstvo «Nauka», M., 1982, 256 s.
- VAMBERİ A. Piha i napitki, kotorie mne sluçilosğ videtğ na Maqometanskom vostoqe // Voenniü sbornik, Spb. 1868, № 8, 99 s.
- VAMBERİ A. Oçerki i kartini vostoçnıx npravov. Spb. 1877, № 39, 75 s.
- QADJİEVA N.Z. Əvlenie əzikovoy interferenüii v poqraniçeix zonax törkskix əzikov Sredney Azii // Arealğnie issledovanie v əzikoznaniı i gtnografii. İzdatelğstvo «Nauka». Leningrad, 1977, 76- 83-264 s.
- QADJİEVA N.M. Vokativi v azerbaydjanskom əzike. AKD, Baku- 1992, 26 s.
- QADJİXALİLOV M.K. Azerbaydjanskə toponimie öqo-vostoçnıx /Dmanısskoqo, Bolnısskoqo, Marneulğskoqo i Qardabanskoqo/ rayonov Qruzinskoy SSR AKD, Baku, 1990, 24 s.
- QASANZADE N.N. Terminoloqiçeskə leksika «Kitabi- Dede Korkud» AKD, B., 1992, 26 s.
- QASANOV B.S. Proüess zaimstvovanie i osobennosti osvoenie zaimstvovannıx slov v əzike / na materialax törkskix leksiçeskix glementov v nemeükom əzike/ AKD, 1976, 42 s.
- QEYBULLAEV Q.A. O proısxojdenniı nekotorig gtnotoponimov Azerbaydjana //Azerbaydjanskiy gtnoqrafiçeskiy sbornik, vipusk, İU, «Glm» - Baku-1981, s. 153- 164,- 172 s.
- QEYBULLAEV Q.A. Toponimie Azerbaydjana: İstoriko-gtnoqrafiçeskoe issledovanie. B.,Glm, 1986, 192 s.
- QEYBULLAEV Q.A. K Gtnogenezu azerbaydjanüev /istoriko-gtnoqrafiçeskoe issledovanie/ t.I Baku: ZIm- 1991, 552 s.

- QORBAÇEVİÇ K.S. Əzık- pamətnik kulğturi. L., 1965.
- QORBAÇEVİÇ K.S. Kariantnostğ slova kak leksiko-grammatičeskiy fenomen. Vėj. 1975, №1, s.55.
- QORDLEVSKIY V.A. K voprosu o vliēnii tureūkoqo əzika na arabskiy. «Zapiski vostokovedov AN SSR». L., 1932.
- QORDLEVSKIY V.A. İzbrannie soçineniə. M.: İzdatelğstvo vost. Lit., 1960, t. 1 -551 s.
- QUKASƏN V., ASLANOV V. İssledovaniə po istorii azerbaydžanskoqo əika dopisğmennoqo perioda.- Baku, 1986, 228 s.
- QULİEV A.M. Leksika Şaxbuzskix qovorov azerBaydžanskoqo əzika.AKD, Baku , 1984, 18 s.
- QULİEV Q.A. Zemledelğçeskaə kulğtura Azerbaydjana /istoriko - gtnoqrafiçeskoe issledovanie/. ADD, B., 1968, 24 s.
- QUMİLEV L.N. Xunni. Sredinnə Aziə v drevnie vremena. M., İzd-vo Vost- oy lit-ri. 1960, 291 s.
- QURA A.V. Pogtiçeskaə terminoloqiə severnorusskoqo sva-
debnoqo obrəda //Folğklor i gtnoqrafiə. Obrədi i obrədoviy
Folğklor. L., 1974, s.173- 176.
- QUSEYNOV R.A. Törkskie gtniçeskie qruppi XI- XII vv. v
Zakavkazğe // Törkoloqiçeskiü sbornik: 1972- M.: Nauka,
1973, s. 375- 381.
- QUSEYNOV R.A. Oquzskiy toponimiçeskiy plastğ v Azer-
baydjanskoy SSR// materialı dokladov P nauçnoy konferenüii,
posvəhennoy izuçeniö toponomii Azerb-oy SSR. Baku, GIm,
1991, s.21- 23.
- DİRR A.M. Sovremennie nazvaniə kavkazskix plemen //
SMOMPK, Tiflis, 1898, v.10, 132 s.
- DJAFAROV N.Q. Azerbaydjanskiy literaturniy əzık XVIII v.
ADD, B., 1991, 52 s.
- DJAFAROV İ.Ö. Azerbaydjanskie gtnoqidronimı törkskoqo
proisxoğdeniə. AKD, Baku- 1988, 22 s.
- DJİKİƏ S.S. O Qruzinsko- azerbaydjanskix əzikovix vzai-
mootnoşeniəx. Trudi instituta əzıkoznaniə AN Qruzinskoy
SSR. Serie vosvostoçnix əzıkov. T.P. Tbilisi, 1957,s.
- DMİTRİEV N.K. O törkskix glementax russkoqo slovarə-
«Leksikoqrafiçeskiy sbornik». Vıp. 3, M., 1958.

- DMİTRİEV N.K. Stroy törkskix əzıkov. M., İzd- vo Vostoçnoy literaturı, 1962, 608 s.
- DMİTRİEV N.K. O törkskix glementax russkoqo slovarə // Stroy törkskix əzıkov. M., 1962, s. 503- 569. 608 s.
- DREVNİY DERBENT. «Nauka», M., 1982.
- JUKOVSKIY P.M. Kulğturnie rasteniə i ix sorodiçi. İzd. 3-oe L., 751 s.
- JUMAKULOVA Q. Bitovəə leksika v gpose «Manas». AKD, Frunze, 1988, 20 s.
- ZEYNALOV M.A. Bitovəə leksika v dialektax i qovorax azerbaydjanskoqo əzıka na territorii Naxiçevanskoy ASSR. Akd Baku, 1982, 25 s.
- İBRAQİMOV S. Professionalğnaə leksika Uzbekskoqo əzıka /na materiale Ferganskix qovorov/. Taşkent, 1962.
- İZMAYLOVA A.A. Jenskije qolovniə ubori Azerbaydjana. Elm: Baki, 1981, s.93-105.- 172 s.
- İMAMKULİEVA K.Q. Şarurskie qovori azerBaydjanskoqo əzıka. AKD, Baku- 1991, 30 s.
- İOANN DE QALO NİFONTİBUS. Svedeniə o narodax Kavkaza (1404 q.): iz soç.kn. Poznanie mira, Baku: Glm, 1980, 42 s.
- İSTORİƏ AZERBAYDJNA. – Baku, Glm, 1979, 304 s.
- İSTORİƏ NARODOV VOSTOÇNOY İ ÜENTRALĞNOY AZİİ S DREVNEYŞİX VREMEN DO NAŞİX DNEY. M., Nauka,1986.- 580s.
- İSTORİÇESKOE RAZVİTİE LEKSİKİ ƏZIKOV. M., 1961, İzd- vo AN SSSR, 459 s.
- KALENDARNIE OBIÇAI İ OBRƏDI NARODOV VOSTOÇNOY AZİİ. «Nauka», M., 1985, 264 s.
- KALENDARNIE OBIÇAI İ OBRƏDI NARODOV VOSTOÇNOY AZİİ. M., «Nauka» / otvetstvennie redaktorı R.Ş. Djarılqasinova, M.V. Krökov/. 1989, 360 s.
- KARAKAŞLI K.T. Materialğnaə kulğtura azerbaydjanüev severo vostoçnoy i Üentralğnoy zon Maloqo Kavkaza. Baku, İzd-vo AN AzSSR, 1964, 283 s.

KARAKULOV N.A. Svedeniə arabaskix pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane. SMOMPK, vip. XXIX, XXXII, XXXVIII, 1901- 1908.

KERİMOV G.A. İz istorii izučeniə gtničeskix i gtnoqrafičeskix grupp Azerbaydjana v XIX v. /Azərbaycan etnoqrafik Məcmuəsi. III buraxılış. «Elm»- Bakı- 1977, s.195- 211.-228 s.

KONONOV A.N. Semantika üvetoobraznaçeniə v törkskix əzıkax v kn.: Törkoloqiçeskiy sbornik. M., Nauka, 1975, s.159- 180. 279 s.

KUBATOV A.B. Leksiçeskie vzaimootnoşeniə azerbaydjanskoqo i lezqińskoqo əzıkov /na materiale kubinskix qovorov/ AKD, Baku, 1973, 25 s.

KULİEVA S.M. Formirovanie i razvitie literaturovedçeskoj terminologii v azerbaydjanskom əzıke. AKD,- Baku, 1987, 26 s.

LEVİTSKAƏ L.S., Musaev K.M. Grvand Vladimiroviç Sevortən i törkskaə istoriçeskaə leksikolojiə. //Teoriə i praktika gtimolojiçeskix issledovaniy. M.: Nauka, 1985, 102 s.

MAQOMETOV A.X. Kulğtura i bit osetinskoqo naroda. Ordjonikidze. 1968.

MAMEDOV A.O. Neproductivnie affiksi, obrazuöşie imena suşestvitelğnie v azerbaydjanskom əzıke. AKD, Baku,1964.

MAMEDOV İ.O. Ob gtnonime «Karapapax». //Onomastika Kavkaza, Ordjinikidze/ Sb. statey, v soavtorstve k.f.n. A.İ. Alievim/. 1980, s.61- 63.

MAMEDOV İ.O. Perviy ierminolojiçeskiy slovarğ po azerbaydjanskoy gtnoqrafii /Prinüipi sostavleniə/. Problemi v azerbaydjanskoy terminologii. Baku, 1988, s. 90- 91, 318 s.

MAMEDOV İ.O. Gtnoqrafiçeskaə leksika kak istoçnik izučeniə istorii Azerbaydjanskoqo əzıka. Vostokovedeniə v Başqortostane. İstorie. Kulğtura. Ş.Ufa, 1992, s.91-93, 163 s.

MAMEDOV İ.O. Gtnoqrafiçeskie termini i sposobi podaçi ix v «Azerbaydjansko- russkom» slovare gtnoqrafiçeskix terminov. İzvestiə AN Azerbaydjana. Ser. lit., əzık i iskusstvo. 1991, № 3- 4, s.126- 128.

MAMEDOV B.R. Nazvaniə odejdi v azerbaydjanskom əzike. KD.Baku,1992.

MATERIALĞNAƏ KULĞTURA NARODOV SREDNEY AZİİ İ KAZAXSTANA. M., «Nauka», 1966, 170 s.

MAXPİROV V.U. Sobstvennie imena v pamətnike X1 v «Divanu luqat- it- turk» Maxmuda Kaşqarskoqo. AKD, Alma-Ata. 1980.

MAXPİROV V.U. «Divanu luqat- it- türk» Maxmuda Kaşqarskoqo i problemi törkskoy antroponimii. V kn.: Aktualğnie problemi sovetskoqo uyqurovedeniə. İzd-vo «Nauka» Kazaxskoy SSR. Alma-Ata, 1983, s.195- 108, 272 s.

MAŞADIYEV K.İ. İstoriko- linqvistiçeskiy analiz toponimov azerbaydjanskoqo /türkskoqo/ proisxojdeniə, zareqistrirovannix v «Sbornike materialov dlə opisaniə mestnostey i plemen Kavkaza» /SMOMPK/, ADD, Baku- 1991, 58 s.

MUSAEV K.M. Leksika törksix əzikov v sravnitelğnom osvehenii /zapadnokıpçakskəə qruppA/. «Nauka»- M., 1975, 360s.

MUSAEV K.M. Leksikolojiə törkskix əzikov. İzdatelğsgvo «Nauka», M., 1984, 230 s.

NOVİKOVA N.V. Variantı v nazvaniəx liü so znaçeniem «jitelğ planetı»/ na materiale sovetskoy Fantastiçeskoj literaturı/. // Literaturnə norma i variantnostğ.«Nauka». M., 1981, s.182.

OTAROV İ.M. Professionalğnaə leksika karaçaevo- balkarskoqo əzıka. Nalğçik, 1978, 108 s.

OTAROV İ.M. Oçerki karaçaevo- balkarskoj terminoloqii. Nalğçik, 1987, 96 s.

OÇERKİ KARAÇAEVO- BALKARSKOY LEKSİKOLOQII. ÇERKASSK. 1970.

PETRUŞEVSKİY İ.P. Oçerki po istorii Feodalğnix otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv. L.: İzd-vo Leninqrاد. Qos.un-ta im. A.A.Jdanova. 1949,- 384 s.

POKROVSKAƏ L.A. Ob istoriko- gtniçeskix faktorax formirovaniə dialektax razliçiy qaqauzskoqo əzıka// Arealğnie

issledovanïe v əzıkoznaniï i gtnoqrafii. L., «Nauka», 1983, s. 147- 150

POLİEVKTOV M.A. Evropeyskie puteşestvenniki XIII- XVIII vv. po Kavkazu. Tiflis. 1936.

POXLEBKİN V.V. Naüionalğnie kuzni naşix narodov. Osnovnie kulinarnie napravlenni: ix istoriə i osobennost. Leqkaə i pişevaə promişlennostğ. M., 1983, 304 s.

POÜELUEVSKİY A.P. Fonetika turkmenskoqo əzike. Aşxabad: Turkmenqoizdat, 1936, 59 s.

RAZVİTİE GTNİÇESKOQO SAMOSOZNANIƏ SLAVƏNSKİX NARODOV V GPOXU RANNEQO SREDNEBEKOVĞƏ. «Nauka» M., 1982, 357 s.

RAXMANİ A.A. Azerbaydjan v konüe XVI i v XVII veke: 1590- 1700 qodı.- Baku: Glm. 1981, 238 s.

RAŞİD AD- DİN F. Oquzname.- Baku: Glm, 1987,- 128 s.

RUSTAMOV A.M. Toponimı Kafanskoqo, Qorisskoqo i Sianskoqo rayonov Armənskoy SSR Azerbaydjanskoqo proisxojudeniə AKD, Baku- 1990, 30 s.

SADIXOV A.Ş. Əzik azerbaydjanskoqo pişğmennoqo pamət-nika XU1 veka - tezkire «Şeyx Sefi»: Leksika: AKD, -Baku, 1972.- 29 s.

SADIXOV B.P. Kedabekskie qovori azerbaydjanskoqo əzika.- AKD, Baku, 1964.- 3- s.

SALİMOV T.K. Sovremenniy bit qorodskoqo naseleniə Azerbaydjana / po gtnoqrafiçeskim materialam q. Ali-Bayramlı/ AKD, Tbilisi, 1983.

SOVETSKAƏ İSTORIÇESKAƏ GNÜİKLOPEDIƏ. T. XU1. M., İzd-vo «Sovetskaə gnüiklopediə», 1976, s. 641- 643.

SUMBATZADE A.S. Azerbaydjanüi-gtnoqenez i formirovanie naroda . Baku: Glm- 1990, 304 s.

SUÖNÇEV X.İ., XADJİLAEV M.A. Karaçaevo- balkarskie i monqolğskie leksiçeskie paralelli. Çerkessk, 1977.

TANRIVERDİEV A.V. Azerbaydjanskie antroponimı XVII- XIX vv. /po literaturno- xudejestvennim materialam/. AKD, Baku- 1987, 22s.

TER-SARKİSƏNÜ A.B. Sovremennie gtniçeskie proüessi u armən Naqornoqo Karabaxa //Sb. Gtniçeskie i kulğturno-bi-tovie proüessi ka Kavkaze. M.: Nauka, 1978, 180 s.

TOLSTOY N.İ. O predmete gtnolinqvistiki ee roli v izučenii əzika i gtnosa. //Arealğnie issledovanie v əzikoznanii i gtnoqrafii. L., İzopraqmı. S. 181- 190, 252 s.

TÖRKİZMİ V VOSTOÇNO- SLAVƏNSKİX ƏZİKAX. İzd-vo «Nauka», M., 1974, 302 s.

XALİLOV M.Ş. Fonetičeskie osobennosti qruzinskix leksiçeskix glementov v daqentanskix əzıkax // Problemi əzikovoqo kontaktirovanie v konkretnix poligtniçeskix reqionax SSSR. Maxaçkla, 1991, s.111.

XALİQOVA F.D. Puti razvitiem sovremennoy Azerbayd-janskoy antroponimii (v soüiolinqvistiçeskom aspekte) AKD, Baku, 1992, 22 s.

FOLĞKLOR İ GTNOQRAFİƏ. OBRƏDI İ OBRƏDOVIY FOLĞKLOR. L., 1974, 173- 176 s.

FOLĞKLOR İ GTNOQRAFİƏ. SVƏZİ FOLĞKLORA V DREVNİMİ PREDSTAVLENİƏMİ İ RBRƏDAMİ. L., «Nauka», 1977, 200 s.

XUSAİNOVA Z. Onomasioloqıçeskoie issledovanie nazvaniy svadebnix obrədov v uzbekskom əzike. AKD, Taşkent, 1984.

ÇİRAQZADE V.A. O nekotorix storonax narodnoqo sposoba şelkotkaçestva v Azerbaydjane. // AzerBaydjanskiy gtnoqrafiçeskiy sbornik. Vip. IV, Baku: «Glm», 1981, s. 49-60, 172.

ÜİNÜİUS V.İ. Gtimologii altayskix leksem s anlautnimi qluximi pridıxatelğnimi smıçnimi qubno qubnim* «P» i zadneəziçnim * «K» //Altayskie gtimologii: Sb. nauç. tr. - L., Nauka, 1984., s. 17- 129.

ŞANİƏZOV K.Ş. K gtniçeskoy istorii uzbekskoqo naroda: istoriko-gtnoqrafiçeskoie issledovanie na materialax kipçak-skoqo komponenta. Taşent: Fan. 1974,- 342 s.

ŞANSKIY N.M. Leksikolojiə sovremennoqo russkoqo literaturnoqo əzika. M.: Prosvehenie, 1964.

- ŞİPOVA E.N. Slovarğ türkizmov v russkom əzike. Alma-Ata, 1976, 444 s.
- ŞİRALİEV M.Ş. O dialektnoy osnove azerBaydJanskoqo naüionalğnoqo literaturnoqo əzika // Voprosi dialektologii törkskix əzikov: Baku: İzd-vo AN Azerb. SSR, 1959, t.1, s.11-21.
- ŞİRALİEV M.Ş. Kıpçakskie glementı a azerbaydjanskom əzike // İssledovanie po qrammatike i leksmike törkskix əzikov.- Taşkent, 1965, s. 5-17.
- ŞİRALİEV M.Ş. Azerbaydjanskoe əzikożnanie na sovremen-nom gtape // Sov. türkoloqiə- 1982, №6, s.39-43.
- ŞİRALİEV M.Ş. Zakonomernosti razvitie azerbaydjanskoqo əzika //Sov. Türkoloqiə.- 1985, №5, s.3-8.
- ŞİRALİEV M.Ş. Predlojenie- slovo / na materiale azerbaydjanskoqo əzika/ Voprosı azerbaydjanskoqo əzika. İzd-vo «Maarif», Baku, 1989, s. 67- 68, 196 s.
- ŞİRALİEV M.Ş. Voprosı azerbaydjanskoqo əzika. Baku: Maarif, 1989, 196 s.
- HERBAK A.M. Qrammatika starouzbekskoqo əzika. M.-L., 1962.
- HERBAK A.M. Nazvanie domaşnix i dikix jivotnix v törkskix əzikax// İstoriçeskoe razvitie leksiki törkskix əzikov. M., 1961, s. 98, (s.82- 172).
- HERBAK A.İ. Sravnitelğnaə fonetika törkskix əzikov.- L., Nauka, 1970, 204 s.
- HERBAK A.M. Oçerki po sravnitelğnoy morfoloqiı törkskix əzikov: İmə.- L.: Nauka, 1977, 191 s.
- GTERLEY E.N. Ob gtnoqrafizmax i ix meste v dialektnom slovare. Dialektnaə leksika. L.: 1974, s. 16.
- GTNOQRAFİƏ. Pod redaküiey Ö.V.Bromleə i Q.İ. Markova, M.: Vişşaa şkola, 1982, 320 s.
- ÖNALEEVA R.A. Leksiko-semantiçeskoe razvitie törkskix nazvaniy qolovnix uborov v russkom əzike.- Sovetskaə türkoloqiə, 1978, № 5. s. 20- 25.

ÖNALEEVA R.A. Opit issledovaniə zaimstvovaniy (törkizmi v russkom əzike sravnitelĝno s drugimi slavenskim əzıkam). Kazan: İzd-vo Kazanskoĝo un- ta, 1982, 118 s.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. Drevnie avtorı o əzike naseleniə Azerbaydjana //İzv. AN Azerb.SSR.- 1955, №8, s.6- 61.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. Drevneyşie svedeniə o törkax v zone Azerbaydjana // Uç. Zap. Azerb. Qos.un-ta im M.S. Kirova. Ser. əz.i lit. 1968, № 2, s. 62- 64.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. O törkax u veka do naşey grı //Uç. zap. Azerb. qos. un-ta im S.M.Kirova. Ser.əz. i lit., 1970, № 5-6, s. 10-13.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. K izuçeniö tradiüionoy pmhi Şekinskoy zoni //Arxeoloĝieskie i gtnoĝrafiçeskie i izıskaniə v Azerbaydjane. 1974, Baku: Gİm, 1975, s.131- 133.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. O skıfskoy pihe ippaka// İz isto-rii dorevolöüionnoĝo Daqestana. Maxaçkala, 1976, s.116- 119.

ƏMPOLĝSKIY Z.İ. K voprosu o kaspıəx v gtnıçeskovy istorii Azerbaydjana // Azerbaydjanskiy gtnoĝrafiçeskiy sbornik. Vıp. IV, Baku: Gİm, 1981, s. 165- 168, 172

ƏRÜEVA V.N. O metodax analiza əzıka. Teoretiçeskie problemlı sovetskoĝo əzıkoznanıə. M., 1964.

Başqa dillərdə

AŞIROV P. Türkmən dilində maldarçılıq leksikası. ND. Aşqabad , 1971.

MAXMUDOV K. Uzbek taomları. Uzbekistan SSR Davlat nəşrieti. Toşkent, 1960, 240 s.

MUKAMBAEV J. Jerqe- taldıq qırĝızdardın qovoru / əlyazması/, 1954, s.439.

ATATÜRK KEMAL Atatürkün Söylen ve Demeçleri. I-V Türk İnkılap tarihi Entitüsü yayını. 1945- 1972, s. 139-140.

PROF. DR. V. ÖGEL Türk Kültür tarihine giriş IV. Ankara, 1978.

O.Ç. GÖKYAY. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973, s.287.

H. VAMBERİ Etimologisches Wörterbuch der türko-tatarischen sprache. Zeipzig, 1878, s.46.

KALTE KÜCHE Autorenkollektiv Auflage veb. Fachbuchverlag. Zeipzig, 1989, s. 332.

Respublika Əlyazmaları İnstitututu. Şifrə N A- 540
/ 986 Lüğətlər

ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı – 1964, 480 s.

ADİL- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, I, II, III, IV cildlər. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 1980,1983, 1987.

ADOL- Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1940, 1960, 1975- ci il nəşrləri. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğət. Bakı: Yazıçı, 1990.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı: ADU nəşri- 1960, 211 s.

Azərbaycanca- rusca lüğət. / tərtibçi X.Əzizbəyov, təkrar nəşr/, Bakı: Azərnəşr - 1985, 418 s.

Azərbaycanca- rusca lüğət /Ə.Abbasov, O, Aslanova, A.Useyinov/. Bakı: «Maarif» 12985, 190 s.

Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cilddə, I.II cildlər /prof. M.T.Tacıyevin redaktəsi ilə/,Bakı: Elm- 1986, 1989.

Azərbaycanca- rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti / M.Qasimov, H.Quliyev, İ.Məmmədov, S.Novruzova/. Bakı: Azərnəşr, 1987, 72 s.

Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti / prof. Ə.Ə.Orucov/ Bakı: Elm, 1976, 247 s.

Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı- 1966, 1036 s.

DTS- Drevnetörkskiy slovarğ. L., İzd-vo «Nauka», 1969.

VI.DALĞ.- V.DALĞ Tolkoviyy slovarğ jivaqo velikoqo russkoqo əzika. Vtoroe izdanie, t.IV, M., 1955.

İDTƏ- İziskanniy dar törkskomu əzıku. Taşkent, 1974.

RADL.- V.V. Radlov. Opıt slovarə törkskix nareçiy. Peterburq, t.I,II,III, IV, 1893, 1899, 1905, 1911.

RAS- Russko- azerbaydjanskiy slovarğ. t.Ş, İzdatelğstvo «Glm», Baku, 1978.

Russko-azerbaydjanskiy frazeoloqiçeskiy slovarğ / M.T.Taqiev/ Baku: Maarif, 1974, 246 s.

Rts- Russko- tureükiy slovarğ. M., 1972.

RTURKS- Russko- turkmenskiy slovarğ. M., 1956.

SSRLƏ- Slovarğ sovremennoqo ruskoqo literaturnoqo əzıka. t. XVII M.-L., 1965.

RUS- Russko- uyqurskiy slovarğ. M., 1956.

UkRS- Ukrainsko-russkiy slovarğ. İzdatelğstvo «Naukova dumka», Kiev, 1971.

KGSRƏ- N.M. Şanskiy, V.V.İvanov, T.R.Şanskae. Kratkiy gtimoloqiçeskiy slovarğ ruskoqo əzıka. M., «Prosvеşenie», 1971.

MAXMUD KOŞQARIY. Turkiy suzlar denvoni /Devonu lüğotit turk/. Uç tomlik. 1 tom. Uzbekkiston SSR Fanlar Akademiası naşrieti. Toşkent- 1960, 499 s.

QISALTMACLAR Azərbaycan dilində

a/ Ümumi qısaltmalar

Az. - azərbaycanca
Alt.- altayca
Başq.- başqırdca
Qaz.- qazaxca
Qaraçay- bal.- qaraçay- balkarca
Qırc- qırğızca
Qum.- qumuqca
İnc.- ingiliscə
Yaq.- yaqutca
Yun.- yunanca
Kırım- tat.- kırım tatarlarının dilində
Noğ- noğayca
Özb.- özbəkçə
Tat.- tatarca
Türk- türkcə
Türkm.- türkməncə
Uyğ.- uyğurca

Əsər adlarını göstərən qısaltmalar

A.Alı- Aşıq Alı. Şeirlər.
A.Ələsgər- Aşıq Ələsgər. I kitab, II kitab.
AAEŞ- Azərbaycan aşıqları, el şairləri /I cild/.
AFA I, II – Azərbaycan folkloru antologiyası.
AŞXƏT- Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair
tədqiqlər.
KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud.
FZ, SƏ, KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud /Fərhad Zeynalov və
Samət Əlizadənin tərtibi və nəşri/.

ETNOQRAFİK, DİALEKTOLOJİ VƏ FOLKLOR MATERIAL-
LARI TOPLANILAN İNFORMATORLARIN
S İ Y A H İ S İ

No	Adı, atasının adı, soyadı	Yaşayış yeri	Yaşı	Təhsili
1	Abbasova Zəhra Qurban qızı	Naxçıvan ş., Puşkin küç.,ev 71	1916	savadsız
2	Babayeva Kifayət Əziz qızı	Lənkəran ş., Böyük bazar küç. ,ev 4	1910	azsavadlı
3.	Əhmədova Züleyxa Allahvedi qızı	Gədəbəy rayonu Zəhmət kəndi	1926	natamam orta təhsilli
4.	Yusifova Zeynəb Qulu qızı	Bərdə ş., H. Aslanov küç., döngə 14, ev 12	1927	ali təhsilli
5.	Kərimov Ziyaəddin Mahiyyədin oğlu	Quba ş., Vaqif küç. , 5	1927	ali təhsilli
6.	Kərimova Münəvvər Qurban qızı	Naxçıvan ş, Əzizbəyov küç., ev 19	1913	savadsız
7.	Məmmədov Əkbər Əli oğlu	Şərur rayonu, Aralıq kəndi	1930	savadsız
8.	Məmmədova Nənəş Qaytaran qızı	Şərur rayonu Aralıq kəndi	1930	savadsız
9.	Məmmədova Süsənber Əsəd qızı	Şərur rayonu Aralıq kəndi	1896	savadsız
10.	Mustafayev Bəhlul Şirəli oğlu	Ermənistan SSR, BaSarke- çər rayonu Yarpızlı kəndi	1910	savadsız
11.	Mustafayeva Gülsüm İskəndər qızı	Gədəbəy rayonu Qaradağ kəndi	1928	savadsız
12.	Nəbiyev Nəsim Mustafa oğlu	Naxçıvan ş., Myasnikov küç. 12	1926	ali təhsilli həkim
13.	Nəbiyeva Əzət Bayram qızı	Gədəbəy rayo- nu, Düzrəsullu kəndi	1902	savadsız

14.	Orucova Telli Qədimalı qızı	Şərur rayonu, Aralıq kəndi	1896	savadsız
15.	Səfərov Zeynalabdin Muxtar oğlu	Şərur rayonu, Aralıq kəndi	1896	savadsız
16.	Tağıyeva Məhbub Mölə qızı	Şəmkir ş., Natə- van küç., ev 27	1917	savadsız
17.	Xəlilov Emin Dibixlov oğlu	Qax rayonu İlisu kəndi	1902	azsavadlı
18.	Xəlilov Əlpaşa İbrahimxəlil oğlu	Qax rayonu İlisu kəndi	1920	azsavadlı
19.	Xəlilov Sabir İbrahimxəlil oğlu	Qax rayonu İlisu kəndi	1930	savadsız çoban
20.	Xəlilov Həmzət İbrahimxəlil oğlu	Qax şəhəri İ.Da- ğistanlı küç., döngə 2 ev 4	1935	ali təhsil li, iqtisadçı
21.	Hüseynov Alı Tapdıq oğlu	Ağdam rayonu, Mahrızlı kəndi	1911	azsavadlı
22.	Hüseynov Poluş Tapdıq oğlu	Ağdam rayonu, Mahrızlı kəndi	1934	azsavadlı
23.	Zəkəriyyəyeva Sədaqət Şirin qızı	Qəbələ rayonu, Zarağan kəndi	1960	ali təhsilli, müəllimə

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ.....	4
GİRİŞ.....	9
I FƏSİL. ETNOQRFİK LEKSİKANIN SAHƏLƏRİ..	30
Yemək adları.....	38
Geyim adları.....	86
Xalq leksikası.....	təbabətinin 111 115
Məişət əşyaları və qab- qacaq adları.....	122 137
Oyun adları.....	142
Mərasim leksikası.....	143 143
Toy mərasimi ilə əlaqədar leksika.....	143 145
Yas mərasimi ilə əlaqədar leksika.....	143 145
Başqa mərasim və adət- ənənələri bildiren leksika.....	
Mifoloji leksika.....	
Dini anlayışları, ayinləri əks etdirən söz və terminlər.....	
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARA- DICILIĞI PROSESİ VƏ ETNOQRAFİZM- LƏR.....	147
Leksik üsul.....	148
Morfoloji üsul.....	150
Sintaktik üsul.....	156
Etnoqrifik üsul.....	162
Azərbaycan mənşəli bəzi etnonim və etnotoponimlər haqqında.....	165
Etnoqrifik leksika antroponim yaratmaqda əsas mənbədir.....	167
III FƏSİL. ETNOQRAFİK LEKSİKANIN ÜSLUBİ, LEKSİK- SEMANTİK, NORMA BAXIMINDAN	

LİNGVİSTİK TƏHLİLİ.....	169
Etnoqrafik sözlərin klassiklərinin dilində işlənməsi.....	169
Aşiq şeirində etnoqrafizmlərin üslubi mövqeyi.....	179
Bədii nəsrin dilində etnoqrafizmlər.....	198
Etnoqrafik leksikada sinonimlik.....	201
Etnoqrafizmlərdə norma məsələsi.....	205
IV FƏSİL. ETNOQRAFİK LEKSİKA VƏ FRAZELOGİYA ADƏT- ƏNƏNƏLƏRİ, İNAM VƏ ETİQADLARI YAŞADAN MƏNBƏ KİMİ.....	210
a/ Ağaclar haqqında inam və etiqadlar.....	210
b/ Çağ, zaman anlayışı bəzi deyimlər haqqında.....	215
v/ Ana, ana dili, ana südü, ana vətən, dayı və b. məfhumların etnoqrafik yozumu.....	220
q/ Atla əlaqədar inam, sınma, etiqad və atalar sözləri.....	226
N Ə T İ C Ə.....	237
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	240
QISALTMALAR.....	269
ETNOQRAFİK, DİALEKTOLOJİ VƏ FOLKLOR MATERIALLARI TOPLANILAN İNFORMATORLARIN SİYAHISI.....	270
İÇİNDƏKİLƏR.....	273